

III ДЕО

ОПЕРАЦИЈЕ У СРБИЈИ У СЕПТЕМБРУ
1944. ГОДИНЕ

ОПШТА ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА, ОБОСТРАНЕ НАМЕРЕ И ПЛАНОВИ

У другој половини 1944. снаге антифашистичке коалиције биле су на свим фронтовима у стратегијској офанзиви. Повећан развој операција на фронтовима у Европи у овом периоду довео је савезничке армије у завршну етапу борбе против Хитлерове Немачке, која је већ била политички потпуно усамљена, економски изолована и блокирана, стратегијски окружена. После пробоја немачке одбране у Нормандији, англо-америчке трупе су се 15. августа искрцале и у јужну Француску (операција »Драгон«) Продирући кроз Француску, оне су 25. августа ослободиле Париз, а крајем августа, због отежаног снабдевања и замора, привремено застале на линији Антверпен—Лијеж—река Мозел—Белфор, али су већ 5. септембра, после прегруписавања и побољшаног снабдевања, наставиле напад преко реке Сене с намером да избију на реку Рајну. Затим су западни савезници, заједно с француским ослободилачким снагама, предузели гоњење нацистичких трупа кроз Француску, Белгију и Холандију. Једанаестог септембра англо-америчка војска је избила на границу нацистичке Немачке.

На северном крилу совјетско-немачког фронта Црвена армија је изводила опсрације за овладавање балтич-

ким земљама и Пољском. До краја августа најистуренији делови Црвене армије су избили пред Варшаву, метрополу Пољске, прешавши реку Вислу на више места. На јужном крилу стратегијског фронта Црвене армије трупе 2. и 3. украјинског фронта почеле су 20. августа операције за избацивање прохитлеровске Румуније и Бугарске из осовинског блока. Три дана касније на реци Пруту, објединиле су се трупе маршала Родиона Јаковлевича Малиновског и Фјодора Ивановича Толбухина. Разбивши одбрану немачких трупа и румунских сателитских снага на Фокшанским вратима, јединице 2. украјинског фронта су 27. августа заузеле Фокшане, а 30. августа — и нафтни центар Плоешти. Тако је одсечено и изложено уништење 16 немачких дивизија. Патриотске снаге Румуније, с Румунском комунистичком партијом на челу, 23. августа су подигле устанак и обориле диктатуру профашистичког маршала Јона Антонескуа, који је ухапшен у краљевској палати. Краљ Михаило је преузео власт у земљи. Румунија је испала из Тројног пакта и пришла савезницима, а њена армија је окренула оружје против свог дојучерашњег савезника и отпочела борбу против немачких снага на својој територији, а касније ће, заједно са Црвеном армијом, продужити напредовање ка Мађарској. Двадесет шестог августа председник царске бугарске владе Иван Багрјанов објавио је »строгу неутралност« Бугарске у односу на рат између Хитлерове Немачке и Совјетског Савеза, у Словачкој је 28. августа избио општи народни устанак, а у Хортијевој Мађарској је сутрадан, 29. августа, образована нова влада с генералом армије Гезом Лакатошом на челу. Настављајући офанзивне операције кроз Румунију, трупе Црвене армије приближавале су се румунско-југословенској и румунско-бугарској граници. Јединице совјетског 2. украјинског фронта су 31.

августа ушле у Букурешт, престоницу Румуније, а затим продужиле, преко територије Румуније, кроз Панонску низију, у правцу Турн Северина, ка југословенској граници, и кроз Трансилванију, према мађарској граници, и до 6. септембра избиле код Турн Северина, на румунско-југословенску границу. Трупe совјетског 3. украјинског фронта су се приближавале румунско-бугарској граници. Уз еадејство Дунавске речне ратне флотиле Црвене армије, оне су 26. августа заузеле град Измаил, 27. августа — Галац, а следећег дана и Браилу. Гонећи непријатељске снаге, оне су ослободиле град Келераш (на Дунаву) и, до 8. септембра, освојиле северну Добруцу и избиле на румунско-бугарску границу.

Победоносно концентрично наступање Црвене армије и њено избијање на румунско-бугарску границу у Добруци, изазвало је промене и у царској Бугарској. Тамо је дошло до брзог и бурног расплета. Првог септембра влада Ивана Багрјанова је поднела оставку, а у ноћи између 2. и 3. септембра образована је нова влада Бугарске с Константином Муравијевим, чланом левице Земљорадничке странке, на челу. Она је 4. септембра донела декларацију у којој се изјаснила за »строгу, безусловну, заелужену поверења неутралност« Бугарске у односу на рат између Хитлерове Немачке и Совјетског Савеза, за напуштање Тројног пакта и тзв. Пакта антикоминтерна,⁵¹ за повлачење бугарских окупационих трупа из Југославије и Грчке, за успостављање дипломатских односа са демократским, нарочито суседним државама и за успостављање тесне везе са Совјетским Савезом. Али ни ова влада се није изјаснила за потпун прекид дипломатских односа с Хитлеровом Немачком и за оружану борбу против ње, чиме је практично продужила политику својих претходника.⁵² Због

тога је 5. септембра влада Совјетског Савеза прекинула све односе с кобуршком Бугарском и објавила јој рат нотом коју је Молотов предао Стаменову, бугарском представнику у Москви. Сутрадан је у Софији совјетски представник уручио министру-председнику и министру спољних послова Бугарске копију ове ноте. Истовремено је влада Совјетског Савеза позвала бугарски народ у оружану борбу против режима царске Бугарске и против нацистичке Немачке. Врховна команда Црвене армије наредила је 6. септембра 3. украјинском фронту и Црноморској флоти да почну борбена дејства на бугарској територији. Било је планирано да предње јединице крену у наступање 8. септембра, а главне снаге — 9. септембра и да до 12. септембра достигну линију Русе—Карнобат—Бургас. Требало је да 26. армија наступа ка Разграду, 57. армија — према Шумену и 37. армија — у правцу Длгопола и Провадијског.

Два дана касније, 8. септембра у 9 часова и 20 минута, трупе 3. украјинског фронта Црвене армије су из Добруџе прешле румунско-бугарску границу и кренуле на југозапад. Не наилазећи на јаче организован отпор, оне су наступале широким фронтом преко територије Бугарске, освајајући градове и села. Совјетске трупе су ушле у Бугарску у тренутку када се у Каиру (Египат) припремало потписивање примирја између Сједињених Америчких Држава, Велике Британије и царске Бугарске. Притешњена овим догађајима, истога дана бугарска монархофашистичка влада је симболично објавила да се од 18 часова налази у ратном стању против Хитлерове Немачке, наредила да се трупама Црвене армије не пружа отпор и затражила примирје са Совјетским Савезом. Распуштене су све друштвено-политичке организације с националсоцијалистичком и

фашистичк-ом идеологијом, смењени су е положаја начелник бугарског Генералштаба Филов и командант 5. армије Стојанов и опозвани су чланови бугарских конзулата у Милану, Паризу, Београду, Атини и Бриселу. Сутрадан, 9. септембра, под руководством Бугарске радничке партије (комуниста), избио је оружани устанак бугарског народа против царизма и фашизма, којим је збачена влада Костантина Муравијева и образован владин кабинет Отчественог (отаџбинског) фронта с Кимоном Георгијевим и пуковником Дамјаном Велчевим на челу. Нова влада је прекинула дипломатске односе с нацистичком Немачком и 10. септембра објавила јој рат. Тиме је и Бугарска испала из фашистичког строја, прекинуто ратно стање између Совјетског Савеза и Бугарске, а на југословенско-бугарској граници је настала потпуно нова ситуација.

У то време, дејстви.ма на целом југословенском ратиппу, Народноослободилачка војска и партизански одреди још су непосредније попуњавали празнину између јужног крила Црвене армије и англо-америчких трупа у Италији. На свом офанзивном путу у борби против фашистичког окупатора и домаћих издајника они су ослободили преко 120 градова и градских насеља. Потпуно контролишући око две трећине југословенске територије и готово све комуникације, отежавали су маневар немачких снага из Југославије према боковима савезничких армија. Продором Оперативне групе дивизија, 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у јужне и западне области Србије и успесима јединица под командом Главног штаба Србије, снаге Народноослободилачке војске благовремено су тежиште својих операција пренеле на тренутно најзначајнији део југословенског ратишта. Сада су могле развити даља дејства у Србији да би овладале целом њеном територијом и, створивши

повољне војно-политичке уелове, наметнуле окупаторско-квислиншким и четничким снагама решавајуће битке за основне стратегијске позиције у Србији, првенствено за Београд. Тај успех је остварен у условима још веома знатне бројне и техничке надмоћности окупаторско-квислиншких и четничких јединица. И, што је још значајније, у условима када су Врховна команда Вермахта и немачка Врховна команда на Балкану благовремено предузимале мере да онемогуће продор снага Народноослободилачке војске у Србију.

Уједињавање немачких и контрареволуционарних снага

Главнина немачких снага у Србији постепено се оријентисала ка источним границама, у сусрет трупима Црвене армије, а у унутрашњости Србије углавном су се задржавале преостале четничко-недићевске војне формације, јединице немачких полицијских и обезбеђујућих пукова и батаљона, снаге белогардејског Руског заштитног корпуса и трупе бугарског 1. окупационог корпуса, до свог извлачења из Србије. Оне су у том тренутку биле изложене снажним ударима дивизија Народноослободилачке војске које су, ношене победничким еланом, продирале у све крајеве Србије.

Декларацијом краљевске избегличке владе од 8. августа 1944, донетом на основу споразума Тито—Шубашић, закљученог на Вису јуна 1944, свака јавна и прикривена сарадња с немачко-бугарским окупатором недвосмислено је осуђена као највећи злочин и издајство народних интереса, а народи и народности Југославије су позвани да се окупе и уједине у борби против фашистичког окупатора, под вођством маршала Јосипа Броза Тита. Неколико дана касније, 17. авгу-

ста, уследила је и декларација председника Националног комитета ослобођења Југославије и врховног команданта Народноослободилачке војске маршала Тита, којом су припадници четничких и других квислиншких формација у земљи позвани да се придруже Народноослободилачкој војсци Југославије. Тај позив је последњи пут емитован 30. августа с тим да до 15. септембра пређу на страну Народноослободилачке војске, уз гаранцију да ће им бити опроштена сарадња с окупатором, сем ако нису злочинци и организатори. Краљ Петар Карађорђевић и краљевска југословенска влада у Лондону су 25. августа укинули четничку Врховну команду Југословенске војске у отаџбини, а 29. августа генерала Дражу Михаиловића разрешили дужности начелника Штаба Врховне команде. Истог дана Радио-Лондон је објавио да Шубашићева влада признаје маршала Тита за врховног команданта свих ослободилачких снага у земљи. Два дана касније, 1. септембра, то је признао преко радија и краљ Петар и позвао народ да ступа у Народноослободилачку војску Југославије и указује сваку помоћ народноослободилачком покрету. Тиме је Дража Михаиловић званично ликвидиран. Све је то наишло на снажан одјек у Србији. У народу је расло борбено расположење, а у четничким и Недићевим оружаним формацијама ширила се деморализација и осипање. Генерали Милан Недић, председник квислиншке српске владе, и Дража Михаиловић још су се више повезали и удружили напоре да, у ослонцу на немачке трупе, одрже контролу у Србији и да формирањем јединственог националног српског фронта и уз формирање националне српске армије заједничком борбом спрече »бољшевизацију« Србије, под окриљем окупатора. То је била сврха и њиховог новог споразума који је постигнут у ноћи између 13. и 14. августа 1944, на састанку у јед-

ној усамљеној кући у селу Ражани, поред пута за Косјерић. Поред Недића и Михаиловића, овом састанку су присуствовали с Недићеве стране: генерал Миодраг Дамјановић, шеф Недићевог владиног кабинета, Драгомир Драги Јовановић, управник Управе града и председник општине Београд, а са стране Драже Михаиловића: потпуковник Лука Балетић и потпуковник Мирко Лалатовић, чланови четничке Врховне команде, затим мајор Драгослав Рачић, командант 4. групе јуришних корпуса, мајор Никола Калабић, командант Групе корпуса Горске гарде, капетан Предраг Раковић, кога је тих дана Дража Михаиловић одредио за свог »политичког делегата« код Милана Недића, и двојица официра из пратње Драже Михаиловића: ордонанс официр Иса Радовановић, резервни мајор и Божо Перовић, поручник.⁵³ Пошто је требало да састанак остане у највећој тајности, на њему ништа није писано, нити је прављен какав писани уговор: само је Недић у пет тачака формулисао споразум, који је Дража Михаиловић у целини прихватио. Тим споразумом је утврђено да квислиншка влада Милана Недића обезбеди плате за Михаиловићеве официре и подофицире и да код немачке команде издејствује да четници одмах добију 30.000 пушака, три милиона пушчаних и митраљеских метака, 500 пушкомитраљеза и 500 минобацача. Уговорено је да се новац за август да одмах, а убудуће сваког првог за наредни месец. Оружје је требало предати до 10. септембра. Недић је изразио спремност да све своје трупе, уколико се с тим сложи немачка окупациона управа, стави под команду Драже Михаиловића.⁵⁴

Детаље о састанку и споразуму између Недића и Драже Михаиловића изнео је у истрази организатор тог сусрета полицајац Драги Јовановић. Пред истражним органима у Београду, он је изјавио: »У августу

1944. позвао ме је Калабић на састанак у Селтерс, крај Младеновца. Ту је рекао да сутрадан треба да дођем у Тополу, како би о важним стварима разговарао са Рачићем и Нешком Недићем. У Тополи их нисам нашао, па сам се одвезао у Аранђеловац. Тамо у једној кафани, видео сам Нешка Недића, Калабића и Рачића. Рачић ми је рекао: „Позвали смо вас да организујете састанак Милана Недића са Дражом. Наступила су тешка и опасна времена. Морамо да радимо заједно“.

Рекао сам да могу да организујем тај састанак и питао сам да ли Дража ишта зна о томе. Одговорено ми је потврдно. Казао сам да ћу разговарати са Недићем и уколико пристане, довешћу га. Рачић је рекао:

„Ми имамо времена. Сутра до десет сати очекујемо одговор. Ми ћемо вас позвати телефоном“.

Отишао сам после код Милана Недића и рекао му: „Господине Недићу, Ви сте ме сумњичили за везе са организацијом Драже Михаиловића. Ево, дошао сам да вас питам да ли хоћете да одете на састанак са Михаиловићем?“ Он ми је одговорио: „Дабоме да хоћу.“

Кад ме је Рачић позвао телефоном из Шаторње, код Тополе, одговорио сам да ствар стоји како је уговорено. Они су одговорили да чекам даља обавештења до недеље. У недељу пре подне позван сам на одређени број телсфона из Косјерића. Јављено ми је: „Двадесет сати, Дража.“ Тако је било уговорено. Сео сам у једна кола и узео шофера. Отишао сам код Недића, где сам стигао око 4 сата. Тамо је био његов брат Мића. Рекао сам: „Господине Недићу, сада је моменат да идемо.“ Њему је изгледало мало сувише рискантно да пође само са мном без пратње. Ја сам рекао: „Немојте се плашити. Тако је договорено.“ Још сам му рекао да треба да позовемо генерала Дамјановића, и ја сам га позвао.

У првим колима био сам ја с пратиоцем, а у другим

Недић. Преко Обреновца и Ваљева стигли смо у Ражану око 20 часова. У Ражани нас је срео један човек који нам се представио као командант места, и позвао нас у своју кућу, преко пута поште. Ушли смо у собу у којој су били Никола Калабић, Нешко Недић и Рачић. ГТоздравили су се с Недићем и брзо отишли. Дошли су опет око 11 сати и позвали Недића, Дамјановића и мене да пођемо. Кренули смо на одређено место. На једној окуци, крај старог сељачког плота, стајао је митраљез готово на самом друму. Рачић и Калабић су зауставили кола и позвали нас да сиђемо. Недића, Дамјановића и мене, у једној малој сеоској кући, чекао је Дража Михаиловић. Поздравио се с Недићем и Дамјановићем, а ја сам му се тек тада представио. Ушли смо у сељачку собу, где је био један кревет, сто и две клупе и где су, поред Драже били још пуковник Балетић, ЈТалатовић и још један официр, мислим Миликић, а били су ту и Рачић и Калабић.

Кад смо ушли унутра, мислим да нас је Михаиловић понудио ракијом. Недић је одбио, а Дража је упитао којим добром долазимо. Тада је Недић почео да говори да је земља у опасности и да је дошао да види може ли се штогод учинити за њен спас. Говорио је и на који начин мисли да земљи треба помоћи. Казао је да треба да престану пљачке и да за издржавање људства Дражи ставља на располагање 100 милиона динара. Главни договор је био око набавке оружја: да Недић код Немаца издејствује да се оно добије. Михаиловић је казао да има довољно људи, али му недостаје оружје и муниција. Присутни официри тражили су да им се набави око 60 хиљада пушака. На крају је Недић изјавио да преузима обавезу да издејствује код Немаца 30.000 пушака, 500 пушкомитраљеза и нешто минобацача.

„Ви ми гарантујете да еве ово неће бити употребљено против окупатора, а ја гарантујем да ћу учинити све што је потребно да нам Немци дају оружје, муницију и одећу.“

Михаиловић је дуго ћутао. Ћутао је и када је Недић затражио да овај састанак остане у највећој тајности. На том састанку напоменуо сам да би требало да буде мање злонамерности и мање непријатељства између добровољаца (припадника Орпског добровољачког корпуса — прим. П. В.) и четника, да не праве сметње једни другима, као што су до тада чинили. Тако је, углавном, разговор завршен. Око 12 сати ми смо отишли. Ја сам окренуо кола и вратили смо се у Ражану код Ђуровића, команданта места, само нас тројица. Ту смо преспавали. Око пола пет сели смо у кола и вратили се у Београд.«

Телефонски разговор који су око састанка водили Драги Јовановић и Драгослав Рачић ухватила је немачка телефонска прислушна служба 13. августа 1944. године, тачно у 13 часова и 25 минута. Ево дословно тог разговора:

»Косјерић: Један непознати (бележи немачки подофицер прислушне службе, не знајући да се из Косјерића јавља Дражин делегат Драгослав Рачић — прим. П. В.), позвао је најпре Београд, телефонски број 27-630 (службени телефон Драгог Јовановића — прим. П. В.), где му је речено да је Јовановић у Младеновцу, где је добио Јовановића, али се с њим није могао споразумети због сметњи на телефонском воду. Телефонисткиња у централи Вајева посредовала је у разговору...

Косјерић: Да ли се може договорена ствар учинити данас?

Младеновац: Ко пита?

Којсерић: Господин који је пре два дана говорио у Аранђеловцу.

Младеновац: Добро, данас од 19 до 24 часа.

Косјерић: Где?

Младеновац: У селу Ражани, у близини Косјерића, а изасланици, то јест пратиоци, морају чекати у Жаркову. Ја ћу доћи са старим господином (мисли се на Милана Недића — прим. П. В.) у 19,30 или 20 часова.

Косјерић: То ме се не тиче. Мене се тиче само село Ражана. Ја ћу ту чекати са целим друштвом.

Младеновац: Да ли је на телефону стварно господин из Аранђеловца?

Косјерић: Да, ја сам господин из Аранђеловца.

Младеновац: У реду, ја ћу стићи у Ражану вечерас.

Косјерић: Господин Јовановић нека дође са својим друштвом, јер ћу и ја доћи са својим.

Одмах затим позвао је Јовановић са телефона број 25 у Младеновцу телефон 43-443 (службени телефон Милана Недића — прим. П. В.) у Београду.

Младеновац: Господине председниче, ја ћу данас допутовати у 18 часова.

Београд: Не чујем добро.

Младеновац: Ја ћу данас у 17 часова доћи к вама.

Београд: Добро. Тја.»

Извештај је предат у 15 часова и 20 минута телефоном дежурном подофициру Гестапоа код заповедника полиције безбедности и службе безбедности СС пуковника др Емануела Шефера, који је из њега сазнао да је ствар у реду и да Недић то вече путује код Драже на састанак.

Непосредно по састанку са квислингом Миланом Недићем, Дража се у близини цагањске школе у селу Рошцима, код Чачка, тајно састао и с Рудолфом Штеркером, директором немачке фирме »Блатирик« (са се-

диштем у Атини) и изаелаником др Хермана Нојбахера, немачког посланика у Београду и изванредног опуномоћеника Министарства спољних послова Трећег Рајха за југоисточну Европу, с надлежношћу за Србију, Грчку, Албанију и Црну Гору.⁵⁵ На састанку су били: др Стеван Мољевић, председник Извршног одбора четничког Централног националног комитета, и др Ђуро Ђаковић, најближи саветодавац Драже Михаиловића, иначе секретар Централног националног комитета, уредник листа *Уједињено српство*, редактор радиоинформација четничке Врховне команде за иностранство, лукава, препредена и промућурна политичка глава, која је изналазила најприкривеније облике сарадње с окупатором и домаћим слугама окупатора у борби против народноослободилачког покрета и помагала Дражи Михаиловићу да колико-толико прикрива своје издајство и своју сарадњу с окупатором пред светском јавношћу и пред широким народним масама. Састанку Дража—Штеркер претходио је прелиминарни састанак мајора Драгослава Рачића, мајора Николе Калабића и капетана Нешка Недића, начелника Штаба четничке 4. групе јуришних корпуса, у Тополи 11. августа 1944. с ритмајстером принцом фон Вредеом, представником војноуправног команданта Југоистока и немачке Војне обавештајне службе (Абвера), ритмајстером фон Хервартом и зондерфирером Хорском. Циљ је био да се пронађе пут за састанак Драже Михаиловића са Нојбахером. Том приликом четнички преговарачи су изнели жељу Драже Михаиловића да се све »српске националистичке групе«, укључујући и четнике, мобилишу и наоружају од стране Немаца ради борбе против Народноослободилачке војске, с тим да команда буде у немачким рукама. Михаиловић је за себе лично тражио да буде у строгој илегалности, да четнике не би требало

облачити у немачке униформе, да састанак с Нојбахе-ром не буде у Београду нити у неком другом већем граду. Сарадња Драже Михаиловића с Немцима била је у то време сасвим отворена. Без ослонаца на њих четнички покрет био би још брже уништен. Постигнута је сагласност да се одржи тајни састанак између Драже Михаиловића и Хитлеровог опуномоћеника, команданта за Југоисток, и на њему размотри захтев Михаиловића за прикупљање свих националних српских снага и стварање јединственог националног фронта који би обухватио Српску државну стражу, Српски добровољачки корпус, војне формације Драже Михаиловића и »све националне снаге оријентисане против комуниста«, затим захтев за стварање једне »српске националне армије«, за општу мобилизацију и наоружање свих борбено способних »националних Срба за борбу против комунизма«, наоружаних од немачке војске и под њеном командом и на крају захтев да четници не облаче немачке униформе, да Дража Михаиловић и даље лично остане илегалан и да се постигне усмени, а не писмени споразум. При томе су четнички преговарачи верност Немцима изразили својом часном официрском речју, смртним непријатељством према комунизму, признавањем немачких војних власти и обуставом свих мера уперених против немачких војних власти и њихова заштита⁵⁶. Одмах затим, 17. августа увече, Недић је у Београду, на састанку с немачким врховним војним командантом на Југоистоку генерал-фелдмаршалом бароном Максимилијаном фон Вајксом, војноуправним командантом Југоистока генералом пешадије Хансом Фелбером и изванредним опуномоћеником Министарства спољних послова Немачке за Југоисток др Нојбахером*, у име

* Састанку су присуствовали и генерал-мајор Курт Ритер фон Гајтнер, начелник Оперативног одељења, генералштабни пу-

своје владе и Михаиловића, понудио »борбену готовост свих српских снага против комунизма« и затражио оружје за 50.000 људи, за стварање »јаког антикомунистичког фронта, бране између Руса и Тита« како би се »спречила бољшевизација Србије«. Том приликом Недић је нагласио и то да после претходне посете Дражи Михаиловићу званично говори и у Дражино име, а затим, у знак противуслуге, дао је чврсте гаранције да ће се фронт Недић—Михаиловић до краја рата, без обзира на општу ситуацију, уздржати од сваке непријатељске акције против окупационих снага. Недић је обећао да ће четничке јединице избегавати било какав напад на немачке трупе чак и у случају њиховог повлачења из земље и да ће оне, у свакој ситуацији, обезбеђивати путеве и железничке пруге, испоруке жита, рица и руднике за немачку војску. Вајкс и министар Нојбахер изјаснили су се за прихватање понуде о преговорима са Дражом Михаиловићем. За реализовање свог предлога Недић је тражио да се одмах, за 10 до 14 дана, четницима испоручи 3,000.000 метака, 50.000 пушака и друго оружје. Нојбахер је прихватио да је такво наоружање неопходно, иако не баш у тој количини.

Већ 20. августа Нојбахер је упутио у Берлин дуг телеграм и ургентно захтевао »сва овлашћења да политички мобилише српску нацију под Недићевим вођством против бољшевичке (партизанске) најезде«, да војне власти »омогуће хитно снабдевање српских националних формација под командом Недића и Михаиловића с оружјем«, јер су се »обојица сложили на заједничку акцију свих националних снага против комунизма у

ковник Јозеф Зелмајер, који је заступао начелника Штаба команданта Југоистока, начелник Обавештајног одељења генералштабни потпуковник Харлинг и ађутант команданта Југоистока потпоручник Ритер.

верној сарадњи са немачким окупатором«. Спреман да гарантује лојалност Михаиловићу исто као и Недић, Нојбахер у том свом телеграму даље пише:

»Искуство које смо стекли за ових 12 последњих месеци о његовом понашању према Вермахту, заједничке акције које у биле вођене на антикомунистичком фронту и садашње озбиљне претње српској нацији — које он потпуно схвата — по мом мишљењу су довољни разлози да се верује да ће Михаиловић одржати своје обећање које нам је дао, ако му у овом критичном моменту пружимо одлучну помоћ преко Недића. Ја сам спреман, после личног разговора са Михаиловићем⁵⁷, да гарантујем да нас овај човек неће напасти иза леђа и да ће лично учинити безопасним елементе у свом покрету који су за нас непоуздани«.⁵⁸

Захтев Недића и Михаиловића је разматран и на састанку у Хитлеровом Главном стану, у познатој »вучјој јами«, 22. августа 1944. Поред Хитлера и рајхсфигера СС Хермана Геринга, састанку су присуствовали и министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп, начелник Врховне команде Вермахта, генерал-фелдмаршал Вилхелм Кајтел, начелник Генералштаба немачке оружане силе, генерал-пуковник Алфред Јода и друге личности. Генерал-фелдмаршал Вајкс реферисао је о погоршавању војно-политичке ситуације у Србији и затражио да се доведу нове снаге и прихвати понуда о даљој сарадњи с коалицијом Недић—Михаиловић и захтев Недића и Михаиловића о наоружању новог контингента од 50.000 људи за квислиншке формације, изражавајући уверење да ће те снаге бити употребљене у борби против Народнослободилачке војске Југославије. Уколико се не би прихватио захтев о наоружању оволиког броја људи за квислиншке формације, Вајкс је предложио да се организују и наоружају три војне

јединице еа по 6.000 људи. Оцењујући мотиве Недића и Михаиловића, командант Југоистока је посебно указао на угроженост и критичност њихових позиција у Србији:

»Када Дража Михаиловић из нужде због ситуације у којој се налази данас више-мање ултимативно захтева муницију и оружје, то се, на основу досадашњих искустава, може бити убеђен да ће он то оружје и муницију употребити у борби против Тита. За размишљање је, међутим, то што, ири слабој дисциплини четничких банди, а пре свега при недовољној дисциплини у погледу ватре, он не може да гарантује потпуно искоришћавање могућности оружја у техничком погледу«. ⁵⁹

Не чекајући на политичко образложење добронаклоног става према преговорима с Недићем и Михаиловићем, који је требало да образложи др Нојбахер, Хитлер је, у вези с излагањем фелдмаршала фон Вајкса, указао на два битна момента: на ефекат испоруке оружја и муниције четницима и на појаве које би могле доћи до изражаја у будућности, ако се заузме позитиван став према овим Недићевим и Михаиловићевим захтевима. Хитлер није имао ништа против тактичких маневара с покретом Драже Михаиловића, али је био резервисан према захтеву да се формира недићевско-четничка националистичка армија јачине 50.000 људи. Ипак, иако је изразио резерве према овом предлогу, он се, на инсистирање својих сарадника, ⁶⁰ прећутно сагласио с неким мерама у вези са формирањем квислиншке армије, која би се регрутовала из четничких војних формација Драже Михаиловића. Хитлер је том приликом истакао да нема разлога да се не користе четничке формације у борби против комуниста и да се за те задатке оне могу и наоружати неопходним оружјем и муницијом. Такође је врховни командант Југоистока наредио да се

из немачких магацина четницима испоручи тражена муниција од 5.000.000 метака, а четничкој 4. групи јуришних корпуса је одобрио испоруку 11.000 пушака, заплених од бивше југословенске краљевске војске. Поред тога, четници су обавештени да ће им се из немачког муницијског складишта у Крагујевцу ставити на располагање: 7.000 пушака са по 100 метака, 50 митраљеза са по 13.000 метака и 42 минобацача са по 250 мина, а да нове похиљке оружја и муниције могу очекивати тек од октобра, и то у ограниченом обиму. Двадесет осмог августа затражено је да се оружје старе југословенске краљевске војске које је Мађарска била запленила 1941. године, одмах стави на располагање коалицији Недић—Михаиловић, што је Хитлер одобрио, с тим да се четници користе у локалним акцијама као и раније. Четници су тако били остављени да се боре против Народноослободилачке војске независно или под немачком контролом.

Ова саглаеност вођства Трећег Рајха подстакла је Недића и Михаиловића да одмах предузму мере за мобилизацију. Недић је 24. августа наредио да се у свим угроженим местима изврши регрутовање и мобилизација способног људства од 18 до 35 година, а Дража Михаиловић је 30. августа наредио да 1. септембра почне општа мобилизација свих снага »југословенске војске у отаџбини«, и да четничка команда Београда изврши дефинитивне припреме за почетак »опште акције«, тј. за преузимање власти у Београду. Недић је, са своје стране, дао четницима око 20.000 пари униформи и преузео на себе задатак да сам наоружа 16.000 људи. Шестог септембра, на састанку у Прањанима, код Чачка, остварено је и војничко јединство четничко-недићевских снага у Србији.⁶¹ Српска државна стража и Српска гранична стража ушле су у састав четничких

јединица и, као такве, добиле задатак да остану на својим местима, да одржавају ред и поредак на додељеним територијама и да чувају границу дуж Дрине, Саве и Дунава. Недићеви официри су постали четнички официри. Ово је била основа за утврђивање још тешње сарадње Недићевих и четничких команди на терену. Дошло је до закључивања разних споразума између локалних четничких команданата и Недићевих официра, које су подржавали органи четничког равногорског покрета и Недићеве владе. У исто време још су одлучније сузбијене све акције против колаборације с окупатором и све оне снаге које су настојале да припадници квислиншких формација прихвате позив маршала Тита од 17. августа. Милан Недић је тих дана наредио хапшење генерала Јована Наумовића и око 50 других официра који су се, његовим посредством, вратили из немачког заробљеништва и, као услов своје лојалности, поставили му захтев да призна Народноослободилачку војску и маршала Тита.

Тако су окупатор, Михаиловић и Недић поново нашли заједничке интересе у борби против народноослободилачког покрета и Народноослободилачке војске, а сва та договарања довела су до стварног уједињења свих »националних снага« и до одговарајућег координирања политичких задатака у духу заједничког »антикомунистичког фронта«.

Подстицај за удружену акцију коалиције Недић—Михаиловић дошао је и са друге стране. Као израз подршке најреакционарнијим снагама у врховима југословенске емиграције, које су пружале отпор споразуму Тито—Шубашић, у команду Драже Михаиловића који се налазио у селу Каменици, подно Равне горе, у ноћи између 27. и 28. августа 1944. стигла је нова војна мисија Сједињених Америчких Држава с пуковником Аме-

ричке стратегијеке обавештајне службе (ОСС) Робертом Мекдаулом на челу.⁶² Та специјална мисија била је очевидно још једна врло перфидна игра психолошког рата против нове Југославије.⁶³ Одмах по доласку и у првом сусрету с Михаиловићем, Даул је изјавио да ће Црвена армија, због става Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, бити заустављена на Дунаву, односно да неће продирати у Србију и Дражи Михаиловићу дао пуну подршку у напорима да се снабде оружјем и муницијом од Немаца и помоћу окупатора брани своје већ изгубљене позиције у Србији. Пуковник Даул је уверавао четнички Национални комитет да ће имати подршку савезника, али треба да придобију народ и да истрају у борби. Такав његов став потврђује и детаљ из наредбе број 52 команданта четничког Млавског корпуса од 21. септембра 1944. где, поред осталог, пише:

»Нашу постојаност убедљиво учвршћује и америчка војна мисија која је од 26. августа код генерала Михаиловића. Она јасно потврђује да у игри политичкој која се међу савезницима одиграва, Америка има одређен став, који у датом моменту има да изађе на пуно дело . . .«

На тој линији су се Мекдаул и Дража Михаиловић 5. септембра 1944, у једној кући северно од Прањана, састали са већ помињаним Рудолфом Стеркером, представником немачког изванредног опуномоћеника Министарства спољних послова за Југоисток у Београду.

Паралелно с напорима да се ојачају оружане снаге контрареволуције ишле су и мере за преузимање целокупне власти. У том циљу издата су следећа упутства: о образовању ванредних судова и раду редовних судова, о предузимању ванредних мера, о организацији и обезбеђењу територије од унутрашњих удара, о обезбеђењу саобраћаја и саобраћајних објеката, о осигурању инду-

стријских објеката и магацина, о контроли прикупљања и смештаја ратног материјала, о раду на јавним објектима и њиховом одржавању, и друга.

Тадашњу ситуацију у Србији је генерал Брау.милер, начелник Војнопривредног штаба немачке Команде Југоистока, у свом извештају од 15. августа 1944. овако оценио:

»Почео је очекивани велики напад комунистичких јединица Тита на Србију. Јаким деловима је успело да продру у јужну Србију из Црне Горе и да се тамо споје с тамошњим бандама. Тиме је дошло до јакког угрожавања обеју животно важних путних и железничких комуникација за Македонију и Грчку.* Против њих смо бацили наше најбоље јединице. Надамо се скором уништењу ових бандита које води неки Пеко Дапчевић«.

И даље:

»Сада је у току формирање јединственог српског националног фронта против комунизма с циљем потпуног разумевања између Недићеве владе и покрета Драже Михаиловића да се заједничком борбом спречи бољшевизација Србије. За вођење ове борбе, уз формирање националне српске армије, захтева се од немачког Вермахта помоћ у опреми и наоружању. Док ће онда војни делови српског националног покрета бити спремни да се безусловно ставе под немачку команду дотле је држање политичког сектора још нејасно«.⁶⁴

И немачки виши вођа СС и полиције у Србији, Санцаку и Црној Гори прилично је реално проценио догађаје у Србији у месечном извештају од 1. септембра 1944. године. Ситуација се »у толикој мери променила, како на ужем подручју надлежности тако и делом на општој линији, да се за сада још не може предвидети

* Мисли се на саобраћајнице Ниш—Скопље и Краљево—Скопље.

како ће се испољити на простору Србије, Санџака и Црне Горе»; да је »црвена опасност, која почиње све више да прети«, убрзала »у националним круговима«, односно код покрета Драже Михаиловића и руководства квислиншке српске владе и Српског добровољачког корпуса »развој који иде за тим да се занемаривањем свих до сада постојећих супротности омогући ефикасна одбрана стварањем националног блока«; да је Недићева влада »открила своје до сада мање или више илегалне везе с покретом Драже Михаиловића и успоставила званичан додир са овим покретом«; »да се садашњи развој покрета Драже Михаиловића, пре свега од стране Америке, свесно убрзава, како би се већ сада, у стратегијском срцу Балкана, створила противтежа тежњама Русије, односно Тита, при чему се с потпуном сигурношћу предсказује савезничко искрцавање на далматинској, односно албанској обали, које би требало да се изврши почетком септембра«; да је »отпочео очекивани Титов напад великих размера на Србију«; да је уочено груписање јачих снага Народноослободилачке војске »дуж обе животно важне саобраћајне линије према југу«; да »ове снаге значе угрожавање кључног положаја Србије на Балкану, а тиме и угрожавање немачког положаја у југоисточном простору уопште«, и да »Тито даље несаломљивом енергијом спроводи своје планове да добије у своје руке српеки простор, упркос тешким губицима«. ⁶⁵

Слично је ситуацију у Србији проценио и врховни командант Југоистока генерал-фелдмаршал Вајкс у писму које је 26. августа 1944. упутио бугарском министру рата генерал-лајтанту Русеву, одмах после повратка из Хитлеровог Главног стана. Он је, поред осталог, констатовао да је »ситуација постала тежа« као »резултат комунистичке офанзиве«, да »бугарски окупациони

корпус више није у стању да без немачке подршке обезбеди поверене му објекте» и да »постоји опасност да бугарски гарнизони . . . буду протерани . . .»,⁶⁶

Извлачење бугарске окупационе војске из Србије

На промену положаја у Србији утицала је и декларација владе прохитлеровске царске Бугарске од 17. августа 1944. о повлачењу 1. окупационог корпуса из оних делова окупиране Србије на које Бугарска није претендовала. План бугарског Министарства војске, израђен између 20. и 25. августа, предвиђао је повлачење трупа у две етапе: најпре је све снаге требало концентрисати на простору Ниша, а затим их пребацити источно од демаркационе линије са Србијом. Ради прихвата 1. окупационог корпуса, још 20. августа из Бугарске је, с простора Видин—Белоградчик—Вратца, преко Пирота, Беле Паланке и Ниша, у долину Јужне Мораве упућена 6. пешадијска дивизија. Решена да задржи окупирану Македонију у саставу Бугарске, влада Ивана Багарјанова, сматрајући Македонију бугарском територијом, није планирала повлачење своје 5. окупационе армије из Македоније. Тој армији је стављено у задатак да одржава мир и ред у Македонији у сарадњи с немачким јединицама, а уколико догађајима буде присиљена да се повуче из Македоније, онда да то учини уз лојалну сарадњу с немачким командантима. Ускоро је уследило извлачење бугарских трупа с окупираног дела, али не и са анектираног дела Србије. Извлачење је почело концентрацијом најудаљенијих делова 24. и 25. пешадијске дивизије према Параћину, Сталаћу и Крушевцу. До краја августа ове дивизије су се прикупиле на простору Лапова, Ћуприје, Ћићевца и Сталаћа,

док су остале дивизије и други делови и даље задржани у својим рејонима и на обезбеђењу саобраћаја између Београда и Скопља и између Ниша и Софије. Тиме је почела да се остварује прва етапа извлачења 1. окупационог корпуса. Ради извршења друге етапе, Генералштаб бугарске војске је, 29. августа, наредио извлачење 24. пешадијске дивизије преко Сталаћа, Сокобање, Књажевца, на простор Пирота и села Темске, и 25. пешадијске дивизије преко Свилајнца, Ћићевца, Сокобање, Књажевца и Светог Николе, у Бугарску, на простор Чупрене—Белоградчик. Остале три дивизије и самосталне јединице \. окупационог корпуса требало је да се концентришу на простору Ниша, Лесковца, Беле Паланке и Пирота и ту остану у улози окупационих трупа. На основу тога је, 2. септембра, Штаб 1. окупационог корпуса наредио: да 24. пешадијска дивизија крене правцем преко Ћићевца, Сокобање, Књажевца, села Кална и размести се на простору села Темске и Сопота; да се 25. пешадијска дивизија извлачи правцем одређеним за 24. дивизију; да се 27. пешадијска дивизија извлачи правцем преко Нишке Бање, Беле Паланке и Пирота у рејон Сливнице; да се 22. пешадијска дивизија извлачи правцем преко Ниша и Пирота у рејон Пирота; да 6. пешадијска дивизија у рејону села Клисуре, Брестовца, Јасенца организује одбрану и, до 6. септембра, затвара правац Ниш—Дољевац, а затим се помери на простор Ниша и до 8. септембра затвара правац Ниш—Пирот, и 10. септембра се прикупи на простору села Суходол—Блата—Костур.

С обзиром на општу ситуацију, Врховни штаб и Главни штаб Србије правовремено су предвидели могућност извлачења бугарских царско-фашистичких трупа из Србије. Врховни командант је у то време главним штабовима Србије и Македоније наредио да се одмах

приступи блокирању окупаторских гарнизона, а штабови бугарских јединица позову на преговоре и да се од бугарских трупа захтева: или да се прикључе јединицама Народноослободилачке војске и заједно с њима крену у борбу против немачких фашистичких трупа, или да, уколико одбију сарадњу, предају оружје и да се повуку из Србије и Македоније у Бугарску. У директиви маршала Тита је, поред осталог, писало:

»У вези са ситуацијом у Бугарској, одмах ступите у везу са свим бугарским гарнизонима, захтевајући долазак парламентарца у кратком одређеном року. Парламентарцима поставите следеће услове:

а) у садејству с нашим снагама одмах приступити ликвидирању немачких и четничко-недићевских снага, уколико их има у гарнизонима;

б) у случају непристанка, биће приморани да нам предају оружје и спрему, коју ће им иначе одузети Немци и њихове домаће слуге;

ц) после садејства у ликвидацији гарнизона, бугарским снагама предложити да садејствују и даље с нашим у борби против заједничког непријатеља под нашом командом. Уколико не пристану на то, обезбеђује им се, по предаји оружја и спреме, слободан повратак Кући;

д) одмах по завршетку кратких преговора са Бугарима, приступити заузимању градова у којима су главнину сачињавали Бугари као и комуникација које су они обезбеђивали».⁶⁷

С тим у вези, још 27. августа је Главни штаб Србије штабовима својих јединица издао директиву да ступе у везу са бугарским штабовима и предложи им да заједнички, у њиховим гарнизонима, разоружавају Немце и квислинге, а затим да и даље, под командом Главног штаба Србије, садејствују са снагама Народно-

ослободилачке војске или да приступе бугарским партизанима. У случају неприхватања ових предлога требало је од бугарских окупатора захтевати предају оружја пре него што их разоружају немачке трупе или четници. Таквим бугарским јединицама требало је омогућити одлазак преко границе у Бугарску.

Међутим, иницијатива Врховног штаба и Главног штаба Србије и његових потчињених штабова да бугарске јединице придобију за заједничку борбу против немачких фашистичких окупатора и квислинга, није дала готово никакве резултате. Односи већине бугарских команданата, па и војника, према немачким трупама и даље су били пријатељски. Они нису желели борбу против »Великог Рајха« и чинили су огромне напоре да се силом с комплетним јединицама и свим наоружањем пробију у Бугарску, често пљачкајући уз пут народна добра. Став нису мењали ни када су се уверили у одлучност немачких команди да разоружају бугарске јединице. Тако се, крајем августа и првих дана септембра, дешавало да су бугарске окупационе јединице не само довозвољавале него и обезбеђивале неометани пролаз немачким снагама које су напуштале Бугарску или пристизале с југа на простор ЈТесковца и Ниша ради даљег извлачења на север. Захваљујући томе, немачке трупе су се без тешкоћа повукле из Бугарске (чак су успеле да дигну у ваздух војна складишта и униште ратну спрему коју нису могле повући са собом, а у евакуацији су, за извлачење трупа и материјала, искористиле бугарски железнички транспорт) и на време су поселе места и објекте у Србији које су напустиле бугарске трупе. Тиме је одложено коначно ослобођење Србије, нарочито њене области и долина Јужне Мораве и Нишаве, и шире пресецање јужно-моравског операцијског правца, што би било крупан

допринос бржем решавању ситуације на Балкану у корист савезника. При свему томе Немци су, баш у то време, били безобзирни према Бугарима. Мада званично нису раскинули с њима, они су рачунали да ће их изгубити. Због тога су немачке јединице приступиле разоружавању бугарског 1. окупационог корпуса.

Поред свега тога, Главни штаб Србије упорно је настојао да бугарске трупе приволи на борбу против немачких снага. Када су, 28. августа 1944, у Нишу и Лесковцу Немци, четници и Српска државна стража покушали да разоружају Бугаре, Главни штаб Србије је наредио својој 24. дивизији да прихвати нападнуте бугарске војнике и не дозволи Немцима и квислинзима да их разоружају. Али сви ти покушаји нису уродили плодом. Ни у таквим тренуцима бугарски официри, од којих је добар део био монархофашистички настројен, нису хтели да стану на страну јединица Народноослободилачке војске нити да им препусте своје гарнизоне. Бугари су желели да добију у времену, па су у преговорима настојали да постигну склапање примирја од пет дана и за то време се извуку. Тај блеф је откривен и Врховни штаб је 3. септембра наредио Главном штабу Македоније да се примирје не сме допустити већ да се Бугари нападају и освајају гарнизони.⁶⁸

Због неодлучности наших штабова и јединица у погледу држања бугарских трупа, Врховни штаб је 2. септембра оштро замерио Главном штабу Србије:

»Некако нам изгледа мекан ваш став према Бугарима. Мислили смо да ћете искористити њихову капитулацију и добро се наоружати. Они штите немачко извлачење и оклевају с напуштањем Југославије. Нападајте их и разоружавајте«.⁶⁹

Најзад, пошто су, у смислу директива Врховног штаба и Главног штаба Србије, преговори са бугар-

ским штабовима, а у два маха и са Штабом 1. окупационог корпуса, остали без успеха, Главни штаб Србије наредио је да се бугарске фашистичке јединице нападају и разоружавају. При овоме се, ипак, мимо бугарских штабова, и даље радило на придобијању бугарских војника.

Немачка специјална група »Гудеријан« је 5. септембра 1944, истог дана када је Совјетски Савез објавио рат Бугарској, разоружала у Нишу делове бугарске 22. пешадијске дивизије и заробила читав Штаб 1. окупационог корпуса и команданте бугарске 6, 22. и 24. пешадијске дивизије. До 6. септембра у Нишу су немачке трупе разоружале и похапсиле 36 официра, девет службеника и 777 бугарских подофицира и војника, а одузели 620 пушака, 26 аутомата, 17. митраљеза, 68 пиштоља, 17 аутомобила, 26 камиона и 12 запрежних возила. До тог времена и остале бугарске трупе у Србији, уколико се већ нису биле извукле на простор Белоградчика и Пирота и јужно од њега, ка југословенско-бугарској граници, биле су разоружане, углавном од немачких трупа и њихових домаћих савезника — четника и недићеваца, и одведене у заробљеништво, а делом (25. пешадијска дивизија) и од јединица 14. корпуса Народноослободилачке војске, зависно од односа снага на датом рејону. Готово све наоружање (нарочито тешко) и сав материјал бугарских јединица пали су у немачке руке. Само је 6. пешадијска дивизија (без свог команданта) успела да се комплетна и с наоружањем склони у рејон Бабушнице, где су је прихватили делови 22. дивизије Народноослободилачке војске. У рејону Трговишта (сокобањски срез) новоформирана 45. дивизија Народноослободилачке војске, у ноћи између 7. и 8. септембра, присилила је око 3.000 војника бугарске окупационе војске да положи оружје. Од разо-

ружаних бугарских војника тада је формиран један добровољачки батаљон, један радни батаљон за оправку путева, а око 2.500 војника је спроведено до југословенско-бугарске границе.

Немачки планови у Србији

Услед извлачења бугарских окупаторских трупа из делова Србије на које Бугарска није претендовала настала је велика бреша на фронту између Дунава и Јегејског мора, тј. између јужног крила немачког фронта, који се испред Црвене армије повлачио ка западу, и немачке Групе армија »Е«, дислоциране углавном у Грчкој. У таквој ситуације немачка Команда Југоистока је проценила да јој је посебно угрожен источни бок од Јегејског мора до Дунава. Према тој процени, од три одсека на овом фронту: Струме у Грчкој и Леековац—Зајечар и Неготин—Дунав у Србији, најугроженији је био одсек између Неготина и Дунава, а затим одсек од Лесковца до Зајечара. Први зато што је у то време правац Букурешт—Крајова—Београд, због недостатка немачких снага, практично био отворен за трупе Црвене армије које би продирале овим путем и довеле у непосредну опаеност дубину источног бока, а други зато што се совјетским деловима пружала могућност да преко Пирота или на ширем фронту и правцем преко Видина и Зајечара продиру у срце балканског простора и »успоставе везу са Титовим формацијама«. ⁷⁰ Најнеугроженији био је, дакле, одсек Струме у Грчкој, пошто се још није очекивало искрцавање западних савезника у источном делу Средоземља.

У таквој ситуацији Хитлер је посебну пажњу посветио развоју догађаја на Балкану, а нарочито у Србији. Он је изузео Врховну команду Југоистока испод

надлежности Врховне команде сувоземне војске и ставио је под Врховну команду оружане силе, односно под своју непосредну команду. Затим је, 24. августа, наредио померање неких немачких јединица у Србији и обезбеђење комуникација од Београда према Грчкој. Према његовом наређењу, требало је 92. моторизовану бригаду, из 2. оклопне армије, 4. пук оклопно-гренадирске дивизије »Бранденбург«, из Западне Босне, падобрански ловачки батаљон »Бранденбург«, из Ужица, и 201. бригаду самоходних топова, из Рашке, одмах упутити у Ниш, а 202. тенковски батаљон у Београд и 468. оклопну извиђачку чету 69. армијског корпуса, из Загреба у Пожаревац. Због промена које су настале у Румунији, обустављен је покрет бранденбуршких јединица и 92. моторизоване бригаде ка Нишу и оне су упућене у Банат. Хитлер је намеравао да 22. СС добровољачку коњичку дивизију, формирану у Мађарској (око 13.500 људи, од којих су 3/4 били Немци из Рајха а 1/4 фолксдојчери), ојачану дивизионом самоходних топова и четом тенкова (»шкода«), пребаци у Србију, да 5. СС моторизовани полицијски пук у Србији попуни до пуног формацијског састава, додајући му тешко наоружање и једну чету од 15 јуришних тенкова »шкода«, и да пет тврђавских батаљона из Грчке пребаци на подручје Србије. Поред тога, он је наредио да се испита могућност транспорта пет наредних туркменских батаљона у Србију. У вези са ослобађањем нових снага за потребе балканског ратишта, Хитлер је, 25. августа, издао директиву генерал-пуковнику Јодлу да оцени и целисходност такве одлуке, којом би се Група армије »Ц« повукла из Италије на Алпе, чиме би се 10—15 немачких дивизија ослободило за Балкан. Такође је наредио да се железничка саобраћајница Београд—Солун мора држати по сваку цену.

Будући да је Команда Југоистока с правом очекивала да ће противник настојати да спречи повлачење Групе армија »Е« из јужног дела Балканског полуострва на север и да ће тражити могућност да што брже оствари пресецање њених веза с Рајхом продором споља, наређено је да на целом простору Југоистока буде приправност I степена, уз напуштање свих области и објеката који нису неопходни за непосредно вођење борбе, ради организовања и поседања нове линије фронта и обезбеђење главних железничких и сувопутних комуникација, да се довуку покретне резерве команданта Југоистока на простор Београд—Ниш—Скопље, да се што пре запоседне дунавски теснац у Ћердапу и што хитније, за одбрану, организује одсек Неготин—Ћердап, а онда и цео одсек Ниш—Ћердап. С тим у вези, одмах је наређена евакуација немачких снага с грчких острва Милитини, Хица, Самос, Карпантос, Милос, Химнос и Цант, а делимично и са острва Родос, Крит и Кос. У исто време требало је убрзати евакуацију Пелопонеза. Команданту Групе армија »Е« је наређено да се припреми за повлачење на север, пошто је она, према плану немачке Врховне команде, имала да образује нов одбрамбени фронт на линији северна Албанија—Скопље—село Клисура и да преузме команду у Албанији над 21. брдским армијским корпусом 2. оклопне армије. Фронт од Клисуре до Ћердапа требало је да образују трупе војноуправног команданта Србије, а фронт од Ћердапа до Лугожа у Румунији, око 50 километара источно од Темишвара, требало је да образује немачка 2. оклопна армија, која би, поред тога, осигуравала и јадранску обалу. Њеном штабу је наређено да се што хитније премести у рејон Осијека, Вуковара и Винковаца. Под заштитом овако скраћене линије фронта требало је извршити извлачење Групе армија »Е« из

Грчке на север, преко Ниша и Београда, као главних комуникацијских чворова. Док јединице Групе армија »Е« не стигну да попуне насталу брешу, команда на делу фронта у Србији поверена је војноуправном команданту Југоистока генералу Фелберу. Доцније, 26. септембра, од снага затечених на овом простору, формирана је Фелберова армијска група, која је 3. октобра добила назив: Армијска група »Србија«. Њу је требало најхитније појачати додатним снагама из састава Групе армија »Е« у Грчкој и немачким деловима из Црне Горе, Санџака и Далмације.

Ради извлачења сопствених снага из Бугарске и успостављања новог фронта на источним границама Србије, Немци су обуставили извођење тзв. дурмиторске операције и 1. брдску дивизију из Црне Горе хитно упутили на простор Ниша. Први делови дивизије, као моторизована група, превожени преко Пријепоља и Сјенице, а затим долином Ибра и Западне Мораве, стигли су у Ниш 1. и 2. септембра и ту сменили јединице 5. сектора за обезбеђење железница (Борбена група пуковника Дизнера), које су упућене у долину Велике и Западне Мораве да обезбеде железнички и друмеки саобраћај између Београда, Краљева и Ниша и смене 5. СС полицијски моторизовани пук, који је требало, заједно са 696. батаљоном пољске жандармерије, пребацили из Санџака, у северозападни део Србије, на простор Ваљева, Обреновца и Шапца. Прва брдска дивизија требало је да с простора Ниша обезбеди правац Софија—Ниш и деблокира пут Ниш—Лесковац, а затим затвори југословенско-бугарску границу јужно од Зајечара. Корпусна група генерала Вилија Шнекенбургера чији се штаб, од 21. септембра, налазио у Ковину, добила је задатак да организује одбрану лево од борбеног поретка 1. брдске дивизије, односно северно од

линије Дебело брдо (кота 1005, код села Троглан Баре)— село Подгорац—Зајечар—Видин. У њеном саставу била је борбена група генерала Фишера (на простору Бора, Неготина, Кладова, Доњег Милановца и Пожаревца) и 92. моторизована бригада (на левој обали Дунава, у рејону Беле Цркве), а касније и 1. пук оклопно-грена-риске дивизије »Бранденбург«, који је из западне Босне пребачен у рејон Београда ради извршења специјалних задатака. Железничку пругу Београд—Ниш требало је да обезбеђује Штаб 5. сектора за обезбеђење железница (5. пук за обезбеђење железница, 288, 562. и 977. ландесшицен батаљон, 837. батаљон за обезбеђење, 3. батаљон 4. пука белогардејског Руског заштитног корпуса), а од Лапова до Косовске Митровице борбена група полицијског потпуковника Графа (5. пук, без 2. батаљона, Штаб и 2. батаљон 3. пука, 2. батаљон 2. пука, батаљон 4. пука белогардејског Руског заштитног корпуса), од Лапова до Косовске Митровице борбена група полицијског потпуковника Графа (5. пук, без 2. батаљона, Штаб и 2. батаљон 3. пука, 2. батаљон 2. пука, 2. батаљон 4. пука белогардејског Руског заштитног корпуса). Сврси-сходнијим распоредом јединица за обезбеђење желез-ница, ландесшицен батаљона и полицијских снага, те квислиншког белогардејског Руског заштитног кор-пуса, ефикасније су поседнуте најзначајније комуника-ције у Србији, како би се обезбедило брже прегруписа-вање снага и маневрисање. Обезбеђење подручја Србије западно од Јужне и Велике Мораве требало је да врше фелдкомандантуре с потчињеним јединицама. Северо-западни сектор је обезбеђивала фелдкомандантура 816 са седиштем у Шапцу, југозападни сектор фелдкоман-дантура 610 у Чачку, остатак подручја Ниша, западно од Јужне Мораве, фелдкомандантура 809 у Нишу и део подручја Београда, западно од Велике Мораве, фелд-

командантура 599 у Београду и командант проширене зоне Београда генерал-потпуковник Фридрих Штефан. Из Групе армија »Е«, из северне Грчке, требало је да буду упућени, железницом и камионима, у Банат: на простор Ковина, Делиблата, Владимироваца, Новог Села и Старчева моторизована 4. СС полицијска дивизија, а на простор Вршца 18. СС полицијски пук. Почетком септембра је из Црне Горе и Босне, преко Вишеграда, 7. СС дивизија »Принц Еуген« упућена у западну Србију и Шумадију. Поред тога, командант Југоистока је предвидео и могућност да у североисточном делу Србије, на одсеку Зајечар—Дунав, ангажује и 117. ловачку дивизију.

Немачка команда је тим првим мерама, оријентишући главнину снага према истоку, у сусрет Црвеној армији, покушала да и даље под својом контролом одржи Србију и Банат.

Да би, с Немцима и Недићевим снагама, спречио даљи продор јединица Народноослободилачке војске кроз западну Србију и дубље ка Београду, Дража Михаиловић је одлучио да према 1. пролетерском корпусу Народноослободилачке војске постави четничку Западноморавску групу корпуса и да четничку 4. групу јуришних корпуса, која ће одбрану леве обале Западне Мораве од Трстеника до Крушевца, препустити четничкој Расинско-топличкој групи корпуса, хитно пребаци на простор Чачка и Ужица. У духу ове одлуке, већ 3. септембра је уследио покрет 4. групе јуришних корпуса из долине Западне Мораве према Чачку и Пожеги, док је 4. јуришни корпус из састава ове групе, после повлачења, пред 1. пролетерском дивизијом, са десне обале Лима, прикупљен у рејон села Карана, североисточно од Ужица.

У то време, деморалисани поразом на Копаонику

и неуспех<ш у Жупи и Раеини, официри четничке 4. групе јуришних корпуса, с командантом мајором Драгославом Рачићем, упутили су Дражи Михаиловићу »меморандум« у коме су захтевали да се четници, да не би били потпуно уништени, у потпуности ставе под немачку команду. Поред тога, предложили су да се тренутно груписање четничких снага у западној Србији искористи за преузимање контроле над Србијом и да се за одбрану фронта на Лиму и Дрини, поред немачко-четничко-недићевских снага које су се тамо налазиле, наребаце још четнички Златиборски и Пожешки корпус. После одбацивања снага 1. пролетерског и 12. ударног корпуса из западне Србије, требало је, по овом предлогу, приступити акцији за уништење јединица Народноослободилачке војске и у осталим деловима Србије.

Титова замисао о даљим дејствима снага НОВ у Србији

Пратећи развој војно-политичке ситуације на Балкану, посебно у Србији, врховни командант Народноослободилачке војске маршал Тито је у другој половини августа 1944. разрадио ширу стратегијску концепцију битке за Србију. При томе је рачунао да ће Црвена армија предстојећим наступањем кроз Румунију и Бугарску олакшати извршење сложеног плана операција у Србији, исто тако, као што је рачунао да ће овладавање територијом Србије и интензиван притисак крупних снага Народноослободилачке војске на најзначајнијим комуникацијама од Београда према Нишу, Солуну и Софији позитивно утицати на темпо операција Црвене армије на Балкану и у Подунављу. Да би се отежало регруписавање немачких трупа на Балкану,

организовање фронта према Црвеној армији и маневрисање снагама ангажованим за одбрану на Апенинском и Балканском полуострву, и да би се онемогућиле намере Драже Михаиловића и Недића у погледу Србије, маршал Тито је 17. августа свим јединицама Народноослободилачке војске издао директиву да појачају ударе на комуникације значајне за непријатеља, с тим да ти удари, по одређеном плану и уз садејство савезничке авијације, достигну највећи интензитет у времену од 1. до 7. септембра 1944. године. Затим је, 19. августа, у посебној директиви командантима Главног штаба Србије и Оперативне групе дивизија, изнео даљи план битке за остварење стратегијских циљева у Србији. Он је указао да је у наредном периоду основни непосредни задатак снага Народноослободилачке војске у Србији да растроје окупациони систем и разбију недићевско-четничке снаге и систем њихове војно-политичке власти, да створе упоришта народноослободилачког покрета, да у новоослобођеним подручјима формирају нове јединице и помажу успостављање и учвршћење органа револуционарне народне власти тамо где их до тада није било. У директиви су нарочито подвучени значај југоисточне и источне Србије, Шумадије и Косова за стварање упоришта народноослободилачког покрета и потреба да се с југа избије на Дунав и Саву ради везе с Војводином. Претходно је требало створити чврста упоришта на планинама Тари, Златибору, Копаонику и у Топлици и одатле постепено ширити дејства по целој Србији. Стога је територија Србије подељена на више оперативних подручја и одређене су снаге које ће се на њима ангажовати.

С обзиром на важност појединих делова Србије, врховни командант је за одлучујућу битку поделио Србију на следећа оперативна подручја:

подручје источне Србије између Јужне и Велике Мораве, Дунава, југословенско-бугарске границе и Нишаве, на којем је требало да дејствује један корпус,-

подручје југоисточне Србије између Јужне Мораве, Нишаве, југословенско-бугарске границе и Пчиње, на којем би у прво време требало да дејствује једна дивизија, а затим корпус;

подручје између Ибра и Јужне и Западне Мораве, на којем би оперисао један корпус и одакле би се, као с централног, продирало у остала подручја;

подручје Косова, на којем је требало организовати оперативну зону, потчињену Главном штабу Србије, на којој ће дејствовати постојеће чете, батаљони и бригаде.

На територији између Велике Мораве и Дрине, где је маршал Тито планирао да у дејство укључи 1. пролетерски и 12. ударни корпус и Оперативну групу дивизија, предвиђена су:

у западној Србији два оперативна подручја: *посавско*, северно од линије река Јадар—горњи ток Колубаре, и *суворско*;

у централној Србији *шумадијско*, између река Дрине и Љига, Лазаревца, Смедеревске Паланке, Велике и Западне Мораве, с неколико јаких теренских упоришта, и *београдско*, између Колубаре и Велике Мораве, с главним упориштем на Космају.

Простор између Ибра и Лима, преко којег се најлакше могла одржавати веза с источном Босном, Санџаком и Црном Гором, требало је да представља посебно подручје.

У источној и југоисточној Србији врховни командант је предвидео дејства дивизија и корпуса Главног штаба Србије, а на оперативним подручјима у централној и западној Србији 1. пролетерског и 12. ударног

корпуса и Оперативне групе дивизија. У вези с тим, маршал је наредио да српске дивизије Народноослободилачке војске заузму следећи распоред: у источној Србији 23. и 25. дивизија, постојећи партизански одреди и самосталне бригаде и батаљони, на подручју Власине 22. дивизија и постојећи партизански одреди, на ибарско-моравском подручју 2. пролетерска и 24. дивизија и постојећи партизански одреди. Даље је, према плану врховног команданта, а у жељи да у центру Србије што пре буду јаке снаге, обједињене под једном командом, требало да 12. ударни корпус (три дивизије) продире на посавско а 1. пролетерски корпус (две дивизије), у који улази и Оперативна група дивизија (три дивизије), на суворско и шумадијско подручје. У оквиру тог плана, требало је да се 6. пролетерска дивизија задржи на простору Златибор—Тара и повеже са 37. дивизијом 2. корпуса на простору Руда, Нове Вароши и Ивањице, како би обезбедиле позадину јединица које буду наступале на север.

Када је за одлучујућу битку за ослобођење Србије требало концентрисати јаке снаге Народноослободилачке војске јужно од Београда, појавила се потреба да се Оперативна група дивизија, која се налазила у јужној Србији, што пре споји на линији Маљена, Суворора и Рудника са групацијом Народноослободилачке војске из западне Србије, која је наступала ка Ваљеву. Због тога је, према директиви маршала Тита од 20. августа, требало да Оперативна група, пошто се попуни људством у Топлици, напусти овај важан простор и крене преко Западне Мораве на север ка Руднику, Суворору и Маљену, да се што пре повеже с 1. пролетерским и 12. ударним корпусом и да, после избијања на означени простор, уђе у састав 1. пролетерског корпуса. У складу с тим, за команданта тог корпуса је име-

нован командант Оперативне групе дивизија генерал-потпуковник Пеко Дапчевић. Врховни командант је дао сугестију да две дивизије, преко Западне Мораве, а једна преко Ибра, Драгачева и Западне Мораве (између Чачка и Пожеге) наступају у правцу Маљена, те да се на тај начин повежу с 1. пролетерском дивизијом на сувоборском подручју. Даље се предвиђало синхронизовано продирање 1. пролетерског и 12. ударног корпуса на север, ради овладавања западном Србијом и Шу.мадијом.

Двадесет првог августа врховни командант је наредио команданту Оперативне групе да достави своје мишљење о даљем дејству, с тим да има у виду задатак 1. пролетерског корпуса и његов правац наступања преко Златибора ка Ваљеву. При процени и избору правца за извршење задатка Оперативне групе долазила су у обзир два правца: с простора Жупе и с масива Гоча најкраћи правац ка Руднику је водио преко Западне Моравс и Гледићких планина (између Крагујевца и Краљева); други правац, онај ка Руднику и Горњем Милановцу, знатно обилазнији, водио је с масива Столова, преко Ибра, Драгачева и планине Јелице, а затим преко Западне Мораве (између Овчарско-кабларске клисуре и Ужица). Мада је краћи, први правац је био много тежи и непогоднији: прелази преко Западне Мораве су били ограничени и потребно је било више техничких средстава за савладавање ове реке; требало је савладати јак тактичко-топографски масив Гледићких планина, где се налазила четничка Шумадијска група корпуса; немачки гарнизони у Крушевцу, Јагодини (сада Светозарево), Крагујевцу, Краљеву и Трстенику имали су јаче полицијске снаге, које су ојачаване пролазећим деловима немачке 1. брдске дивизије; поред тога, бугарска окупаторска 24. и 25. пешадијска дивизија,

које су се извлачиле из Србије, могле су бити употребљене у борбама против Оперативне групе. А пошто на том правцу, све до Рудника и Букуље, није било јачих партизанских снага на које би се могла ослонити, Оперативна група би се, по преласку Западне Мораве, нашла у ситуацији да иза себе има Западну Мораву, а на десном боку Велику Мораву и да буде изложена евентуалним нападима непријатељских снага из оближњих гарнизона: Крушевца, Параћина, Ћуприје, Јагодине (Светозарева), Крагујевца, Крајева и Трстеника.

Узимајући у обзир све ове чињенице, командант Оперативне групе је проценио да је други правац, иако дужи, ипак повољнији, јер су се на том правцу налазиле и јединице 1. пролетерског корпуса и 37. дивизије. На основу овога, он је 26. августа радиограмом предложио Врховном штабу да Група, пошто се попуни људством и мало одмори, крене с Копаоника, преко Ибра (између Рашке и Крајева), основним правцем преко Чемерна, Јелице, Каблара и Суворора, с тим да једну дивизију задржи на простору Драгачева, једном поседне Каблар и једном избије на линију Маљен—Суворор. Према предлогу Пека Дапчевића, 37. санџачка дивизија би остала на простору Јавора и Ивањице, 1. пролетерска дивизија, привремено, на простору Бајине Баште и планине Повлена, а 6. личка (пролетерска) дивизија — на простору Шаргана и Златибора. Исто тако је предложио да се, по овладавању поменутиим подручјем и стварању чврсте основице за даља дејства, приступи рушењу комуникације Чачак—Вишеград и уништењу непријатељских гарнизона у Ужицу и Пожеги, а истовремено да се у Шумадију упуте лакопокретни батаљони и бригаде. Што се тиче слања једне дивизије преко Западне Мораве и Гледићких планина, командант Оперативне групе је сматрао, с обзиром на јаке не-

пријатељске снаге у Краљеву, Крушевцу и другим оближњим гарнизонима, да је то врло ризикантно.

Наредних дана ситуација се, с обзиром на приближавање трупа Црвене армије и на повлачење бугарске окупационе армије из Србије, брже развијала. То је налагало ефикаснију и непосреднију акцију снага Народноослободилачке војске у Србији и Македонији. Због тога је врховни командант захтевао да се што брже оствари његова стратегијска концепција — да се овлада гредом Рудник—Суворор—Маљен—Повлен—Соколска планина—Цер и затим настави енергично наступање ка Београду. Маршал Тито је, у депеши од 28. августа, упозорио команданта Оперативне групе дивизија да се може »очекивати скоро остварење везе с Русима на нашим источним границама«, да се шири »деморализација код четника и недићеваца«, да ће немачке трупе »бити заузете на све стране«, што све захтева бржа и ефикаснија дејства снага Народноослободилачке војске у Србији. Најзначајније је да се што пре овлада »стратегијском гредом Рудник—Суворор—Соколска планина—Цер«, јер су се тиме стварали повољни услови за »разбијање основних четничко-недићевских снага« и за »брже надирање ка Шумадији и Београду«, што би надаље стварало широке могућности за мобилизацију нових бораца и донело значајне војно-политичке ефекте. Врховни командант је истакао да би груписање и задржавање јаких снага на Западној Морави било опасно и нерентабилно, јер ће непријатељ жестоко бранити тај за њега важан правац. Он се тада сложио с предлогом команданта Оперативне групе дивизија да главне снаге ове групе с Копаоника продру општим правцем Чемерно—Јелица—Каблар—Суворор. Ипак, остао је при мишљењу да преко Западне Мораве, источно од Чачка, треба упутити према Руднику покретне и добро вођене

бригаде да би ее непријатељ развукао на ширем простору»,⁷¹ и препустио му иницијативу у погледу груписања снага и избора тактичких праваца дејства. Истовремено је изнео да ће општи правац дејства 1. пролетерске дивизије бити према Ваљеву, да ће 12. ударни корпус после форсирања Дрине наставити продирање правцем преко Соколске планине и Цера и избити на Близанске висове и Цер (северозападно од Ваљева) одакле би, с наслонем на 1. пролетерски корпус, дејствовао ка Сави и Колубари, а да ће се 6. пролетерска и 37. ударна дивизија задржати на простору Драгачева, Златибора и Вишеграда, с циљем да обезбеде позадину јединица које буду продирале на север.

У истом духу требало је да дејствују снаге Народноослободилачке војске у источној и јужној Србији. Маршал Тито је депешом од 26. августа наредио Главном штабу Србије да успостави брзу и чврсту везу између свих јединица и команди оперативних сектора, а 27. августа — да предузме хитне мере за учвршћење војне организације и командовања у Србији, истичући да источна област Србије добија велики значај, јер ће се ту ухватити веза са снагама Црвене армије.⁷²

Оперативна замисао маршала Тита за другу етапу операција за дефинитивно ослобођење Србије добила је почетком септембра још конкретнији садржај; требало је да се 1. пролетерски и 12. ударни корпус групишу у западној Србији и Шумадији,⁷³ с главним правцем дејства ка Београду, да део снага Главног штаба Србије продире кроз источну Србију према Дунаву и југословенско-бугарској граници ради успостављања везе са трупима 2. и 3. украјинског фронта Црвене армије и ради заједничких дејстава приликом ослобођења источне Србије и наступања ка Великој Морави и Београду, а да други део дејствује у долини Јужне Мораве како

би коначно ослободио целу јужну Србију и епречио извлачење немачких снага из Грчке на север, према Београду.

Према тој замисли врховног команданта, требало је, паралелно с продором Оперативне групе дивизија с Копаника у Шумадију, да 1. пролетерски корпус продире са Златибора на Маљен и Суворор и овлада Ваљево.м и Лајковцем; да 12. ударни корпус, продирући с Таре, овлада гребенима Повлена и Медведника, а затим, преко Цера, продире у Мачву, Поцерину и Посавину. Да би обезбедио позадину за време надирања ка Ваљеву, врховни командант је 5. септембра наредио 1. пролетерском корпусу да заузме Ужице, а затим што пре избије на Суворор, оријентишући снаге у правцу Ваљева и Лајковца. Међутим, пошто је тога дана почео јак напад четничке 4. групе јуришних корпуса, два немачка батаљона и недићеваца, одустало се од напада на Ужице. Истог дана је маршал Тито и замерио Штабу 1. корпуса на употреби појединих јединица. У његовој радио-депеши је стајало:

»Ваш план о употреби појединих јединица на по-
Јединим правцима неправилан је. Ви нисте смели у Бајину Башту послати само један батаљон, јер је то важно непријатељско упориште. Требали сте бацити толико снага, колико је потребно за заузимање града и продужење даљег напредовања«.

И даље:

»Говорите да се четници Драже Михаиловића концентришу између Пожеге и Равне горе, а послали сте према њима само две бригаде, од којих личку заморену и малобројну. То је потпуно неправилно. Ако је то главна концентрација Дражених снага, онда сте требали овом посветити главну пажњу и бацити толико снага, да је потпуно разбијете. Ситуација је код вас таква да ви

располагате са великом надмоћношћу у људству, но ипак вас је непријатељ успео ангажовати са малим снагама на разним тачкама, тако да можете компромитовати читав овај наш план у погледу даљих операција». ⁷⁴

Ради реализације замисли маршала Тита, Главни штаб Србије је ангажовао: за дубљи продор у северни део источне Србије, према Дунаву, и за садејство са трупима Црвене армије у ослобођењу преосталог дела ове области — 23. и 25. ударну дивизију, за операције у југоисточној Србији, према Нишу, Лесковцу и Врању •— 22. и 24. ударну дивизију, а за садејство с Оперативном групом дивизија у Жупи (Александровачкој) и при продирању ове групе с Копаоника у Шумадију — 2. пролетерску дивизију, која ће потом дејствовати према Крушевцу и Сталаћу и на комуникацијама у долини Западне и Јужне Мораве. Такође је предузео мере за попуну јединица новим људством и за формирање нових дивизија и 13. и 14. корпуса Народноослободилачке војске.

Поред предузетих мера, врховни командант је свим јединицама наредио да максимално развију иницијативу и офанзивни полет, да уништавају комуникације, заузимају важније чворове, градове и друга упоришта непријатеља и да не дозволе немачким трупима да се организовано повуку из наше земље и износе оружје.

С обзиром на повољну војно-политичку ситуацију у Србији и победе до тада постигнуте на том подручју Југославије, врховни командант је тежио да се у западној Србији и Шумадији што пре оствари обједињено дејство свих снага Народноослободилачке војске које су продрле у Србију из Црне Горе, Санџака и источне Босне, јер се из западне Србије и Шумадије најефикасније могло дејствовати ка Београду ради ње-

говог ослобођења. Његов циљ је, дакле, био: дејствујући офанзивно, смело и енергично на свим оперативним подручјима Србије, усмеравајући тежиште операције ка Шумадији и Београду, што више развући непријатељске снаге, маневром у њихову позадину почесно их разбијати, ослободити преостале делове западне Србије, Шумадије и Београд и на том простору благовремено створити центре мобилизације људских и материјалних резерви за попуњу Народноослободилачке војске, а активним дејством помоћних снага обухватити целу источну и јужну Србију. При том се није требало тврдоглаво задржавати и губити време око напада и заузимања, по сваку цену, неког утврђеног града.

Да би се потпуно обезбедила победа и осигурали већ постигнути војно-политички успеси, поред чисто војних планова и задатака, требало је предузети и низ других мера, првенствено политичких. Био је неопходан систематски политички рад да би широка и револуционарна линија народноослободилачког покрета у потпуности продрла у све крајеве Србије у народне масе. Иако је народ масовно подржавао народноослободилачки покрет, добар део терена био је прошаран местима у којима су се још налазили четници као оружане формације или су села политички била уз четнике. Стога је било потребно да се и у овим крајевима народу дају јасне и одређене представе о народноослободилачкој борби и њеним циљевима, нарочито тамо где то, из било којих разлога, до тада није било довољно продрло. Један од основних задатака био је постигнут: окупатор није изазвао грађански рат иако је успео, код једног дела људи, да унесе забуну у гледањима на народноослободилачку борбу и социјалистичку револуцију, а народ је, у већини, био увидео да се Народноослободилачка војска и партизански одреди боре против оку-

патора, а да четници иду с окупатором. На тој линији он се опредељивао и определио. Поред свих нејасности које су ту и тамо још биле присутне, народ је био уз народноослободилачку борбу, волео своју војску, нарочито у оним крајевима где се она дуже задржавала. Потребан је био систематски политички рад да се та љубав још више развије.

Најкрупнији политички догађаји су пролазили готово незапажено, а уколико се о њима и говорило, то је било само из радозналости или да би се забележили. Због тога и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, које су пружале јасан и одређен циљ оружане борбе и којима су били постављени темељи нове Југославије, не само да још нису биле потпуно продрле у све крајеве Србије и до најшире масе становништва него још није био схваћен њихов истински значај ни од многих руководица у јединицама Народноослободилачке војске и партизанских одреда у Србији и партијско-политичких руководица на терену, нарочито нижих и млађих. Није ретка појава била да су ти руководиоци Другог заседања АВНОЈ-а и одлуке донесена на њему, сматрали као неки обичан политички догађај, раван осталим, иако је он значио историјску прекретницу у борби и животу свих народа и народности Југославије. Они су то Заседање и његове одлуке објашњавали на састанцима у децембру 1943. и јануару 1944. и сматрали да су тиме исцрпили све своје обавезе у погледу његовог тумачења. Због тога на саветовањима и састанцима одржаним у лето 1944. готово није било речи о федеративној Југославији, о Србији као федералној јединици у оквиру федеративне Југославије, о Националном комитету ослобођења Југославије и др. А многим борцима, посебно народу, та питања још ни издалека нису била јасна. Зато је требало учинити све да се сав народ и борци

у јединицама што пре упознају са свим тим како би прихватили одлуке и схватили их као једини пут којим Србија може да дође до стварног националног ослобођења и демократских слобода.

Однос неких српских јединица Народноослободилачке војске и друштвено-политичких организација народноослободилачког покрета према становништву и новој, народној власти није био увек на висини и требало га је што пре исправити и поставити на право место. Не само за борце српских јединица него и за многе руководиоце, и војне и политичке, народноослободилачки одбори су били само технички органи који треба да помажу војску, а не истинска револуционарна, народна власт за чије потпуно оживотворење војска треба да се бори. Уопште, неисправно држање према народноослободилачким одборима било је готово редовна појава, а огледало се и у недовољном ангажовању војске и друштвено-политичких организација на спровођењу у живот одлука које су доносили народноослободилачки одбори.

Четничка пропаганда била је прилично развијена, нарочито тамо где још нису биле продрле и учврстиле се јединице Народноослободилачке војске. Четници су издавали неколико периодичних листова и у њима спроводили какву-такву пропаганду окупатора, а себе приказивали као бескомпромисне борце против њега. Они су водили жестоку кампању и хајку »против комуниста« и у томе су тада имали извесне резултате код дела народа, а особито тамо где су се четници, због слабих војних снага народноослободилачког покрета, могли да чувају од отворене и јавне сарадње с окупатором. И усмена пропаганда припадника четничког покрета је била прилично жива, често јача од такве активности припадника Народноослободилачке војске и осталих активиста

народноослободилачког покрета. Четници су много брже реаговали на многе политичке догађаје, па се дешавало да у оних крајевима Србије где су четници имали ослонца нису могле потпуно да се искористе све могућности које је давао, на пример, споразум Тито—Шубашић или изјава о укидању четничке Врховне команде итд.

За победу над окупатором и контрареволуцијом истинско и чврсто јединство народа било је најјаче оружје. Како у неким крајевима Србије још није потпуно остварено то јединство у борби против окупатора и издајника, морало се стрпљиво и непрекидно радити и у том погледу. Уз то, требало је широко популарисати борбу осталих народа и народности Југославије и одстранити остатке великосрпског утицаја, као и све врсте шовинистичких парола и гласина које су истицали четници и остали издајници.

На остварењу свих тих неодложних задатака требало је првенствено ангажовати Покрајински комитет КПЈ за Србију и Покрајински комитет СКОЈ-а, Главни народноослободилачки одбор Србије, све старешине и борце јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда, а затим и све остале друштвено-политичке, радничке организације, као и организације народноослободилачког покрета у Србији. Сви су они морали упорним, свакодневним, разноврсним политичким радом, речју и делом, усмено и писмено, упознавати становништво са ширином народноослободилачке борбе, карактером, задацима и циљевима народноослободилачког покрета, дајући увек јасне перспективе, и конкретним акцијама омогућавати да народ све то што пре сазна и схвати.

ПРОДОР 1. ПРОЛЕТЕРСКОГ
И 12. УДАРНОГ КОРПУСА НА ЛИНИЈИ
ЛАЗАРЕВАЦ—ВАЉЕВО—КРУПАЊ

Борбе код Пожеге

Када је 1. пролетереки корпус избио на линију Ариље—Пожега—Мачкат—Мокра Гора, а његови истурени обавештајно-извиђачки делови у рејон села Карана и Дуба и Бајине Баште, Штаб корпуса је одлучио да прво разбије четнике код Косјерића, а затим, ојачавши своје јединице приливом нових бораца, у заједници са 12. ударним корпусом настави надирање према северу. У том циљу, он је Врховном штабу предложио план по коме је офанзивно дејство требало продужити на север од комуникације Пожега—Вардиште, с тим да 6. пролетерска дивизија »Никола Тесла« дејствује источно, а 1. пролетерска дивизија западно од правца Ужице—Ваљево. Када је добио овај предлог плана, врховни командант га је прихватио и одобрио, јер је то одговарало његовој основној оперативној замисли, плановима и намерама. При том је маршал допунио директиву од 28. августа, захтевајући да се што пре продре у Шумадију и западну Србију и разбију четничко-недићевске снаге и њихов апарат на терену и упозоравајући да је непријатељ осетио намере НОВ и да тежи да је ангажује у Западноморавској долини; да 1. и 6. пролетерска дивизија образују претходницу Оперативне групе и 12. ударног корпуса, са задатком да овладају простором Косјерић—Бајина Башта—Буковица и да се оријентису према Ваљеву и Лајковцу. Тада је маршал Тито саопштио да је наредио: да се 11. ударна дивизија из источне Босне пребаци на планину Цер, тј. на правац наступања 12. ударног корпуса; да Оперативна група

дивизија крене на простор Ужица, Чачка, Краљева и да је 1. и 6. пролетерска дивизија на овом простору прихвате, да 37. дивизија остане јужно од комуникација Ужице—Вардиште како би обезбедила позадину 12. ударног и 1. пролетерског корпуса, за време њиховог продора на север. Врховни командант је посебно упозоравао: да се не смеју прихватати фронталне борбе и да се не сме губити време у нападима на поједине утврђене објекте и насељена места.

»У фронталне борбе не смете се увлачити« — писао је Тито: »То је скопчано са губицима и губљењем времена које је за нас, у овој ситуацији, важан фактор. Не смете дозволити да вас непријатељ врати и набаци на Моравску клисуру [Овчарско-кабларску клисуру — прим. В. П.] и јужно од ње. Ви имате довољно снаге за разбијање четника на вашем правцу и једном ухваћене четничке банде гоните до растројства. На ослобођеном терену успостављајте војну и народну власт. Вршите интензивну мобилизацију. Захтевајте од нас дејство ловаца назначујући прецизно место и комуникације за тучење.

Ову директиву пренесите Лекићу (12. корпус — прим. В. П.) и 37. дивизији.

Према томе, тражим:

1) Да одмах баците ваше најбоље јединице против Драже и да га потпуно разбијете.

2) Да уз помоћ Лекића, који се већ пребацује преко Дрине, снажно нападнете Бајину Башту и да је заузмете, с тим да Лекићеве снаге наставе надирање у духу директива према северу.

3) Да 37. дивизију хитно упутите за дејство у правцу Вардиште—Вишеград, да ангажујете немачке снаге које покушавају да се пробију са те стране.

4) Да осигурате правце према Чачку и Краљеву,

дејствујући у духу опште директиве коју смо вам данас издали.

5) До разбијања четника и заузећа Бајине Баште, не нападати Ужице«. ⁷⁵

А у депеши коју је врховни командант упутио Штабу 1. пролетерског корпуса 5. септембра у 10 часова и 30 минута се каже:

»Ви морате водити рачуна да обезбедите територију и места која сада држите. Западна Србија постала је за нас опет важна. Немојте дозволити да вам иза леђа опет четници крстаре и тероришу народ«. ⁷⁶

Док се 1. пролетерски корпус прикупљао и припремао за продирање у правцу Ваљева, непријатељ је предузео мере да га у томе онемогући и да му преотме иницијативу. Припремио је жесток противудар. Већ 4. септембра елитна четничка 4. група—јуришних корпуса мајора Драгослава Рачића, која је раније била ангажована у борбама против Пекове Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске у јужној Србији, повучена је из долине Западне Мораве, с линије Крушевац—Трстеник, и хитно упућена ка Пожеги у сусрет снагама 1. пролетерског корпуса. Тога дана она је основана у селима Кулиновцима, Трбушанима и Љубићу, северозападно од Чачка. Ту је добила задатак од четничког врховног команданта Драже Михаиловића да најхитније предузме концентричан напад десном и левом обалом Западне Мораве. Требало је заобилазним маневром и ударом с чела укљештити јединице 1. пролетерског корпуса и у ближе задатку повратити Пожегу. Затим је, уз помоћ других четничких снага које су се налазиле на сектору северно од линије Ужице—Овчар Бања, требало очистити простор до Ужица, одакле је предвиђено предузимање »опште акције свих антикомунистичких снага према Златибору и Вишеграду«,

с циљем да се разбију јединице 1. пролетерског корпуса код Пожеге и Ужица, а онда прикупе снаге »ради даљег уништења црвених на простору Србије«.

С тим у вези, командант четничке 4. групе јуришних корпуса мајор Драгослав Рачић и његов начелник штаба капетан Нешко Недић наредили су да јединице поседну полазни положај на линији села Рошци—Марковица, а потом пређу у напад. По замисли Рачића и Недића, требало је да се 3. јуришни корпус пребаци у Рошце и село Јанчиће, а Шумадијска бригада у Рошце. Првом јуришном корпусу наређено је да крене из Љубића преко Чачка до Марковице, а 5. јуришном корпусу да се пребаци из Кулиноваца у рејон села Којића. Места одређена за преноћиште четничких снага била су, у ствари, полазни положај за напад према Пожеги, који је планиран за 5. септембар у зору.

Наступање је требало да почне у 4 часа, и то у две колоне: 3. јуришни корпус као десна и 1. и 5. јуришни корпус као лева колона. Предвиђено је садејство немачких и недићевских јединица и четничке Западноморавске групе оперативних снага (Мањенска, Шумадијска и Равногорска група бригада), док је 4. јуришни корпус, на линији између села Дубоког и Карана, требало да затвара правац од Јелове горе и Сеојна. На друму Чачак—Пожега ангажован је 3. батаљон немачког 5. полицијског пука, а у Чачку је образована општа резерва јачине два батаљона Српског добровољачког корпуса.

Четнички штабови су нападу на Пожегу и одбацивању 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске са Златибора, придавали изузетан значај, свесни да је реч о једној од одлучујућих битака за Србију и да ће од њеног исхода умногоме зависити судбина четничке организације уопште. У већ поменутој директиви

број 6 Штаба 4. групе јуришних корпуеа од 4. септембра подвучено је да је реч о борби која је »одлучујућа за Србију, одлучујућа за Југославију и за цео Балкан, јер од наше победе или пораза и од брзине рада зависи да ли ће на наше тле Англоамериканци или Совјети« и да због тога све старешине »морају имати на уму да се јединице приморају на крајње напрезање не жалећи ни труда ни жртве«, а да ће »за неизвршење заповести и за неуспех одмах бити стављени под преки суд они који је не изврше, односно они који не успеју у датом задатку«.

У главама твораца овога плана сматрало се да су до танчина предвидели све за брзу и ефикасну победу.

Пред почетак напада непријатеља на Пожегу, јединице 1. и 6. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске су биле развучене на широком простору и оријентисане за дејства на комуникације Вишеград—Ужице—Чачак.

На десном крилу је била 6. пролетерска дивизија. Два батаљона 2. личке пролетерске бригаде су се налазила код Ариља и према Гучи, а друга два батаљона у дивизијској резерви код села Рупељева, јужно од Пожеге; 1. личка пролетерска бригада, под командом Милана Антончића Велебита, затварала је правац од Чачка, на линији Лорет—Табановићи, источно од Пожеге, а 3. личка пролетерска бригада, којом су командовали мајор Милан Шијан и политички комесар мајор Гојко Милекић, налазила се у покрету из Рупељева ка селу Доњој Добрињи, североисточно од Пожеге.

На левом крилу је била 1. пролетерска дивизија. Њена 3. крајишка пролетерска бригада, пошто је својс положаје предала Личанима, налазила се у покрету ка Јеловој гори, 13. пролетерска бригада је држала положај Забучје—село Дријетањ, западно од Ужица и

затварала правац Ужице—Чајетина, 1. пролетерека бригада делом снага је била на простору село Врутци—заселак Митрашиновићи—село Стапари и затварала пут од Ужица ка Вишеграду, делом снага код Дуба и Бајине Баште затварала пут Ужице—Бајина Башта и делом снага на планини Тари одржавала везу с јединицама 12. ударног корпуса. Осма црногорска бригада, коју је Врховни штаб, 3. септембра, поново извукао из састава 37. ударне дивизије и ставио под команду Штаба 1. пролетерске дивизије, налазила се између Шаргана и Мокре Горе, код Семегњева и у рејону села Јабланице, затварајући правце од Добруна, Бијелог Брда и Прибоја и одржавајући везу — десно с 1. пролетерском бригадом и лево с јединицама 37. дивизије.

Ујутру 5. септембра непријатељ је прешао у концентричан напад према Пожеги. У зони напада четничких снага, на простору северно од Пожеге, била је главнина 1. и 3. личке пролетерске бригаде 6. пролетерске дивизије. Ове снаге су дочекале бројно далеко надмоћније четничке јединице на положајима у захвату комуникација Чачак—Пожега и Косјерић—Пожега. Већ у првим часовима борба је попримила драматичан ток. Четници су припремили читав церемонијал крећући у напад. Насртали су постројени у некакве имитације »фаланги« и у пратњи блех-музике, као талас скакаваца који ће све живо слистити пред собом. Подврискивали су и викали.

У овом нападу четници су припремили тактику напада јаким снагама, да дубоко продру и унесу пометњу. Настојали су да што боље искористе слабо обезбеђене међупросторе и увале и зађу иза леђа личких пролетера.

Нарочито су оштре борбе вођене код села Табачковића, на улазу у Овчарско-кабларску клисуру, код

Средњег Добриња и на правцу села Жежевице и Мађара. Непријатељ је ишао доста смело, трпећи губитке, тежећи да постигне макар и делимичан успех. Немачки официри и подофицири су гонили четнике позади стрељачког строја као овце. На другој страни, чете личких пролетера су одолевале, држале се на свом положају и одбијале поновљене налете. Неки борци су се чак хватали укошта са четницима и нису им допуштали да прођу кроз борбени распоред чета.

Командант 1. личке пролетерске бригаде, народни херој Милан Антончић Велебит, у свом сећању на ову борбу, каже:

»Бригада успијева да заустави и краћим противнападима одбије налете густих четничких стрељачких стројева, који уз заглушујућу вику јуришају, а онда се, проређени митраљеским рафалима, заустављају, да би се, нешто касније, иста слика поновила, јер иза првог долази други стрељачки строј, па трећи. . . У ствари, то и нису прави стрељачки стројеви, већ збијене гомиле људи, једна иза друге. А има их много и по ширини фронта, тако да се и не види докле им допиру крила. И тако та људска маса бауља напред, па кад се нађе у сноповима митраљеске ватре она залегне и пуца, тако рећи без циља«. ⁷⁸

У борбама код Папратишта, североисточно од Пожеге, једна комплетна чета четника, са својим командиром предала се 1. личкој пролетерској бригади. То се збило на невероватан начин. Управо, командант 1. личке бригаде сазнао је од неких заробљених четника да се командир њихове чете зове Мартин Лескошек и да је Словенац. Антончић се брзо сетио да је то подофицир бивше краљевске југословенске војске, његов предратни познаник из Краљева, па га је почео дозивати по имену и презимену. Звао га је да се преда. Јавио му се,

рекавши евоје име и подсетио га на познанство из Краљева. Лескошек је ово чуо и без размишљања превео целу чету пролетерима. И он и део његове четничке чете остали су код Личана. Лескошек се храбро борио до краја рата у Народноослободилачкој војсци и постао командир чете.

Уводећи нове и свеже снаге, непријатељ је у поподневним часовима почео још жешће да напада. Све упорнији и жешћи јуриши непријатеља приморали су Личане да напусте положаје. Истог дана четничке и немачке снаге су успеле да заузму Пожегу, а јединице 6. пролетерске дивизије, водећи жестоку маневарску одбрану, постепено су се повукле на простор неколико километара јужно од града и у току ноћи заузеле положаје на линији између села Горобиља, Висибабе и Радоваца.

Пошто је на другим правцима, лево и десно од 3. личке бригаде, непријатељ већ био продро у њену позадину и заузео Пожегу, то се ова бригада нашла готово у тоталном обручу. Да би се извукла из окружења, она се прикупила око пута Добриња—Пожега, код села Отња, а затим извршила одступни марш у правцу села Рупељева.

Милану Шијану, команданту 3. личке пролетерске бригаде, дубоко је остало урезано у сећање ово драматично повлачење његове бригаде. У својим сећањима он је писао:

»У сам сумрак пошао сам низ брдо Кавалу, према главном друму, у правцу где су се прикупљале јединице које су биле у повлачењу. Када сам стигао у подножје брда, већ се било смрачило. У томе моменту изађе пред мене командант 2. батаљона Јово Радаковић.

— Ево четника, друже команданте! — рече Радаковић, показујући руком иза нас на шумицу, која се

налазила непосредно између нас и коте Кавале, на којој се још увек налазила наша заштитница.

Радаковић се одмах с неколико својих бораца и курира упути према четницима, а ја пожурих у намераваном правцу. Одмах затим зачу се пуцњава на правцу куда је кренуо командант Радаковић».

Када се о овом догађају водио разговор са Шијаном, њему су све више навирале у сећање нове појединости које су сведочиле о драматичности ситуације у којој су се његови борци налазили. Он је причао:

»Чим сам кренуо с места где сам се сусрео с Радаковићем, наиђох на рањеног командира 3. чете 2. батаљона Гојка Ђукића. Метак му је био пробио ногу и није могао да иде. 'Мене оставите, друже команданте!' — некако сетно рекао је Ђукић када ме је угледао.

Када ми је то рекао осврнуо сам се унаоколо. Приметио сам мало напред болничарку и једног борца, који су стајали уплашени и гледали према нама. Они су носили рањеног командира, а када су угледали четнике о којима ме обавестио командант Радаковић, оставили су га и почели да беже. Када су чули разговор Гојка са мном и сазнали да сам још и ја позади, вратили су се да га узму. Тако је командир био спасен. Нешто касније сам сазнао да је рањен и командант 2. батаљона друг Јово Радаковић».

У овом драматичном дану, упркос тако дуге, упорне и оштре борбе, 3. личка пролетерска бригада, са богатом борбеном традицијом, навикнута да се прилагођава новонасталим борбеним ситуацијама, претрпела је незнатне губитке. Погинуо је Никица Вукмановић, помоћник политичког комесара 2. чете 4. батаљона, омиљен међу борцима, увек спреман на шалу и смех, пажљив према младима. Рањени су: Илија Рашета, командант 1. батаљона »Велебит«, Јово Радаковић, ко-

мандант 2. батаљона »Биће Кееић«, који је касније умро у болници у Италији, затим Гојко Ђукић, командир чете, Божо Сурла, помоћник политичког комесара чете, Бранко Цетина, такође партијски руководицац чете, Јанко Цетина, политички делегат вода, и један борац чије име нисмо могли установити. Непријатељ је имао 40 мртвих и већи број рањених, а заробљено је десет четника.

Од самог почетка борбе Штабу 6. личке пролетерске дивизије »Никола Тесла« било је јасно да је реч о врло јаким непријатељским снагама чија су дејства уперена ка Пожеги, али да снаге 4. групе јуришних корпуса нису биле богзна каквог борбеног морала, јер су претрпеле знатне губитке у борбама против Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске на Копанику и око Крушевца и Трстеника, и да су јединице западноморавске групе оперативних снага биле попуњене у већини људим мобилисаним на силу и на брзину.

О борбености тих четничких јединица најбоље говори чињеница да оне, иако бројно знатно јаче, нису постигле неки значајнији успех. Мада је била готово потпуно опкољена, 3. личка бригада се релативно лако извукла из окружења.

За то време је 3. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије, продирући на Јелову гору, водила борбу против четничког Пожешког корпуса и делова Дражиног Ваљевског корпуса, који је покушавао да јој спречи дубљи продор на север и среди своју одбрану. Међутим, не успевши да створе чвршћи застор и организују јачу одбрану, четници су, под притиском Крајишника, одступили у Косјерић. Једновремено с тим, делови 3. крајишке бригаде су разбили јаку немачко-четничку коло-

ну, која је поново покушала интервенисати из правца Ужица.

На крајњем левом крилу 1. пролетерске дивизије главнина 14. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«, наступајући од Вардишта, напала је делове 8. црногорске бригаде с циљем да отвори пролаз ка Ужицу. Борба је трајала до касно у ноћ. Упркос упорности и подршци артиљеријско-минобацачке ватре, немачке снаге су биле задржане испред положаја код Мокре Горе.

Сутрадан, 6. септембра, четничке снаге су наставиле нападе на положаје 6. пролетерске дивизије неколико километара удаљене од Пожеге, на линији Горобиље—Висибаба—Радовци. У нападу су, у захвату комуникације Пожега—Ужице, учествовали и делови немачког 5. полицијског пука. Већ око 6 часова тог сумрачног јутра, с правца Крстаца, почели су напад четнички 1. и 5. јуришни корпус на деснокрилне јединице 6. дивизије. Око 11 часова, на правцу Пожега—село Тврдићи—Ужице, у захвату комуникације, ка левом крилу борбеног поретка 6. дивизије, форсирао је напад 3. батаљона немачког 5. полицијског пука, а у 12 часова, на центру, правцем преко Пожеге и Севојна, у напад је кренуо 3. јуришни корпус, иза којег је, у општој резерви, наступао 6. јуришни корпус, који је тога дана формиран од Западноморавске групе оперативних снага. Бројно јаче немачко-четничке снаге концентрично и упорно су нападале, настојећи да 6. пролетерску дивизију одбаце с њених положаја. Али су се лички пролетери упорно бранили, пожртвовано и јуначки одолевајући свим јуришима противника. Одбијали су противника правим ураганом и многи четници и Немци остали су на заравнима између две ватре.

Упркос изразитој надмоћности и упорности, непри-

јатељ није успео да поремети борбени поредак, нити да 6. пролетерску дивизију одбаци с њених положаја. Због тога су немачки делови и четнички 1. и 5. јуришни корпус покушали да заобиђу положаје и изманевришу одбрану 6. пролетерске дивизије. Применом такве тактике непријатељ је постигао само делимичан успех потиснувши слабије деснокрилне јединице 6. пролетерске дивизије с положаја код села Рупељева. То, међутим, није био неки значајнији и виднији резултат, пошто се дивизија организовано повукла на наредни положај код Сенокоса и Великог врха и тако спречила удар непријатеља у њен десни бок. Истовремено су, ради скраћења фронта одбране, левокрилне јединице 6. дивизије, које су се налазиле код села Висибабе и Радоваца, повучене на десну обалу Ћетиње, где су поселе положај између села Злакусе и Кошуте.

У међувремену се код јединица 6. дивизије све више осећала оскудица у муницији, а требало је до ноћи задржавати знатно надмоћнијег непријатеља. Морало се издржати до мрака, иако није била у питању одбрана по сваку цену, како се не би дала могућност надмоћнијем противнику да искористи повлачење и појача притисак. Свако повлачење у току дана, нарочито на десном крилу дивизије, код Рупељева, изгледало би као успех непријатеља, што би га охрабрило да с већом жестином изврши напад.

За време борбе, Штаб 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске открио је намеру непријатеља да снаге корпусу са простора Пожега—Ужице и са Златибора одбаци преко Увца натраг у Санџак. Интервенисао је и Врховни штаб. Обавештен о нападу концентрисаних четничких снага на Пожегу и о отпору и повлачењу јединица 6. пролетерске дивизије, врховни командант је у радио-депешама изразио чуђење што је

Штаб корпуса пропустио да туче ову концентрацију четника ангажовањем довољно јаких снага и што је допустио да му четничка команда наметне своју вољу. Штабу 1. пролетерског корпуса замерио је и на употреби појединих јединица.

Истовремено је друг Тито наредио 1. пролетерском корпусу да разбије непријатеља и у садејству с 12. ударним корпусом Народноослободилачке војске настави офанзиву на север.

Размотривши новостворену ситуацију и проценивши да непријатељ жели да му, груписањем јачих снага на јужним огранцима Маљена и обухватом из Ужица и Чачка, онемогући надирање из рејона Пожеге на север, Штаб 1. пролетерског корпуса је одлучио да не ангажује главнину својих снага у борбама код Пожеге. Оценио је да би брз продор из долине Ћетиње на север донео значајније резултате. Стога је решио да тежиште операција пренесе на лево крило, на правац села Заглавак—Сеча Река, западно од друма Ужице—Косјерић, да на том правцу разбије четничке снаге и настави брзо продирање ка Маљену и Сувору. У том циљу он је прегруписао снаге: 1. пролетерску дивизију упутио је да поседне положаје на Јеловој гори, а 6. пролетерској дивизији наредио је да напусти положаје југозападно од Пожеге и да се, заобилазећи Ужице с југозапада, пребаци на лево крило корпусног распореда.

Непријатељ је пред сумрак предузео најјачи напад на положаје 6. пролетерске дивизије. Постојала је опасност да је он одбаци. Изгледало је, ипак, да се и једним противнападом мањих снага, с ограниченим циљем, могу помрсити рачуни непријатеља. Међутим, није се располагало резервама, а требало је нешто предузети да се добије у времену и да се спречи продор непријатеља. Зато је одлучено да се мањим противнападима

непријатељ збуни и примора на пасивност. Тако су, на пример, јединице 6. дивизије задржале непријатеља и местимично га и натерале на повлачење. То је било довољно да 6. дивизија предахне и да добије у времену. Док су се четници поново припремали за напад, већ се почела хватати и ноћ. После тога је 6. дивизија без тешкоћа напустила положај, одлепила се од непријатеља и предузела марш ка Чајетини. Тиме су били онемогућени немачко-четнички планови на том сектору.

Борбе вођене тога дана, јужно од Пожеге, остале су у живом сећању Милану Антончићу Велебиту. У својим сећањима је писао:

»Рано ујутру четници почињу с нападима на положаје 3. бригаде, а нешто касније и на одсеку 1. и 2. бригаде. Јуриши четника и краћи противнапади наших јединица понављају се преко цијелог дана. Уз сву упорност и знатну бројчану премоћ четника, они не успевају да знатније потисну нити једну нашу јединицу, а при сваком поновном јуришу трпе велике губитке. И тако све до ноћи. Четничка биланса била је овога дана заиста јадна: њихове јединице на правцу одбране 6. дивизије нису тако рећи ни корака напредовале, а претрпеле су велике губитке, док су губици наших бригада били незнатни: свега неколико из строја избачених бораца, углавном рањених«. ⁷⁹

И команданту 3. личке пролетерске бригаде Милану Шијану, народном хероју, дубоко је урезана у памћење борба против четника код Рупељева. О тој борби он је писао:

»Упркос упорном настојању, непријатељ није успео да нас одбаци с положаја. Борба се водила стално и непрекидно цео дан. Пред сам сумрак четници су све више притискивали и приближавали се нашим положајима. Постојала је опасност да нас потисну. Ре-

шили смо да извршимо противнапад. Другови из Штаба бригаде, који су се налазили иза самог стрељачког строја на сектору где је непријатељ вршио највећи притисак први су погша на јуриш. Искочили смо иза заклона и потрчали према четницима: 'Јуриш!'. Јуришу су се придружили и борци из стрељачког строја и убрзо смо приметили да се повлаче они четници који су нам се били приближили. Потиснувши тако неке њихове делове, морали смо се зауставити, јер нас је било врло мало па нисмо ништа озбиљно могли учинити. А оно што смо учинили, било је довољно да добијемо у времену. Док су се четници поново припремали за напад, пала је и ноћ».⁸⁰

Разбијање четника на Јеловој гори

Док је 6. пролетерска дивизија водила ове борбе на простору југозападно од Пожеге, 3. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије наставила је офанзивно дејство северно и северозападно од Ужица. Њени делови су 6. септембра у 5 часова напали на Косјерић и на Градину, вис који доминира положајима за одбрану Косјерића. Снажним јуришем брзо је ликвидиран непријатељ у варошици. Заробљено је десет четника, заплењена два камиона, 30 товарних коња и доста друге опреме и материјала. Међутим, с утврђених положаја на Градини противник је пружао знатно организованији и јачи отпор. Ипак, он није успео да одржи све положаје: после дуже и доста оштре борбе одбачен је ка североистоку, у рејон села Субјела. Истовремено је један батаљон 3. бригаде, уз садејство једне чете 1. пролетерске бригаде, на положају северно од села Заглавка разбио једну недићевску јединицу јачине око 600

војника. Непријатељ се повукао у паници. Том приликом недићевци су имали око 30 мртвих, 45 рањених и шест заробљених, а заплењени су: један противтенковски топ, радио-станица, два аутомобила, један мотоцикл и осам војничких кола с коњском вучом. Био је то велики успех у којем су Крајишници имали само шест рањених и једног погинулог борца.

После тих борби, 3. крајишка бригада је добила задатак да главнину својих снага прикупи на Јеловој гори, затварајући правце од Ужица и Ваљева. И тог је дана 8. црногорска бригада код Мокре Горе одбила напад делова немачке есесовске дивизије »Принц Еуген«, који су покушавали да отворе пролаз ка Ужицу. Утврђено је да су Немци имали осам мртвих и више рањених, а делови 8. бригаде једног погинулог и три рањена борца.

Међутим, већ је продор 3. крајишке бригаде 1. пролетерске дивизије на Јелову гору, западно од пута Ваљево—Ужице, алармирао четничку Врховну команду. Дража Михаиловић и официри његовог Штаба били су уплашени. У проналажењу решења за даље операције Дража је одмах одустао од даљег концентричног продирања на гребен Златибора, одлучивши да тежиште пребаци у рејон Јелове горе и да ту ангажује и 4. групу јуришних корпуса. Ту су се, дакле, заједно са четницима на простору Медведник—Повлен, нашле крупне Дражине снаге, које су одраније биле оријентисане према левокрилним снагама 1. пролетерског корпуса. Стога се Дража одлучио да ту јединицама Народно-ослободилачке војске наметне одсудну битку у којој ће остварити одлучујуће резултате. Да би био што ближе самог жаришта борбе, он је, уочи одлучне битке, свој Штаб из села Прањана, код Горњег Милановца, преместио на Равну гору. Желео је да у погодном тренутку узме команду лично у своје руке. Било је јасно

да је непријатељ хтео да по сваку цену држи овај део Србије. Све је то, уз решеност четничке кшанде да се бори до последњег човека и решеност 1. пролетерског корпуса да непријатеља пошто-пото победи, предодредило крајње жесток карактер наступајућих борби, а нарочито у њиховом почетку.

У току 7. септембра већина четничких снага испред 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске прикупила се на простору северозападно и северно од Ужица, припремајући се за напад с линије Бајина Башта—Јелова гора. Њихов распоред је био: 4. јуришни и Златиборски корпус на линији села Мала Река—ЈТештанско, пет бригада Церско-мајевичке групе корпуса (Мачванска, Церска, Јадранска, Азбуковачка и Рађевска бригада) у ширем рејону планине Повлена и 4. група јуришних корпуса на простору села Сече Реке и Рибашевине.

Истог дана јединице 1. пролетерског корпуса завршиле су прегруписавање и почеле да припремају продор у рејон Ваљева.

Прва пролетерска дивизија се померила северно од пута Ужице—Бајина Башта, на простор јужне падине Јелове горе и села Драксина и Дуба. Њена 13. пролетерска бригада »Раде Кончар« прикупила се око Јованчевића и Расадника, на јужним падинама Јелове горе, 3. крајишка пролетерска бригада је посела положај између Кондера и Игњатовића; 1. пролетерска бригада у рејону Малића, Драксина и Дуба, а 8. Црногорска бригада и даље се задржала у рејону села Мокре Горе и Шљивовице.

Јединице 6. пролетерске дивизије су се прикупиле код Чајетине. Једино још није била стигла њена 2. личка бригада. Она је заостала очекујући своја два батаљона одраније оријентисана ка Ариљу и Ивањици. На

том простору јединице 1. корпуса ослобођене су тешких рањеника, који су, с привременог аеродрома у Бранешном пољу (код Чајетине) савезничким авионима евакуисани у Италију. Иако само делимично снабдеване храном и ратним материјалом добивеним од савезника ваздушним путем, чиме је ублажена оскудица нарочито код 6. личке дивизије, ове јединице су спремније дочекале следећи задатак: продор на север, ка Повлену и Маљену.

Увече, 7. септембра, 6. пролетерска дивизија је убрзаним маршем кренула преко друма и железничке пруге Ужице—Вишеград у правцу Јелове горе и у свануће избила на превој легендарне Кадињаче, на путу Ужице—Бајина Башта. Тоба дана су и делови 12. ударног корпуса избили на североисточне падине Таре и ухватили везу с левим крилом 1. пролетерске дивизије. Тиме је био успостављен непосредан контакт између 1. пролетерског и 12. ударног корпуса и створени су услови за координирана дејства у духу директива врховног команданта маршала Тита.

Управо тада, 8. септембра, уследио је напад непријатеља на јединице 1. пролетерске дивизије. Био је то увод у нови четнички пораз. Они су жестоко нападали. Ишли су на све или ништа. Тешко их је било задржати да не отму изгубљено. Вођене су тешке одбрамбене борбе, јер је четника било знатно више. На положаје бригада 1. пролетерске дивизије нападало је око 10.000 четника, од којих се тражила крајња одлучност. Бранило се око 3.000 бораца Народноослободилачке војске, тако да је општи однос снага био преко 3 : 1 у корист четника. Међутим, ако се узме у обзир борбена вредност четничких јединица, с једне стране, и вредност јединица 1. пролетерске дивизије, онда је тај однос био релативан.

Ношени звуцима четничке музике и под краљевим заставама, бројно јаче непријатељске снаге улагале су крајње напоре да би потисле пролетере с њихових положаја. У напад су ишле у маси, у гомилама, јурећи безглаво, и пуцајући често и насумице, подврискујући и избацујући пароле о Дражи Михаиловићу, краљу Петру и Српству, и надмећући се у баналним псовкама. Било је јасно да су ноћ провели у оргијању и да им је из чугурица »кураж« долазила. Али су борци и старешине 1. пролетерске дивизије, испуњени великом вољом за победу, уз гвоздену самодисциплину, организованост и изванредну самопожртвованост, одбијали ванредно јаке нападе бројнијег непријатеља.

Најпре је, око 8 часова, од Ужица и Карана, започео напад четничке 4. групе јуришних корпуса на делове 13. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије који су држали положај Јасиковац (кота 915)—село Јованчићевићи. На овом положају се морало одржати по сваку цену. Пролетери су то добро знали. Упркос свој жестини четничких јуриша, били су непоколебиво решени да издрже свако искушење и налет противника. Кончаревци су знали да је овај дан одлучан. Ако се он издржи без даљег узмицања, четници сутра неће бити способни за напад. Улоге ће се изменити. У једном тренутку, око 15 часова, непријатељ је овладао положајем, али је одбачен противнападом снага 13. пролетерске бригаде, ојачаних деловима 3. личке бригаде 6. пролетерске дивизије. Личани су потпуно разбили напад четника и избили на првобитне положаје, где су заноћили, штитећи десно крило и бок осталих снага 1. пролетерске дивизије. Непријатељ је растурен у групице које су покушавале да нађу излаз.

У оперативном извештају Штаба 13. пролетерске бригаде »Раде Кончар« доста простора је посвећено

прво.м дану борбе против четника на Јеловој гори. У њему је записано:

»Бригада стиже на сектор Јелова гора—Расадник—Јефтовићи у 7 часова. Први и 3. батаљон заузели су положај Расадник—Јованчићевићи. У исто време кад су батаљони заузели положаје, непријатељ је почео да надире из више праваца. . . После неколико сати борбе, непријатељ је успео одбацити батаљоне на положај Ђаков камен . . . Непријатељ је био бројчано јак и упоран у борби, правио је на свим правцима јурише. У 16 часова долази 4. батаљон, који је био на сектору Мачката и заузео положај на Ђаковом камену. . . Са батаљонима 3. личке бригаде тачно у 17 часова, уз помоћ наших тешких бацача, извршен је противнапад на непријатеља који је упорно надирао на наше положаје. Противнапад је у потпуности успео и непријатељ је до краја разбијен и потиснут у правцу Косјерића«.

Четничке снаге су 8. септембра у свитање предузеле напад и на истурене делове 3. крајишке бригаде који су се, водећи борбу против њих претходне вечери, задржали код села Рибашевине. Ови напади су били и жешћи и дрскији од оних које су изводили раније, тако да су Крајишници морали улагати и много онаге и напора да би их сломили. Истурени делови 3. бригаде вешто су избегавали ударце четника, сачекивали их, тукли и плански повлачили на нове положаје да би све то само на други начин поновили. За то време главнина 3. крајишке бригаде се припремала за одлучујућу борбу. Око 11 чаоова четници су извршили напад и на положаје главнине 3. крајишке бригаде 1. пролетерске дивизије на висовима Шупљој липи, Великом приседу, Крушевљу, Орашцу и Кику. Ширина фронта била је око 7 километара. Развила се тешка борба за сваки положај. Пијани, а и окуражени наступањем за истуре-

ним деловима 3. бригаде који су се од Рибашевине преко Јелове горе повлачили, четници су рачунали да ће се и с главнином бригаде брзо обрачунати, па су уз буку пиштаљки, труба и добоша навалили, надајући се да ће се Крајишници уплашити и пред буком устукнути. Непријатељ је био дрзак и вршио је јуриш за јуришем. Упорно је напредовао и освајао метар по метар земљишта на коме се глава није могла честито подићи из заклона. Пред бројнијим непријатељем, који је узастопно јуришао, снаге десног крила 3. крајишке бригаде биле су принуђене да се повлаче с положаја у захвату друма Ужице—село Варда, да би око 16 часова, консолидовале одбрану у висини Кондера и с те линије задржале надирање четничких снага.

Док је главнина 3. крајишке бригаде водила упорне борбе, дотле се 2. батаљон Ђурана Ковачевића и Милана Скакића, који се пре почетка борбе налазио у резерви, пробио кроз шуму у позадину четника и тамо правио пустош. У току дана су, с времена на време, до главнине бригаде допирали одједи оштре борбе, која се брзо утишавала да би се након извесног времена огласила на другом крају. То су били знаци да Ђуран Ковачевић успешно извршава свој задатак. Утихнула је четничка свирка која је својим продорним звуцима раздраживала четничку руљу; нападнута је четничка комора, а онда једна колона која је пристизала преко Рибашевине, да би на крају била заплењена и четничка застава побијена на највишем врху. Кад је главнина 3. крајишке бригаде прешла у противнапад, Ђуран се са својим батаљоном као вихор пробио кроз четничке редове и у сумрак спојио са главнином.

И овог пута, као и пре неколико дана код Ариља и безброј пута раније, Миладин Зорић Гараша, увек спреман да изврши и најтеже борбене подухвате, са

својим водом је улетео у десет пута бројније групе четника и сејао страх и смрт у њиховим редовима. Попут гладног курјака упадао је међу четнике који су оргијали у селима, у комору, распршио им музику и тако само тога дана уништио на десетине четника.

Гараша није био само храбар већ и веома мудар пушкомитраљеца. Стално је размишљао како да приреди изненађење противнику и како да га надмудри. Он се, у ствари, играо с противником, у борби се забављао, а сваком успелом трику се радовао колико и успеху у истребљивању непријатеља. Ван борбе је био повучен, тих, скроман, шкрт на речима и изузетно озбиљан. С првим пуцњем и првим рафалом, међутим, преображавао се у неустрашивог, на махове плаховитог и суровог ратника који нема милости према непријатељу. Храбро је погинуо 18. јануара 1945. године, у борби против хитлероваца бранећи железничку станицу Шид, у Срему, као командир 3. чете 2. батаљона 3. крајишке пролетерске бригаде. За народног хероја је проглашен јула 1951. године.

Како су се и под којим условима у овој борби бориле јединице 3. крајишке бригаде, у својим сећањима изнео је Лазо Срдић (умро 1966. године у Београду), који је у то време био борац 4. батаљона. Његов батаљон се тукао код Расадника:

»Борба је трајала скоро цео дан. Јуриши и контрајуриши смењивали су се скоро сваких 30 минута. У једном од њих четници су нам запленили једног 'шарца', да бисмо га у другом поново повратили. Интересантно је, а то нам ее никада није дешавало да је овај баксузни пушкомитраљез 'шарац' заплењиван и повраћан пет пута у току дана. Борба је била заиста неравноправна, јер је наш батаљон тада имао не више од 150 бораца и старешина, а четничке снаге сигурно су биле

неколико пута јаче. Четници су, поред тога, били скоро потпуно 'допинговани' алкохолом и сваки кога смо заробили имао је пуну чутурицу ракије. Због тога су лудачки срљали, што нас је и забрињавало.

Негде око подне, 2. батаљон је с нашег левог крила, пошто је рашчистио ситуацију на свом делу положаја, и док се код нас и даље водила јака борба, окренуо фронт према нама и извршио снажан притисак на четнике. Борба је трајала још око пола сата . . . Притисли смо на четнике и они нису издржали. Заробљено их је око 30, што са брадом, што силом мобилисаних голобрадића. Гледали су нас забезекнуто, док је из њих заударала шљивовица као из буради.«

У међувремену, као помоћ деснокрилним јединицама 1. пролетерске дивизије упућени су делови 6. личке дивизије. Пошто је у борбеном поретку између 13. и 3. пролетерске бригаде 1. дивизије постојао међупростор на линији од Ђаковог камена до Кондера, ширине око четири километра, који је непријатељ провлачећи се шумовитим делом Јелове горе могао врло лако посести и тако раздвојити снаге те две бригаде, то је с Кадињаче у рејон Околишта упућена 3. личка бригада 6. дивизије. Њен је задатак био да успостави непрекидност фронта и спречи продор четника преко тог одсека у правцу Кадињаче.

Трећа личка бригада правовремено је стигла и за посела одређени део положаја на југозападној страни Јелове горе, између 13. и 3. пролетерске бригаде 1. дивизије. Ту је она сузбила два снажна налета четника. Непријатељ је био задржан, а око 18 чаоова противнападом одбачен дубље у шуму Јелове горе, остављајући за собом 40 мртвих и 16 заробљених.

На левом крилу 1. пролетерске дивизије непријатељ је испојио знатно мању активност. Овај правац су за-

тварала два батаљона 1. пролетерске бригаде. Они су успели да сломе нападе четничких снага с правца Повлена, да одрже своје положаје на линији Малић—Возник и да спрече намеравани продор непријатеља са севера ка Дубу.

Ноћу уочи 9. септембра у Штабу 1. пролетерског корпуса је одржан састанак са штабовима 1. и 6. пролетерске дивизије. На њему је процењено да је ситуација озбиљна и да се продор непријатеља мора задржати. Одлучено је да све снаге овог корпуса пређу у одлучан противудар и разбију четничку групацију на простору северно од Ужица, а затим наставе наступање ка Маљену ради овладавања овим значајним објектом и стварања услова за даље офанзивно дејство на север и североисток. Трећа и 13. пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије и 3. личка пролетерска бригада 6. пролетерске дивизије добиле су задатак да нападају на десном крилу, очисте од четника простор Јелове горе и наставе напад у правцу Косјерића и Маљена, а задатак 1. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије и 1. личке пролетерске бригаде 6. пролетерске дивизије, у улози леве колоне, био је да наступају правцем преко села Јеловика, Варде и варошице Косјерића и, даље, ка Маљену. Напад је требало почети рано ујутро 9. септембра.

У току ноћи комунисти и скојевци су одржали састанке и закључили да ће и овом приликом служити примером у јуришима. Скојевци су обећали да ће први ускочити у непријатељски распоред и сатрти четнике.

У штабовима бригада су набрзину разрађени планови напада, а то је после учињено и у батаљонима и четама. С командантима батаљона је договорено да се чете нечујно, у току ноћи, што више приближе непријатељу и касније постигну изненађење. Борци су

упозорени да умешно нападају. И њима је речено да се четници морају разбити неодољивим јуришима, а њихова осипа гнезда разносити ручним бомбама.

Јединице су искористиле ноћ и још више се приближиле четничким положајима. Подилажење је изведено у највећој тишини. Заузеле су заклоне на само стотинак метара од предњег краја непријатељске одбрамбене линије. Борци су приљубљени уз тло чекали. Меркали су раздаљину од непријатеља и прорачунавали како ће најпре и најлакше стићи до њега и бомбама и ватром неутралисати заклоне из којих су вириле цеви четничких оружја.

Минобацачка и артиљеријска одељења су се наша на само педесетак до сто метара иза залеглог стрељачког строја пролетера. Оруђа су спремно ишчекивала да минама и гранатама туку оближње четничке положаје и заклоне.

Деветог септембра, око 5 часова, тачно према плану, почео је снажан напад јединица 1. пролетерског корпуса. Започео је обрачун какав се ретко виђа. Загрмело је на широком простору. Јуриш је изведен смело и брзо. Стрељачки строј се стуштио на непријатељску линију одбране. Уз громогласно »ура« борци су искочили из својих заклона, потрчали напред и побацали бомбе. Бомбаши су ишли напред да раскрче смртоносне препреке. Просто су се утркивали ко ће пре ускочити у ровове да потамани четнике. Референти санитета и болничарке, кад је вршен јуриш, стално су се налазиле у првој борбеној линији, притицале у помоћ рањеним друговима, извлачиле их у оближње заклоне и превијале. Чиниле су то спретно, уз речи утехе. Лакше рањенике су поучавале и храбриле да сами излазе из борбе, да зауставе крварење из свежих рана и продуже у батаљонско и бригадно превијалиште.

Непријатељ је био збуњен одлучношћу пролетера, жестоком пушчаном и митраљеском ватром, експлозијама ручних бомби, минобацачких и топовски граната.

Већ у почетку напада, одлучним дејством, јединице 1. и 6. пролетерске дивизије су дезорганизовале одбрану и присиле непријатеља на неуредно и безглаво повлачење. Сваки покушај непријатеља да организује отпор на појединим линијама био је сломљен после првог налета или обухватног маневра од оне јединице 1. пролетерског корпуса која је ту нападала. Непријатељ је бежао захваћен великом паником. Борци су хватали четнике док су у страху шишали браде, не дајући им времена ни да то докрајче, и онако унакажене доводили. Ни они који су се успели ошишати и обријати нису могли сакрити шта су и ко су. Одавало их је сунцем неопажено лице. Гонећи разбучане и потучене четнике, ове јединице су избиле на линију села Границе и Дубнице. Око 17 часова је 3. крајишка пролетерска бригада ослободила Косјерић. У варошицу је први ушао 3. батаљон Мила Булајића и заробио 21 четника.

Тако је отпор четничке групације северозападно од Ужица био сломљен на целом фронту, а разбијени делови њихових елитних корпуса су, гоњени у стопу, одбачени према Сувору, Маљену, Ваљеву и Повлену. Безглаво су бежали у правцу Равне горе, у тврђаву о којој им је Дража Михаиловић говорио да је неосвојива. Борци и старешине 1. пролетерског корпуса, захваљујући организованости и изванредном пожртвовању, извршили су постављене задатке. Тој групацији четника, која је чинила главнину снага Драже Михаиловића у Србији, задат је нов ударац, од кога се никад више није опоравила.⁸¹

Изгледа да ни највећи песимисти међу четничким

командантима нису могли поверовати у тако брзо расуло евоје војске и овако брзо наступање пролетерских бригада Народноослободилачке војске. Њихова сведочења о краху на Јеловој гори довољна су да представе слику четничког потпуног пораза и расула који је неминовно и крупним корацима долазио. Они су писали о Јеловој гори као страховитом свом поразу.

Интересантно је писмо капетана Милоша Марковића, команданта четничког 5. јуришног (Пожешког) корпуса, које је из села Субјела, код Косјерића, 9. септембра 1944. године упутио неком Стевици. У њему пише:

»Драги брате Стевица, пишем ти у журби и о нашој великој трагедији. Јуче и данас смо водили крваве борбе са црвенима на Јеловој гори. У почетку је ишло све добро, али се убрзо све окренуло тумбе. Доживели смо велику бруку и пораз. Црвени су нас тако разбили да сада не знам где се ко налази. Поред мене је био и Ацин корпус (6. јуришни корпус Александра Милошевића — прим. П. В.), а где је сада и да ли уопште постоји — не знам . . . Људи су се кукавички разбежали. Комунисти су нас пресрели и тукли. Једва сам главу извукао . . . Где ћемо се и како задржати — не знам. Изгледа да је дошло оно чега сам се плашио и о чему смо нас двојица у Жежевици разговарали . . . Комунисти узимају власт . . . «⁸²

Четнички и љотићевски емигранти такође пишу о Јеловој гори као страховитом четничком поразу. О томе је, на пример, у књизи Баривоја Карапанџића *Грађански рат у Србији*, која је објављена у Кливленду у Америци, на страни 356, записано:

» . . . Неумешним вођењем операција, иако су били у великој надмоћи над партизанима, који су били сасвим опкољени на Јеловој гори, четници су претрпели стра-

ховит пораз. Комунисти су их, најпре, збунили страшном ватром из пратећих оруђа, нарочито из бацача мина, а затим извршили дивљачки јуриш«.

И даље:

»Партизани не само да су разбили четнички обруч и нагнали их у бекство, већ су им задали толики страх, да се 9. септембра 1944. године, одиграла оваква слика у Ваљеву: четници су у буљуцима, потпуно дезорганизовано, без икакве дисциплине и контроле старешина, панично бежали ваљевско-шабачким путем у правцу Коцељева, где им је, за случај неуспеха, било одређено зборно место, а у самом граду су се задржавали само толико колико је било потребно да обрију браде и потшишају косе, а пошто толико берберница није било у Ваљеву, то су се у групама на улицама шишали и бријали . . .«

Четничка Врховна команда покушала је да борбама код Пожеге и на Јеловој гори спасе своје последње шансе у Србији. Због тога је и концентрисала тако јаке снаге. Она није сумњала у успех својих јединица у овим борбама. Напротив, веровала је у остварење одлучујућих резултата. Чак је ишла тако далеко да је рачунала и с уништењем 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске. Међутим, у својим намерама није успела. Истина, она је за три дана успорила напредовање 1. пролетерског корпуса ка Маљену и Суворору, али то није битније утицало на касније догађаје и на извршење задатака које је пред овај корпус поставио Врховни штаб.

*Овладавање масивом Маљена, Повлена и Јабланика.
Продор у долину Колубаре*

Када је, широком фронтом избио на линију село Граница—варошица Косјерић—село Дубница, 1. пролетерски корпус Народноослободилачке војске је створио услове за настављање офанзивног дејства ка Сувору и Маљену, као и за дубљи продор на север, у долину Колубаре. Сада је унеколико измењен првобитни план његовог дејства. На простору Ужица, Вишеграда, Златибора остала је само 37. дивизија. Да би искористио постигнути успех и непријатељу онемогућио организованији отпор с Маљена, Штаб 1. пролетерског корпуса је одлучио да се 10. септембра настави продирање, с тим да 1. пролетерска дивизија наступа према Сувору, Равној гори и Маљену, а 6. пролетерска дивизија да изврши обухват преко превоја Букова и западних падина Маљена према Ваљеву ради дејства у десни бок и позадину непријатеља.

У току ноћи уочи 10. септембра извршено је мање регруписавање снага 1. корпуса у рејону Косјерића. Трећа личка бригада је поново враћена у састав 6. дивизије, а пристигла је и 2. личка бригада из долине Моравице.

Сутрадан, 10. септембра пре подне, настављено је напредовање 1. корпуса ка Сувору и Маљену, општим правцем Косјерић—Равна гора. У првом ешалону су се налазиле 1. и 6. пролетерска дивизија, а у другом 8. црногорска бригада 1. дивизије.

На крајњем десном крилу 1. дивизије наступала је њена 13. пролетерска бригада. Потискујући слабије четничке делове, она је избила у рејон села Љутице. Лево од ње продирала је 3. крајишка бригада. На Субјелу и код села Кошаришта њена претходница је раз-

била четничке снаге које су покушале да организују отпор. Наступајући лево од Крајишника, 1. пролетерска бригада је савладала местимичан отпор четника и, пред мрак, избила на Мали Повлен и Дивнића Поље. Образујући други ешалон, 8. црногорска бригада је наступала иза левог крила 1. пролетерске бригаде. На положају јужно од села Скакаваца и Росића она је нашла на организовану одбрану четничких делова. Одмах је извршила напад и, у брзом налету, разбила одбрану и непријатеља приморала на повлачење. Продирући даље на север, она је, уз жесток отпор четника, избила на линију између Црног врха и Козомора, лево од 1. пролетерске бригаде. До 18 часова 1. пролетерска дивизија је избила на линију села Љутице—Дивнића Поље—Црни врх (кота 1098). Упоредо са 1. пролетерском дивизијом наступале су и јединице 6. пролетерске дивизије. Оне су наносиле главни удар основним правцем преко села Ражане, Дивчибара, а похмоћним снагама према Буковима. Борбу је, углавном, водила 3. личка бригада, док су остале јединице штитиле корпусни леви бок од евентуалног напада непријатеља с правца Повлена и у захвату друма Ваљево—Букови. После краће борбе на узвишењима североисточно од села Ражане, код села Мрчића и код Козомора, јединице 6. дивизије су овладале линијом Дивчибаре—Букови.

Тако су се јединице 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске нашле у подножју Маљена и пред Равном гором, где је било седиште четничке Врховне команде. Штаб овог корпуса је наредио да се што пре овлада простором ових планина. Задатак је 1. пролетерске дивизије био да напада фронтално у зони Суворобор—Маљен, а задатак 6. пролетерске дивизије да обухватним ударом на правцу Букови—село Бријежђе

избије у позадину непријатељских снага које би покушале да бране гребен између Суворора и Маљена.

Сутрадан, 11. септембра, ломећи местимичан отпор четника, који су покушавали да организују одбрану између Равне горе и села Планинице, 1. пролетерска дивизија је избила на линију село Брајићи—Суворор—село Струганик. Одбрана непријатеља брзо је разбијена захваљујући енергичности и упорности целокупног састава, 3. крајишке бригаде у првом реду.

Истог дана јединице 6. пролетерске дивизије су наставиле наступање правцима преко Букова, села Пријездића и Бријежђа и варошице Мионице. Трећа личка бригада требало је да се приближи Мионици и да наредног дана ослободи ову варошицу у којој се налазила четничка болница коју је требало обезбедити за потребе 1. пролетерског корпуса. Око 11 часова, спуштајући се низ северне падине Маљена према Бријежђу, колона 3. личке (пролетерске) бригаде се изненада сусрела са четничком колоном у којој су се налазили Врховна команда Драже Михаиловића, четнички Централни национални комитет и америчка војна мисија с пуковником Мак Даулом на челу, а која се повлачила с Равне горе и из села Планинице испред јединица 1. пролетерске дивизије. После краће борбе два батаљона личких пролетера су заробила целу комору и неколико официра четничке Врховне команде и запленила личну архиву Драже Михаиловића. Дража је тада једва успео да умакне, оставивши у селу Бријежђу, код Мионице, и аутомобил марке »худсон« који су му били ставили на располагање пријатељи из Београда. Поред тога, они су разбили четничка појачања која су покушала да противнападом поврате изгубљену комору. Када се сазнало да је у колони и Дража Михаиловић, одмах је, за четницима, организована по-

тера у правцу Мионице. На неколико места до Мионице непријатељ је настојао да пружи какав-такав отпор и задржи јединице Народноослободилачке војске, али су сви ти покушаји разбијени. У сумрак су делови 3. личке бригаде продрли у Мионицу, коју су четници напустили без већег отпора. Дража Михаиловић, његов штаб и пратња, Централни национални комитет и америчка војна мисија побегли су преко Колубаре у село Дивце, где су се налазили 3. батаљон 1. пука и 3. батаљон 3. пука Српског добровољачког корпуса (који су, на молбу Драже Михаиловића, били упућени из Ваљева да их прихвате), а затим су, немачким аутомобилима, отишли у Коцељево. Мионица је заузета дан раније него што је било планирано. То је било велико изненађење за четничке команде и штабове у околним селима. Неки четнички команданти уопште нису знали да су јединице 6. пролетерске дивизије стигле у Мионицу, па је неколико њихових курира, уместо Михаиловићевом штабу, предало пошту Штабу 3. личке бригаде.

Остале бригаде 6. пролетерске дивизије, које су наступале правцем преко Букова и села Пријездића, не наилазећи на организованiji отпор, избиле су на линију села Буковац—Бачевци.

Снаге 1. пролетерског корпуса су 12. септембра наставиле операције према Колубари и Ваљеву, ослањајући се на Суворор, Маљен и Чубрицу. Прва пролетерска дивизија је продирала источно од Ваљева, према Љигу и селу Словцу, а 6. пролетерска дивизија у захвату друма Косјерић—Ваљево, у правцу Ваљева. Врховни командант маршал Тито је истог дана депешом тражио од јединица »максимално развијање иницијативе и офанзивног полета«, »уништавање комуникација, заузимање важнијих чворова, градова и других објеката«, истичући

да се окупаторима не сме дозволити »да се организовано повуку и изнесу оружје из наше земље«. ⁸³

Тог је дана сунце слободе обасјало и Љиг. Тринаеста пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије ушла је у овај градић без отпора. Она је одмах порушила железничку пругу Београд—Чачак, у дужини око 2.500 метара и мост распона 30—40 метара, а затим поставила обезбеђења према Горњем Милановцу и Лајковцу. Делови 3. крајишке (пролетерске) бригаде ове дивизије продрли су у село Струганик и посели су положаје према долинама реке Љига и Колубаре, 1. пролетерска бригада се пребацила у рејон Словца и затворила правац од Уба и Лајковца према Ваљеву, а 8. црногорска бригада се с простора Равне горе, Вежинца и Сувобора померила у рејон Бријежђа, и ту је задржана у резерви. За то време се 6. пролетерска дивизија задржала на достигнутој линији, обезбеђујући се с правца Ваљева, одакле су, 12. септембра поподне, делови немачког 5. полицијског пука и 1. и 3. пука Српског добровољачког корпуса интервенисали с намером да нападном акцијом обезбеде Ваљево. Те снаге су нападале правцима Ваљево—Косјерић и Дивци—Мионица, али су, и поред почетног успеха, противнападима одбачене. Увече су делови 6. пролетерске дивизије протерали четнике из села Рајковића, Бобије, Жабара и Зуберица и избили на простор око 7 километара југоисточно од Ваљева.

Успеси 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске у борбама на Јеловој гори и његово енергично наступање у правцу Маљена изазвали су општу деморализацију и колебање код четника. Стање у њиховим јединицама било је крај>2)з лоше. Њихови корпуси, бригаде и батаљони нису били способни за организовању отпор. Они су се налазили у расулу. Поред

губитака у људству и материјалу, четници су изгубили комору и архиву своје Врховне команде и Централног националног комитета, као и велику радио-станицу, којом је Дража Михаиловић одржавао везу с Америком. Четнички злочинци су бежали под окриље немачког окупатора и недићеваца, а присилно мобилисани сељаци настојали су да се што пре извуку из борбе и врате својим кућама. Поред тога, четници су се све масовније предавали јединицама Народноослободилачке војске.

Ослобођењем Мионице и одбацивањем четничких снага с Маљена и Равне горе на леву обалу Колубаре, јединице 1. пролетерског корпуса су дошле у непосредан контакт с немачким снагама. А разбијене четничке формације прикупљале су се северно и западно од Ваљева, у рејону села Стрме Горе, Лелића и Грабовице, и на Повлену.

С обзиром да су се четници у овом крају задржали све од 1941. године и да им је овде било седиште Врховне команде, добар део становништва по селима био је заплашен доласком јединица Народноослободилачке војске. Четници су припаднике НОВ представљали народу као убице и кољаше. Међутим, политички рад и понашање пролетера брзо су разбили овај страх. Посебно је велики утицај на уплашено и необавештено становништво имао однос бораца према народној имовини. Јединице су се одмарале по воћњацима, а да нико није ни дирнуо чак ни у ниске гране препуне шљива и јабука. Колико се мештанима допадало понашање бораца Народноослободилачке војске сведоче и речи једног сељака у селу Планиници, заселак Божовићи, где је ради одмора био смештен 3. батаљон 3. крајишке бригаде.

— Причали су нам за ову војску да коље и пали, а сад видимо да није тако. Ово је права народна војска.

Отишао је затим у кућу, изнео буре од 50 литара ракије и позвао борце да пију. Они који нису пили, а било их је већина почашћени су воћем и грожђем. Пример овог старог србијанског сељака следили су и други мештани села у којима су пролетери били размештени.

Упоредо с операцијама 1. пролетерског корпуса развијале су се и офанзивне операције 12. ударног корпуса западно од комуникације Ваљево—Ужице и десном обалом Дрине.

Намера Штаба 12. ударног корпуса да на Тари, после дугих маршева и форсирања Дрине, обезбеди бар краће време за одмор и сређивање јединица није могла бити остварена. Управо у време избијања његових јединица на плато Таре, на фронту 1. пролетерског корпуса су вођене жестоке борбе против главнине четничких снага које су нападале из рејона Пожеге и на Јеловој гори, док су истовремено делови немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген« испољили јачу активност од Вишеграда у правцу Вардишта и превоја Шаргана. Због тога је Штаб 12. ударног корпуса одлучио да се што пре продужи покрет, с тим да дивизије избију на друм Бајина Башта—Ужице, у рејон села Јанковића, Миљевине, Драјића (16. дивизија) и Пилице и Обајгоре (36. дивизија). Покрет је извршен 8. септембра, дању, без додира с непријатељем. У духу општег задатка овог корпуса: да што пре избије у Мачву и Посавину и војнички и политички освоји и учврсти овај простор, и његовог конкретног задатка: да терен чисти од остатака Српске државне страже, Српског добровољачког корпуса и четника и да садејствује с јединицама 1. пролетерског корпуса у њиховом општем нападу против четника на Јеловој гори, његов штаб је ујутру 9. септембра наредио даљи покрет на север. Пред вече су достигнути

маршевски циљеви: село Јакаљ—Јасеновац (тригонометар 1045)—Перуника (кота 902). Јединице нису дошле у борбени контакт с непријатељем, који се већ био повукао пред 1. пролетерским корпусом. Угрожене тим померањем 12. ударног корпуса, јединице Српске државне страже и 3. пука Српског добровољачког корпуса су напустиле Рогачицу, а затим и Љубовију. Оне су, с четничима Драже Михаиловића, покушале да организују одбрану на гребену Повлена и Јабланика. То је био део општих напора да се на линији Суворор—Маљен—Повлен—Јабланик заустави продор јединица Народноослободилачке војске на север. Повлен је на линији између села Змајевца и Дебелог Брда посео четнички Церски корпус, а положаје десно од њега, у рејону села Разбојишта и Дебелог Брда, посели су 3. пук Српског добровољачког корпуса, преостале снаге четничке 4. групе јуришних корпуса, које су се с Јелове горе повукле ка Повлену, и четнички Златиборски корпус. Међутим, пропали су покушаји непријатеља да организује одбрану на Повлену. Јединице 12. ударног корпуса, уз слабији отпор четничких снага, 11. септембра су прешле гребен Повлена и сутрадан стигле у Подгорину, једно од главних упоришта оружаног устанка у ваљевском крају 1941. и у почетку 1942. године. У селима Вујиновачи и Поћути, на пример, где су се, углавном, сместиле јединице 16. ударне дивизије, биле су 1941. и 1942. године партизанске болнице. Сељаци тога краја брижљиво су чували те болнице и пружали велику материјалну помоћ партизанским одредима. На тај начин, 12. ударни корпус је, од места форсирања Дрине, за седам дана стигао у рејон Ваљева, прешавши више од 80 километара. На свом десном крилу био је у контакту с левокрилним јединицама 1. пролетерског корпуса, а левим крилом се наслањао на Дрину, на чи-

јој су се западној обали, у источној Босни, налазиле снаге 3. ударног корпуса Народноослободилачке војске. На путу од Дрине до Подгорине он је терен очистио од мањих четничких и Недићевих квислиншких снага. Демобилисане неуспесима и губицима на правцу дејстава дивизија 1. пролетерског корпуса, четничко-недићевске снаге нису могле да реорганизују свој борбени поредак и задрже положај Јабланик—Повлен. Њихов морал је био потпуно опао, а покушај њихових официра да га на силу поврате остао је без резултата. Дванаести корпус се код Ваљева патролама повезао с 1. пролетерским корпусом, који му је својим енергичним дејством ка долинама Колубаре и Љига олакшао извршење задатка.

Слобода у Ваљеву

Користећи се повољном ситуацијом после разбијања четника на Јеловој гори, Суворору и Маљену, избијања 1. и 6. пролетерске дивизије на Колубару и у непосредну близину Ваљева и избијање снага 12. ударног корпуса на Повлен и у Подгорину, Штаб 1. пролетерског корпуса је одлучио да нападне Ваљево и ослободи овај административно-политички центар у том делу Србије. Тада су се у рејону Ваљева налазили 2. и 3. батаљон немачког 5. полицијског пука, два оклопна воза, два ојачана батаљона 1. и 3. пука и делови Допунске команде Српског добровољачког корпуса, делови Српске државне страже и четници Ваљевског корпуса, укупно преко 5.000 војника. На простору ЈТазаревца, Уба, Обреновца био је један батаљон 1. пука немачке дивизије »Бранденбург«, у Лајковцу су били слабији немачки делови (ваздухопловна алармна чета и вод тенкова), а у Мачви се налазила немачка борбена група пуковника Јунгенфелда, начелника противоклопне одбране Војног

команданта Југоистока. Рачунало се да немачке јединице изван рејона Ваљева неће моћи успешније интервенисати, поготово ако се брзо сломи отпор у самом граду.

Ваљево је било солидно организовано за дуготрајну одбрану. Главнина немачких снага и сви делови Српске државне страже из Ваљева налазили су се у касарнама 5. пешадијског пука бивше југословенске војске на Крушику. Касарне су биле претворене у праву тврђаву, која доминира северним делом града, а нарочито путевима Београд—Ваљево и Шабац—Ваљево. Поједине зграде, као, на пример, зграде Окружног и Среског суда и кућа др Милоша Пантића, биле су претворене у снажне отпорне тачке немачке војне полиције («Фелджандармерија»), помоћне полиције поретка («Шуцполиција») и окружне територијалне команде («Крајскомандантуре»). Недићевско-четничке снаге су организовале одбрану приликом јужном делу града, на одсеку између река Јабланице и Колубаре, док су у граду поседале три одвојене отпорне тачке: Официрски дом, хотел «Бранковину» и бившу артиљеријску касарну на улазу у источни део града, између Колубаре и Београдског пута. На прилазима града биле су истурене елабије непријатељске осигуравајуће снаге.

По плану Штаба 1. пролетерског корпуса, Ваљево је требало напасти једновремено са севера и југа, уз јаче обезбеђење и затварање праваца од Јајковца, Уба и Тамнаве. Северним и североисточним правцем требало је да напада 1. пролетерска дивизија, а с јужне стране 6. пролетерска дивизија. Задатак да спрече интервенцију непријатеља од Јајковца и Уба, у захвату београдског друма, добиле су 13. пролетерска бригада 1. пролетерске и 3. личка пролетерска бригада 6. пролетерске дивизије. Дванаести ударни корпус је примио

на себе улогу да везује четничке снаге западно од града и затвара правце од Лознице и Шапца ка Ваљеву. Иако, због испресецаности терена и удаљености, није било непосредне везе између крила 1. пролетерског и 12. ударног корпуса, ипак су дејства била усклађена. У духу овог плана штабови 1. и 6. пролетерске дивизије извршили су груписање својих јединица.

Увече 13. септембра јединице су приступиле извршењу постављених задатака. У настојању да заузму полазне положаје за напад на Ваљево, оне су у току 14. септембра водиле борбу против немачких и четничких снага у долини Колубаре, на комуникацијама Ваљево—Лајковац и на северним прилазима Ваљеву. Око 18 часова делови 3. крајишке бригаде 1. пролетерске дивизије пробили су се до града и на одсеку поток Брестић—Колубара почели напад на централни и источни део Ваљева. Брдски артиљеријски дивизион, с ватрених положаја у рејону кота 266—село Грабовица, подржавао је напад пешадијских батаљона. Пошто су цео дан водили борбу и били раштркани, батаљони нису стигли да напад почну једновремено, већ су у град увођени како је који стизао и тамо се међусобно повезивали. Деено од 3. крајишке бригаде, на правцу Дивље Поље—Боричевац, уведени су у борбу делови 1. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије. Савлађујући жилав отпор непријатеља, они су заузели село Брђане и са северозапада продрли у град. Једноремено је прешла у напад и 6. пролетерска дивизија. Њена 1. личка пролетерска бригада, ојачана једном брдском батеријом топова, нападала је на одсеку Парлог—речица Градац, а на правцу заселак Бобија—село Попаре—мост на Колубари нападала је 2. личка пролетерска бригада, изузев једног батаљона. Обе бригаде су, у силовитом налету, савладале спољну одбрану, иако их је непријатељ

дочекао јаком пешадијеком, минобацачком и артиљеријском ватром. Приликом тих борби јединице 1. личке бригаде су успешно отварале бреше у непријатељским положајима и кроз њих се провлачиле, по четама и водовима, те изненада нападале у бокове и позадину непријатеља. До 23 часа 1. и 2. личка бригада заузеле су села Бујачић и Дегурић, предграђе Попаре, да би тада прешле у напад на сам град и овладале делом града на десној обали Колубаре. Убацивши део снага источно и западно од града, на леву обалу Колубаре, и извршивши притисак на бункере који су обезбеђивали мостове на Колубари, бригаде су убрзо продрле до центра града и до 2 часа 15. септембра принудиле непријатеља на повлачење у зграде Хипотекарне банке, Окружног и Среског суда, Официрског дома, хотела »Бранковине« и у касарну у северном делу града. До 8 часова је савладан отпор у неким од ових отпорних тачака, тако да је готово читав град био ослобођен. Непријатељ се једино још држао у утврђеном Официрском дому, хотелу »Бранковини« и касарни на Крушику, која је била ограђена минским и жичаним препрекама. Око 11 часова је заузет и Официрски дом. Напад на преостале отпорне тачке није био целисходан дању, с обзиром на упорну одбрану непријатеља и на недостатак тежих ватрених средстава. Јединице 1. и 6. пролетерске дивизије су створиле чврст обруч око тих објеката, очекујући ноћ за одлучан јуриш. У 17 часова је у кратком али жестоком окршају заузет хотел »Бранковина«. У исто време је са севера и североистока нападнута касарна на Крушику. Напад на касарну није успео. Ни поновљени напад, у 19 часова и 30 минута и у 20 часова, није донео боље резултате. После тога су све јединице зановице на достигнутим положајима, чврсто држећи блокаду касарне.

друга пролетерска бригада - предавање на *подофицирском* курсу, Црна Гора /уни 1944.

Штаб Оперативне групе цивилизија на једном од кратких застанака у току наступног марша преко Пеиштерске висоравни

Штаб Друге пролетерске бригаде на Пеиштеру 1. августа 1944.

Група бораца Друге пролетерске бригаде са заробљеним немачким војником у борби на Ибру —
подножје Копаоника 6. август 1944.

Јединице Пете ударне дивизије на застанку, Копаоник, 7. август 1944.

Колона Оперативне групе дивизи/а у покрету преко Копаноника почетком августа 1944.

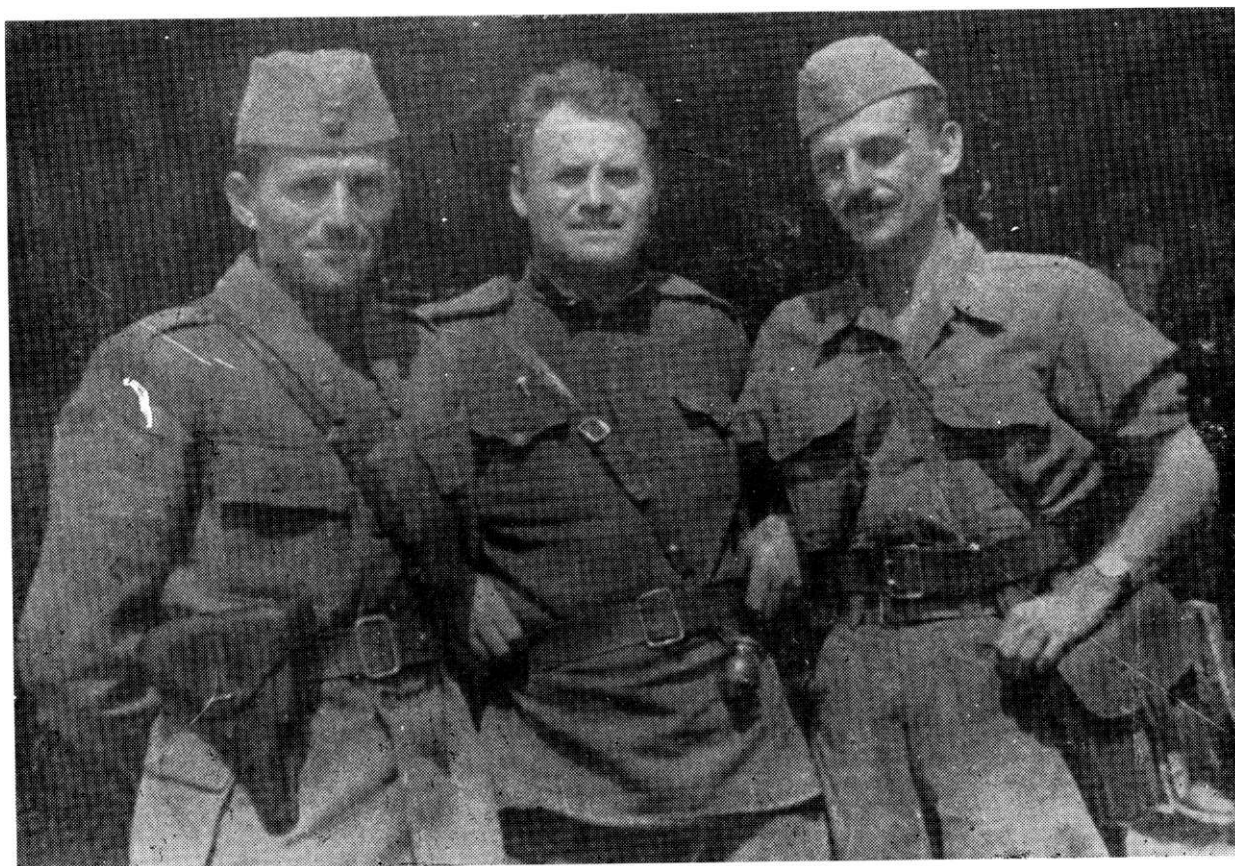

Наступање јединица Оперативне групе дивизи/а преко Копаноника почетком августа 1944.

Заплењена оруђа бутарске артиљерије у борби код Сагоњева средином августа 1944.

Генерали Коча Поповић, командант Главног штаба Србије, и Пеко Дапчевић, командант Оперативне групе дивизија, у друштву члана совјетске војне мисије, Изриште, код Куришумлије, 19. август 1944.

Група бораца прати говор на митингу поводом иступања Румуније из савеза с Немачком, негде у Србији крајем августа 1944.

Заједнички ручак бораца Друге пролетерске бригаде у Брусу после свечане смотре почетком септембра 1944.

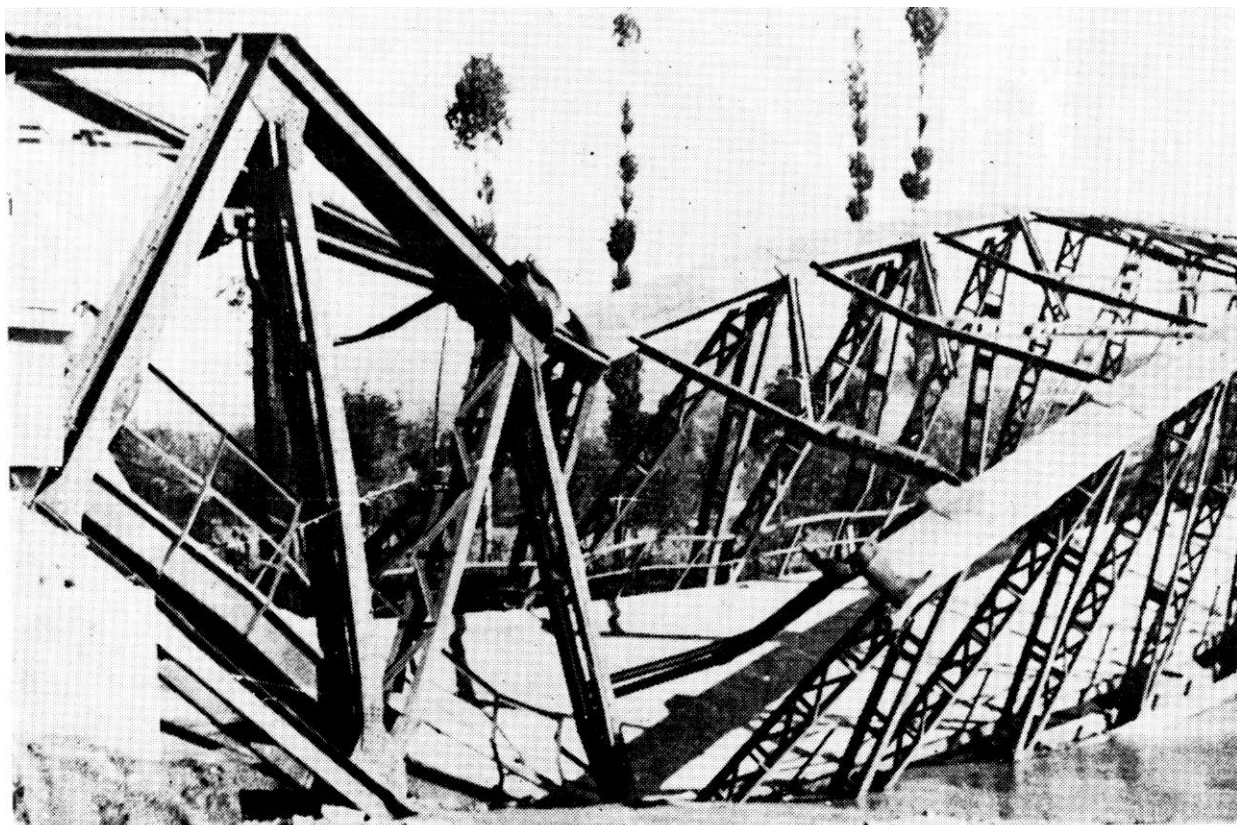

Борци Петнаесте српске бригаде полажу заклетву у Лебану 25. августа 1944.

Цолазак Главног штаба Србије у ослобођено Прокупље 12. септембра 1944.

Порушен мост у Грделичкој клисури код Момен-камена

14

Минобацачко одељење Пете дивизије у акцији код Аранђеловца 20. септембра 1944.

15

Распоређивање новоприспелих бораца у Другу пролетерску бригаду. Горњи Милановац, крај септембра 1944

У међувремену је Команда Југоистока предузела мере да своје снаге у Ваљеву ослободи блокаде и да противударом из правца Београда и Ужица одбаци 1. пролетерски корпус из рејона Ваљева. Пошто је морала рачунати са даљим продирањем 1. пролетерског и 12. ударног корпуса Народноослободилачке војске ка Сави, она је још 14. септембра штабном официру за против-оклопну одбрану војног команданта Југоистока пуковнику Јунгенфелду поверила командовање над немачко-кваслиншким јединицама у северозападној Србији. Њему су у почетку били подређени, - 5. СС полицијски моторизовани пук, 2. пук белогардејског Руског заштитног корпуса, око два дивизиона артиљерије, неке инжињеријске јединице, делови 1. и 3. пука Српског добровољачког корпуса и делови Српске државне страже и Граничне страже, укупно око 8.000 војника. Услед погоршавања ситуације код Ваљева, командант Југоистока привремено му је ставио на располагање и 14. брдски ловачки пук 7. СС дивизије »Принц Еуген«, који је требало да наступа од Ужица у правцу Ваљева, а као помоћ посади у Ваљеву упутио је из Београда, преко Уба, 1. батаљон 1. пука дивизије »Бранденбург«, 202. тенковски батаљон (осим 2. чете) и две ваздухопловне чете, које је потчинио пуковнику Јунгенфелду.

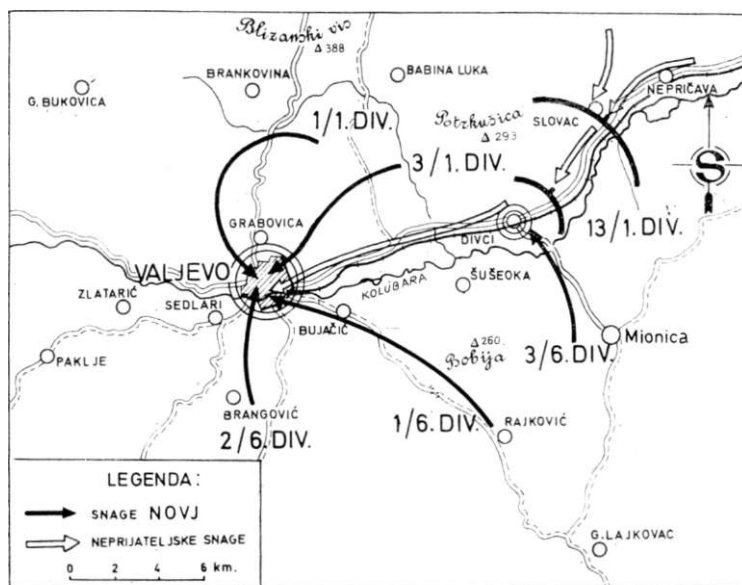
Шеснаестог септембра ујутро, док су делови 13. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије гонили немачке снаге од Словца ка Убу, из Уба су кренули делови борбене групе пуковника Јунгенфелда (батаљон дивизије »Бранденбург«, 202. тенковски батаљон, без 2 чете, батаљон 5. СС моторизованог полицијског пука и две ваздухопловне чете). Ова је група убрзо пробила положаје делова 13. пролетерске бригаде код села Маркове Цркве, а затим и положаје 3. личке пролетерске бригаде 6. пролетерске дивизије код Диваца, и пред

вече продрла у Ваљево до немачких блокираних јединица. Тада су и четници Ваљевског корпуса извршили напад са севера с циљем да продру у град, али су одбијени. Недићеви и четнички делови и делови белогардејског Руског заштитног корпуса интервенисали су од Зворника и Шапца, али су сузбијени. Интервенција 14. брдског ловачког пука 7. СС дивизије од Ужица ка Ваљеву није могла доћи до изражаја, јер је овај пук био ангажован у борбама против јединица 37. дивизије и Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске које су угрожавале Ужице, Пожегу и Чачак.

У међувремену су настављене борбе и у граду, али настојања делова 1. и 6. пролетерске дивизије да освоје касарну у северном делу остала су узалудна. Непријатељ се упорно бранио очекујући помоћ споља.

После пробоја делова борбене групе пуковника Јунгенфелда у Ваљево још мање је било изгледа за брзо и потпуно уништење непријатеља у граду. Да не би губио време и јединице излагао сувишним губицима, Штаб 1. пролетерског корпуса је одлучио да главнину својих снага извуче у шири рејон града, на десну обалу Колубаре, између Ваљева и Лајковца, а за непосредну блокаду града остави слабије делове. Град је напустила и маса становништва, нарочито омладина, која је чекала да прими оружје и прикључи се 1. и 6. пролетерској дивизији. Штаб 1. пролетерског корпуса је одлучио да тежиште дејстава помери на простор Лајковца и Лазаревца и да се повеже с јединицама Оперативне групе дивизија које су продирале ка Руднику. На основу тога, 18. септембра 1. пролетерска дивизија је распоређена у рејону јужно од Лајковца, док је 6. пролетерска дивизија главнином снага била на јужној ивици Ваљева, а делом снага код села Шушеока.

Пред вече 17. септембра у Ваљево су авионом до-

Ослобођење Ваљева 13—18. септембра 1944.

летели командант немачких трупа у Србији генерал Фелбер и командант Српског добровољачког корпуса генерал Коста Мушицки. Пошто се у штабу пуковника Јунгенфелда упознао са ситуацијом, генерал Фелбер је донео одлуку да се град напусти и јединице повуку у правцу Уба. Након тога, генерал Мушицки се у Ваљеву, у пивари, састао с Нешком Недићем, командантом четничког Ваљевског корпуса, и командантима јединица Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса с којима је размотрио ситуацију и саопштио им одлуку о напуштању Ваљева. Истовремено је од четника захтевао да му обезбеде пут у Коцељево и саста-
нак са Дражом Михаиловићем, који се тамо налазио.

Повлачење је почело пре подне 18. септембра. На целом путу од Ваљева до Уба непријатељ је морао да

се извлачи под жестоком бочном ватром јединица 1. и 6. пролетерске дивизије. Истог дана око 19 часова јединице 1. и 2. личке бригаде 6. пролетерске дивизије, прогонећи непријатељске заштитнице, Ослободиле су Ваљево. Те вечери су делови 13. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије, после незнатног отпора, ослободили Лајковац а сутрадан, 19. септембра, и Лазаревац, пошто је испред њих, непријатељ побегао.

Тако је, после петодневних борби, ослобођено Ваљево што несумњиво представља један од најзначајнијих успеха 1. пролетерског корпуса у Србији. Нису сачувани потпунији подаци о губицима противничких снага у тим борбама. Једино се зна да је 6. пролетерска дивизија имала 33 погинула и 75 рањених бораца и да је убила 514, ранила 400 и заробила 309 непријатељских војника и запленила седам минобацача, три брдска топа, 15 пушкомитраљеза, 264 пушке итд. и уништила три тенка.

У борбама за Ваљево погинуо је и Мићо Д. Бурсаћ из села Личке Каалдрме, код Доњег Лапца, политички комесар батаљона »Матија Губец« 1. личке пролетерске бригаде 6. пролетерске дивизије. Издахнуо је на тлу Србије прешавши до ње хиљаде километара у тешким борбама. Смртно је рањен и политички делегат Извиђачког вода 3. батаљона 3. крајишке пролетерске бригаде Лука Шкундрић Лукица. Од сељачког чобанчета из села Вођенице, код Босанског Петровца, он је израстао у политичког руководиоца. После одласка из Босанске крајине 1942. године, Лукица се калио кроз окршаје, да би се у Ваљеву заувек растао од својих другова. Последњи пут је јуришао и био смртно погођен и народни херој Богдан Болта, командир вода у батаљону »Марко Орешковић« 6. пролетерске дивизије, је-

дан од најхрабријих партизанских бомбаша и пушко-митраљезаца.

Богдан Болта рођен је 1920. године у селу Кијанима код Грачаца. Његови сиромашни родитељи нису били у могућности да му обезбеде ни похађање основне школе, али је он, мада неписмен и необразован, још првих дана оружаног устанка у свом крају знао којој страни треба прићи и понудити јој снагу и храброст за добро народа. У безбројним јуришима лички партизани и борци 1. личке пролетерске бригаде упознали су његову необуздану храброст и неустрашивост. Његови подвизи у борбама око Грачаца, у Далмацији и разним крајевима Лике, препричавали су се по логористима партизанских јединица које су се у првој години ослободилачког рата кретале тим крајевима.

Прво рањавање Богдан је доживео за време борби око Грачаца у пролеће 1942. године. Иако тешко рањен, није сачекао да потпуно оздрави, већ се обрео у својој јединици.

За време велике офанзиве наших снага код Бихаћа новембра исте године, батаљон »Марко Орешковић« нападао је са осталим личким јединицама Слун. Батаљон је добио задатак да ликвидира непријатељску отпорну тачку у добро утврђеној згради месне гимназије, која је била опасана низом бункера и бодљикавом жицом. У најжешћој ватри битке, Богдан и Бошко Шнајдер, помоћник политичког комесара, прикрали су се до самих непријатељских положаја и скочили у ровове. Бомбама су направили пустош у којој је нашло смрт 14 усташа. Међутим, Богдан је том приликом био тешко рањен у главу. Пренет је у болницу с мало наде да ће остати у животу. Али његов млади и челични организам и овога пута је победио смрт. Оздравио је после дужег лечења. Напустио је болницу пошто је

оглашен за стално неспособног за службу у оперативним јединицама. С оваквим мишљењем лекара Богдан никако није могао да се помири, па је побегао с личног подручја и ступио у Батаљон »крнтијаша«. О његовим подвизима поново су стале да круже приче међу борцима 6. пролетерске дивизије.

Болтина страст била је заробљавање митраљеза и другог тешког наоружања. У безброј прилика враћао се он са својих бомбашких похода натоварен хрпом митраљеза, пушкомитраљеза и муниције, што је знатно користило његовој јединици којој је често баш ово оружје недостајало.

Један такав подвиг остварио је у борби код Мазина почетком 1943. године. Друга чета батаљона »Марко Орешковић« била је окружена у Мазинској шуми. Борцима је понестајало муниције. Богдан је због тога био нарочито огорчен, јер је његов митраљез постао неупотребљив. Али он је брзо нашао решење. С неколико бомби кренуо је у правцу положаја италијанских војника. Борци су брзо изгубили из вида његово гипко тело, које је нестало у шумском честару. Није прошло ни 20 минута, а шумом су одјекнуле експлозије бомби и одмах затим жестока паљба на непријатељској страни. Са зебњом су се борци питали шта се тамо дешава. Одговор је дошао брзо. Задихан, бануо је Болта пред њих носећи реденике и пушкомитраљез. Испричао је укратко, како је имао обичај, да је убио пушкомитраљесца, узео његово оружје и вратио се натраг.

За време ваздушног десанта немачких падобранаца на Дрвар 25. маја 1944. године, Болтине бомбе и митраљез највише су помогли да успе херојски јуриш на месно гробље у којем су се били ушанчили падобранци. Истога дана на једном брду повише Дрвара, он је сам

сачекао непријатељски оклопни аутомобил, и, у тренутку када је пролазио поред њега, скочио и запалио га.

Безбројни су подвизи Богдана Болте. Од дана када је ступио у партизанае у свом родном месту, па све до смрти коју је нашао у борби за ослобођење Ваљева, Богдан је учествовао у стотинама жестоких окршаја и бојева и увек се истицао изузетном храброшћу. Ништа, па чак ни тешка рањавања, није могло да га одвоји од његових другова и идеје о правој слободи, коју је волео више од живота, за коју је најзад и себе жртвоввао.

За изванредне заслуге у рату, храброст и пожртвованост Богдан Болта проглашен је марта 1945. године за народног хероја.

У борбама за ослобођење Ваљева показало се да је основна слабост снага 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске била у распореду јединица, како оних које су нападале град тако и оних које су обезбеђивале напад од дејства непријатеља с правца Београд—Уб—Ваљево. Јединице 1. и 6. пролетерске дивизије биле су, мање-више, измешане, што је отежавало командовање.

Приликом борби за ослобођење Ваљева велику су помоћ пружали мештани и сељаци околних села. Они су ступали у јединице, били одлични водичи, јер су познавали сваки прикривени прилаз и пролаз, снабдевали борце храном, неговали рањенике, помагали дотур и евакуацију материјала и чинили друге услуге.

Важно је истаћи и то да је ослобођењем Ваљева спречена евакуација или разарање велике фабрике наоружања »Вистад« (сада »Крушиќ«), што је било у плану немачких јединица.

Петнаестог октобра, са острва Виса, совјетским авионима дошли су у ослобођено Ваљево Президијум

АВНОЈ-а, Национални комитет ослобођења Југославије и Врховни штаб Народноослободилачке војске. Отада, па до њиховог пребацивања у Аранђеловац а затим у Београд, из Вајева се руководило народноослободилачком борбом.

Одмах по ослобођењу Вајева, у селу Дивцима изграђен је привремени војни аеродром. Био је то тежак задатак за 3. батаљон 1. инжињеријске бригаде Народноослободилачке војске, јер је, за врло кратко време, без довољно експлозива и одговарајуће техничке опреме, требало извести обимне земљане и друге радове. Претежно узорану равницу, испресецану дубоким браздама пољских путева, живим оградама, каналима и другим удубљењима, местимично покривену дрвећем, дебелим старим пањевима и сличним препрекама, требало је рашчистити, удубљења затрпати земљом, поравнати и учинити довољно стабилним да би површине могле издржати притисак авионских мотора и да би се на њу могли спуштати двомоторни транспортни авиони, максимално оптерећени ратним материјалом и људством.

Радило се од раног јутра до касно увече, упорно и непрекидно, све док би то видљивост омогућавала. Убрзо су на равницу поред Колубаре почели да се спуштају савезнички транспортни авиони, са драгоценим теретом, тако потребним јединицама које су изводиле операције за ослобођење Србије, посебно 1. пролетерском и 12. ударном корпусу народноослободилачке војске.

*Дејства 12. корпуса на Повлену и Медведнику.
Ослобођење Крупња*

За време борби око Ваљева 12. ударни корпус је дејствовао у духу директиве Врховног штаба да затварањем пута Ваљево—Лозница и разбијањем четничких снага у рејону Пецке обезбеди операцију 1. пролетерског корпуса за ослобођење Ваљева. Његове дивизије су 13. септембра, ломећи слобији отпор четничке Јадранске и Црногорске бригаде, заузеле Пецку и избиле на друм Ваљево—Лозница, источно од Осечине. У међувремену је четничка 4. група јуришних корпуса, прикупљена на простору села Седлара (око 2 километра западно од Ваљева) и ојачана 7. јуришним корпусом, добила задатак да с положаја Велико Брдо—Марковац, 4 километра западно и југозападно од Ваљева, нападне снаге 12. ударног корпуса и одбаци их с Јабланика и Медведника на запад, ка Дрини. Замисао је била: јачим нападом левог крила потиснути 12. корпус на север, а затим га, чим се пређе пут Ваљево — Лозница, одбацити ка западу, према Дрини, и тако му онемогућити спајање с јединицама 1. пролетерског корпуса. Непријатељске снаге биле су надмоћније. Посебно је била велика премоћ четника на одсеку Црквиште — Сеново брдо, који је бранила 5. војвођанска бригада 36. дивизије. Ту је преко 1.000 четника нападало на око 200 бораца 5. бригаде, тако да је однос снага био 5:1 у корист четника.

Непријатељ је отпочео напад ујутро 14. септембра. Бројно моћнији, четници су у току дана потисли јединице 12. ударног корпуса на југозапад и, после оштре вишечасовне борбе, овладали гребеном Медведника. Разлог повлачења јединица 12. ударног корпуса био је недостатак муниције. Тако су, на пример, дело-

ви 3. војвођанске бригаде 36. дивизије морали само због оскудице у муницији да се повлаче са својих положаја у рејону села Ситарица, које би иначе сигурно одржали. То се исто десило и 5. војвођанској бригади ове дивизије на положајима код Црквишта, Сеновог брда и Дебелог брда. У ноћи уочи 15. септембра, после прегрупације снага, 12. ударни корпус је прешао у противнапад. Главни удар је наношен десним крилом општим правцем Драгодо—Сеново брдо. Тим правцем су нападале 1. и 2. бригада 16. дивизије и 5. бригада 36. дивизије, док су 4. бригада 16. дивизије и делови 3. бригаде 36. дивизије, на левом крилу корпуса, наносили удар ка Јавору и котама 747. и 604 (западно од села Станине Реке) и, даље, према линији Дебело брдо—Вилинац. Жестока борба, прса у прса, вођена је на свим правцима, а било је и таквих случајева да су се противници хватали за гуше и кундацима тукли. Сваки положај се морао на јуриш освајати. Нарочито је жилав отпор пружан са Дебелог брда, које је бранила четничка Ариљска бригада. Међутим, расплет је ускоро дошао. И поред јаког отпора непријатеља, брзо је, у ванредно снажном налету, развучена линија његове одбране пробијена на више места. Непријатељ је натеран на повлачење на читавом фронту. Јединице 16. и 36. дивизије, наносећи поразе непријатељу, до зоре су заузеле Дебело брдо, а затим избиле на линију Локве—Дебело брдо—Сеново брдо—село Буцурско. Ујутро 15. септембра 16. дивизија је предузела гоњење на север, ка друму Ваљево — Лозница. Јединице 2. и 4. војвођанске бригаде брзо су протерале посаду села Каменице — око 300 руских белогардејаца и толико четника Ужичке бригаде. Не успевши да оствари свој план, Штаб четничке 4. групе јуришних корпуса је око 16 часова наредио повлаче-

ње четничких снага у рејон села Миличинице (око 20 километара северозападно од Ваљево). Истог дана су непријатељске снаге напустиле Љубовију и кренуле низ Дрину у правцу Крупња.

Ујутро 16. септембра Штаб 12. ударног корпуса је примио две радио-депеше од Врховног штаба: у првој се од њега тражило да олакша напад 1. пролетерског корпуса на Ваљево, а у другој је обавештаван да је 11. ударној дивизији наређено да се хитно преко Дрине пребаци у Србију.

Истога дана, ради садејства с 1. пролетерским корпусом, јединице 12. ударног корпуса су померене ближе Ваљеву, делом снага у рејон села Тубавића и Брезовице, а делом снага на друм Ваљево—Јтозница, на линију села Златарића и Причевића. Одавде су успоставиле ближи контакт са снагама 1. пролетерског корпуса које су нападале на Ваљево. У ноћи уочи 16. септембра, код села Костијерова (11 километара јужно од Зворника), 11. ударна (крајишка) дивизија, којом су командовали пуковник Милош Шиљековић и политички комесар потпуковник Блажо Ђуричић, пребацила се из источне Босне у Србију, а већ сутрадан су њени делови продрли у Крупањ, где су разбили батаљон Српске државне страже, и заузели Мали Зворник. Прелазак 11. дивизије и њена дејства на правцу Крупња и Зворника изазвали су противмере четника. На вест да је Крупањ изгубљен, Штаб 4. групе јуришних корпуса је део снага упутио према Крупњу, а четнички Мајевички корпус је прешао Дрину из источне Босне и упутио се за 11. дивизијом, у правцу Крупња. Да се не би ангажовала у јачим борбама против ових четничких снага, 11. дивизија је 18. септембра увече напустила Крупањ и у току 19. септембра се померила према

селу Дворској и Столицама, а затим у рејон села Шљивова.

Овим су завршена дејства 12. ударног корпуса на простору Повлена, Јабланика и Медведника. Корпус је избио у долину Јадра и чврсто овладао значајним масивом Повлена и Медведника, извршивши задатак који му је поставио врховни командант. С ослонцем на Повлен и Медведник, он је на себе привукао јаче снаге четника које су могле врло лако испољити свој утицај и ка Ваљеву. На тај начин је онемогућио њихову интервенцију ка Ваљеву и јединицама 1. пролетерског корпуса олакшао спровођење нападних дејстава у рејону Ваљева.

У описаним борбама, нарочито на Медведнику и на његовим северним падинама, 16. и 36. дивизија су показале велику упорност. Оне су у себи нашле довољно снаге и биле способне да прво заустави надмоћног непријатеља а затим му нанесу пораз на свим правцима којима је нападао. Врло тешко борбе 14. и 15. септембра нису по жестини заостале за борбама које је првих дана септембра 12. ударни корпус водио на Дрини и на положајима северно од Рогатице и Вишеграда. Четничким снагама је задат још један значајан ударац после пораза на Јеловој гори.

У току ових борби долазило је до тренутака кризе на положајима појединих јединица 16. и 36. дивизије. Услед несташнице муниције често су читави батаљони, па и бригаде морали напуштати положаје, да би их, после мале попуне, под много тежим и сложенијим условима, на јуриш поново заузимали. Таква ситуација је готово паралисала бржа дејства 12. ударног корпуса, присиливши га да се нешто дуже задржи око Повлена и Медведника. Његов штаб је, још 15. септембра, о томе јавио Врховном штабу, нагласивши да

би се корпус већ налазио на Церу да је имао довољно муниције. »Наш корпус снабдеван муницијом« — стајало је у радиограму — »заједно са 11. дивизијом, сасвим је довољан да у најкраћем року овлада еа западном Србијом, од Ваљева до Шапца«. ⁸⁴ Снабдевање муницијом, као уосталом и другим потребама, било је веома отежано. За време најжешћих борби падала је киша, а густа магла често је обавијала висове Медведника и Јабланика, те савезнички авиони нису могли да баце муницију и другу потребну опрему. Оно муниције заплећене у борбама против четника било је сувише мало да би се задовољиле бар најосновније потребе.

Врховни командант маршал Тито дао је Штабу 12. ударног корпуса нову директиву за дејства. После стварања упоришта у рејону Крупња, овај корпус, у чији је састав ушла и 11. дивизија, требало је да заузме Лешницу, Лозницу, Бању Ковиљачу и Љубовију, остварујући на тај начин чврсту везу са снагама 3. ударног корпуса Народноослободилачке војске у источној Босни. Након тога или упоредо са тим, требало је да надире ка Мачви и Посавини, где су политички услови били повољнији, а затим да успостави везу, преко Саве, са Главним штабом Војводине, да би отуда новим људством попунио своје јединице.

Уз то, маршал Тито је обавестио Штаб 12. ударног корпуса да корпус потпада под команду Пека Дапчевића и да ће 28. ударна (славонска) дивизија стићи у источну Босну, где ће, с 3. ударним корпусом, предузети чишћење Мајевице, Посавине и Семберије, а затим, као побочница, остати на сектору Мајевице и Семберије, спремна да се, по потреби, пребаци у Србију.

После одласка 11. дивизије из Крупња и њеног померања у рејон села Столица, положај Крупањ—плани-

на Гучево поселе су за одбрану снаге читничке 4. групе јуришних корпуса и делови Мајевичког корпуса који су из источне Босне прешли у Србију. Штаб 12. ударног корпуса је брзо реаговао: 19. септембра је наредио 16. дивизији да разбије и уништи четнике у рејону Крупња, повеже се с 11. дивизијом и дејствује према Дрини и на север. Основна замисао је била да две бригаде заобиђу Крупњ са севера и југа и да, пошто се њихова крила споје на обалама речице Чађевице (западно од Крупња), заједно с једном бригадом која би нападала с фронта, окруже и униште непријатеља у овом месту. Међутим, четници нису пружили озбиљнији отпор, па су 1. и 2. војвођанска бригада 16. дивизије после једнодневне борбе против око 1.000 четника 21. септембра ослободила Крупњ. Четници су одступили према Гучеву и Церу, уз губитке од око 100 мртвих и рањених. Њих је, после неколико узастопних пораза, била захватила паника: многи су се враћали кућама и поред настојања старешина да над њима задрже команду. Због наступања јединица 16. дивизије, непријатељ је истог дана приступио евакуацији посаде у Зајачи, малом рударском месту на североисточним падинама Гучева, а ратни материјал и прехранбене артикле, које није могао понети, уништио је минирањем магацина. Када је 4. војвођанска бригада 22. септембра око 14 часова ушла готово без отпора у Зајачу, насеље је изгледало пусто. Међутим, убрзо се народ почео враћати домовима, па је одржан збор на којем је изабран Народноослободилачки одбор, а у бригаду се добровољно пријавило 30 радника.

За све ово време, иако готово увек ангажоване у борбама или маршевима, јединице 12. корпуса су сваки слободан тренутак користиле за активни политички рад с народом. Њихови припадници су упознавали ста-

новништво са дотадашњим резултатима ослободилачког рата и социјалистичке револуције и њеним даљим перспективама, као и с општом војно-политичком ситуацијом у земљи и иностранству.

Борбе 37. дивизије између Вишеграда и Ужица

Када је 1. пролетерски корпус напустио простор Златибора и пренео тежиште дејстава у рејон Пожеге, Ужица, Јелове горе, Бајине Баште и Ваљева, а 12. ударни корпус прешао Дрину и преко планине Таре наступао у правцу Повлена, 8. црногорска бригада 37. дивизије је повучена с положаја код Мокре Горе и упућена у састав 1. пролетерске дивизије. Због тога је и у таквој ситуацији Врховни штаб наредио 37. дивизији да, заједно с Ужичким партизанским одредом, поседне ослобођени Златибор и брани га од евентуалних напада непријатеља. Требало је да дивизија на том простору образује оперативну резерву снага Врховног штаба које су изводиле операције за коначно ослобођење западне Србије и Шумадије.

Да би се ово постигло, Штаб 37. дивизије је поново усиљеним маршем пребацио 3. пролетерску и 4. санџачку бригаду на правац Вишеград—Ужице, постављајући им задатак да што пре избију у рејон Мокре Горе и села Јабланице и што дуже задрже немачку 7. СС дивизију »Принц Еуген«, која је тих дана брзим надирењем од правца Вишеград—Вардиште, поред осталог, имала намеру да спречи продор 1. и 12. корпуса у западну Србију и Шумадију, а затим да, уз помоћ других немачких снага, у источној Србији поседне одбрамбене положаје пред незадрживом офанзивом јединица Народноослободилачке војске и трупе Црвене армије

које су биле избиле на румунско-југословенску и бугарско-југословенску границу. Извршавајући тај задатак, 3. пролетерска бригада је 8. септембра посела положај између Мокре Горе и Вардишта, а 4. санџачка бригада — положај између села Горње Јабланице и Брезовца. Истовремено су два батаљона 5. санџачке бригаде контролисала простор од Негбине до Доброселице, а два батаљона — простор између Краљеве Воде, Палисада и Оштре косе.

Иако преморена од напорног марша, 3. пролетерска бригада је у ноћи уочи 9. септембра из покрета напала јединице 14. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије у рејону Мокре Горе. И поред жестоког отпора Немаца, санџачки пролетери су овладали појединим положајима, сабили немачке јединице на комуникацију и принудили их на одбрану. У свануће се бригада повукла на полазни положај. Том приликом у борби су погинули: Радомир М. Ратковић, борац 3. батаљона Санџачке бригаде, из села Кучина, код Пријепоља, Урош Пузовић, борац 3. батаљона, из села Црквених Тоци, код Пријепоља, Мирчета Недић, борац 3. батаљона, Тодор Јоковић, борац 4. батаљона, из села Гранчарева, код Бијелог Поља. Смртно је рањен Михаило Грдинић, командир 1. чете 4. батаљона, из села Поља, код Колашина. Храбар командир и изнад свега — диван друг, увек насмејан и спреман да се шали. Из милоште су га другови звали »Барјактар«. Волео је људе и они су волели њега. Није знао себе да истиче речима, више је волео да га цене по томе што уради. Скроман и повучен, али чврст и поуздан. Пример доброг комунисте који је израстао из огња борбе. Његови борци су га изнели на рукама и донели до прве сеоске куће. Од сељакових мердевина направили су носила и пренели га у санитет. Трпео је ужасне бо-

лове, али није гласа пустио. Само би стегао зубе, на- борао од муке лице и готово нечујно застењао. Хтео је борцима да покаже како комуниста стојички умире. Тако је издржао неколико сати, али даље није могао. Угасио се нечујно и скромно како је и живео. Без стра- ха од смрти. Сахрањен је на падинама Златибора са групом својих другова који су те ноћи погинули.

Исте ноћи су два батаљона 4. санџачке бригаде нападала немачке делове на положајима између села Вардишта и Добруна, а два батаљона на непријатеља у селу Бијелим Брдим. У току жестоке борбе неприја- тељ је био протеран са својих положаја, али је добро изведеним противнападом свежих снага успео да их поново поврати.

Десетог септембра немачке моторизоване снаге су кренуле из Вардишта да се пробију у Кремну. У веома драматичној борби и уз обострано велике губитке, 3. пролетерска бригада је успела цео дан да задржи не- пријатеља. Ова борба је остала у живом сећању Драгу Лучићу, борцу 4. батаљона 3. санџачке бригаде. Он је о томе за зборник сећања записао:

»Наша Трећа пролетерска бригада требало је по сваку цену да спречи Немце да продру према Кремни и Ужицу. Маршовали смо дуго. Кад смо се примицали Шаргану, видели смо немачке патроле. Нисмо се на њих обазирали — требало је сачекати главнину. Заузели смо положај изнад друма који од Мокре Горе води, преко Кремне, за Ужице. Још смо се, тако рећи, распо- ређивали, кад је колона Немаца наишла. Почела је борба. Батаљон је имао подесан положај и сви поку- шаји Немаца да нас одбаце од друма били су безуспе- шни. Они су се морали повући ка Мокрој Гори«.85

У борби је тешко рањен Душан Јелић, командир вода у 3. чети 4. батаљона. Топовска граната му је пре-

била обадве ноге. Био је свестан да му спаса нема и само се бринуо да непријатељу не падне у руке. Док су га носили у превијалиште, наишао је Миливоје Јелић, Душанов брат од стрица. Видећи како Душан изгледа, пребијених ногу и с лицем из кога је већ сва крв истекла, брат се ухватио за главу и пустио сузе. Душан је то видео и, не дижући главу с рамена Драга Лучића који га је носио, рекао је Миливоју:

— Срамота је, брате, да плачеш. Комунисти не плачу кад гину!

Затим је још једном отворио очи, погледао Миливоја и једва чујним гласом реч по реч изговорио:

— Иди, брате, освети ме!

То су биле последње Душанове речи. Кроз неколико минута издахнуо је. Његови другови су га задржали у срцу. Прешао је тек тридесету годину, а ретко се који младић могао с њиме мерити у хитрини и спремности да буде добровољац, кад год је требало ићи у опасност. Био је тек примљен у Партију, али му је она била изнад свега. Сетио се ње и у самртжж. часу.

Другови су му на гробу оловком исписали име и презиме да би га мајка препознала. Био је јединац.

Тада је 37. дивизија добила од Врховног штаба ново наређење у којем је, поред осталог, стајало:

»Енергично се заложите на сектору Кремна—Вардиште да би [сте] ослободили XII корпус кога нападају дијелови „Принц Еугена“.⁸⁶

Чврсто решен да по сваку цену изврши и то наређење Врховног штаба, Штаб 37. дивизије је 11. септембра са 3. пролетерском бригадом обновио напад на снаге 14. брдског ловачког пука 7. СС дивизије у рејону Мокре Горе и Шаргана, а са 4. санџачком бригадом на одсеку између Бијелих Брда и Вардишта. У 0 часова и 30 минута два батаљона 3. бригаде напала су неприја-

теља на положају Мали виогор—Мокра Гора и успели да заузму Мали виогор. Међутим, Немци су после неколико узастопних противнапада, око 5 часова и 30 минута, повратили овај значајан вис. У борби за Мали виогор погинули су Гојко Цмиљанић, земљорадник, из села Поткрајаца, код Пјеваља, иначе борац 2. батаљона 3. пролетерске (санџачке) бригаде, и Васо Јоцковић, земљорадник из села Маоча, код Пјеваља, водник у истом батаљону. У току борбе Немци су у Мокрој Гори убили Душана Нешковића, земљорадника из села Осова, код Рогатице, у источној Босни. Исте ноћи су три батаљона 4. санџачке бригаде нападала добро утврђене немачке делове у Бијелим Брдима, али и поред почетног успеха, нису успели да заузму село, па су се повукли на полазне положаје.

У току дана, после оштрих окршаја, надмоћне немачке јединице су јаким појачањима и уз артиљеријску подршку предузеле снажан напад да би овладале Шарганом и пробиле се према Ужицу. Међутим, оне су у том покушају наишле на одлучан отпор 4. батаљона 3. пролетерске бригаде, који је, ојачан 2. четом 2. батаљона, држао положај од Јатара до Шаргана, док су 2. и 3. батаљон наставили напад на Мокру Гору. Снаге 4. батаљона, распоређене с обе стране комуникације, пропустиле су предње делове немачке главнине до својих последњих положаја код железничке станице Шаргана, па су се на њих, заједно и једноремено са 2. четом 2. батаљона, врло снажним и унакрсним маневром ватре и покрета, с одстојања од 10 до 15 метара, окомиле и нанеле им велике губитке. Зато су се Немци, после веома оштрих окршаја, остављајући мртве и рањене на бојном пољу, вратили натраг у Мокру Гору. Тога и следећег дана, у жестоких борбама против 3. пролетерске (санџачке) бригаде, Немци су изгубили око

120 људи, међу којима је било мртвих и заробљених, а заплењено је неколико хиљада пушчаних метака, 15 мазги и извесне количине друге ратне опреме. Захваљујући хладнокрвности и самоиницијативи бораца и умешном командовању старешина, санџачки пролетери су у тој борби имали два погинула и иет рањених. После тога, Немци су ојачали снаге у рејону Мокре Горе, па су рано ујутру 14. септембра, уз јаку артиљеријску подршку, наставили напад на положаје 3. пролетерске (санџачке) бригаде на линији од Брезовице до Шишатовца, оријентишући и тада своју главнину у захвату комуникације. Непријатељ је настојао да обухватним маневром овлада положајима бригаде, да је одбаци с комуникације и продре за Ужице. Бригада је опет сачекала Немце на блиском одстојању и цео дан водила врло оштре борбе, задржавајући непријатељско наступање. Због тога су снаге немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген« тек у први сумрак успеле да пробију положај. Трећа бригада се повукла на нови положај између села Шљивовице, Кремне и Јатара.

Сутрадан, 15. септембра, у рану зору око 3.000 немачких војника, уз подршку артиљерије, наставило је напад на положаје 3. пролетерске (санџачке) бригаде. Жестока борба трајала је све до 10 часова. Тек тада су хитлеровци успели да овладају комуникацијом и отворе пут за продор у Ужице.

После тих борби готово на целом фронту 37. дивизије завладало је затишје. Једино су дуж комуникације Ужице—Бишеград и у рејону Мокре Горе и Бијелих Брда повремено вођене мање борбе против немачких делова и четничких снага.

Свој боравак на Златибору јединице дивизије су користиле и за активан друштвено-политички рад са становништвом. Неуморно су радиле на подизању морал-

но-политичке свести код својих бораца, руководиоца и народа овог краја.

У то време, на слободној територији златиборског среза налазили су се Обласни комитет КПЈ и Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санцака, с војнопозадинским јединицама из Санцака. Тада су ови органи и јединице 37. дивизије пружили знатну помоћ Окружном комитету КПЈ за Ужице и Штабу Ужичког партизанског одреда, као и командама места у Чајетини и на Боровој Глави у обнављању народне власти и њеном усмеравању на задатке који су стајали пред народноослободилачким одборима, као и обнављању партизанских јединица на територији златиборског среза. Њихова непосредна помоћ на припреми прве седнице скупштине Среског народноослободилачког одбора у Чајетини и њеном успешном завршетку била је, такође, драгоцен. На овом подручју народ је топло дочекивао и примио 37. дивизију. Она је брзо стекла поверење народа и признање.

ПРОДОР ОПЕРАТИВНЕ ГРУПЕ ДИВИЗИЈА У ШУМАДИЈУ

Прелазак преко Ибра

Када је примила задатак да изврши продор на Рудник и Сувор, Оперативна група дивизија се налазила у међуречју Јужне Мораве, Западне Мораве и Ибра: 17. дивизија у ширем рејону Александровца, 21. дивизија на простору Бруса и 5. дивизија на главном гробу Копоника. Њене припреме за извршење новог задатка трајале су од 1. до 5. септембра. Због уласка 2. пролетерске бригаде у 21. дивизију, 2. сеп-

тембра је расформирана 6. српска бригада и од њеног људства су попуњене 4. и 5. српска бригада 21. дивизије. Пета дивизија добила је део бораца из 25. дивизије и Ибарског партизанског одреда, а са Копаоника, из Жупе и са Јастрепца добровољно јој се пријавило 450 бораца. Седамнаеста дивизија се попунила са 680 бораца из 23. дивизије, док је 2. пролетерска бригада 21. дивизије примила 71 борца из Команде Крушевачког војног подручја. У околини Бруса и Александровца извршена је и делимична мобилизација и тим људством попуњене јединице Оперативне групе дивизија. Истовремено су јединице снабдеване муницијом, наоружањем и другом опремом, коју су добиле од савезника ваздушним путем и преко Главног штаба Србије. Поред тога, то су време искористиле за одмор и унутрашње сређивање и да све тешке рањенике упуте на лечење у Италију. На тај начин оне су се оспособиле за маршеве који су их очекивали наредних дана и за извршење следећег задатка. Поводом одлуке о продору у Шумадију, 25. августа су се састали команданти Главног штаба Србије и Оперативне групе дивизија. Донета је одлука о даљим офанзивним дејствима на југу Србије, а на основу проучавања ситуације израђен је предлог Врховном штабу о наступним дејствима Оперативне групе према Шумадији.

Сутрадан, 26. августа, имајући у виду задатак 1. пролетерског и 12. ударног корпуса, командант Оперативне групе је предложио Врховном штабу да ова група крене с Копаоника преко Ибра (између Рашке и Краљева) и, даље, основним правцем преко Чемерна, Јелице, Каблара и Суворора, с тим да се једна дивизија задржи у Драгачеву, једна да поседне Каблар, а једна избије на Маљен и Суворор.

Првог септембра је Сретен Жујовић, члан Врхов-

ног штаба, одржао састанак с Кочом Поповићем, командантом Главног штаба Србије, и Пеком Дапчевићем, командантом Оперативне групе дивизија. Они су утаничили одлуку да српске дивизије Народноослободилачке војске продуже своја дејства у источној Србији и долини Јужне Мораве, а Оперативна група (5, 17. и 21. дивизија) што пре крене преко Ибра ка Суворору. Пошто је одобрио правац наступања Оперативне групе, Врховни штаб је 5. септембра наредио да одмах отпочне њен покрет.

Штаб Оперативне групе је 5. септембра издао заповест за прелазак преко Ибра на одсеку села Маглића и Биљановца. Поред тога, сугерисао је да се главнина снага што пре пребаци преко реке, уништавајући непријатеља на свом правцу, а мање снаге, с минерским одељењима, задрже на рушењу мостова, пропуста и тунела на железничкој прузи. Уколико би дуж пруге и друма било јачих непријатељских снага, које се не би могле уништити без већих жртава, препоручено је да се оне блокирају и заобиђу, не упуштајући се у јаче борбе.

Подилажење Ибру и прелазак преко њега изведени су у три колоне: десна — 17. дивизија, средња — 21. дивизија, лева — 5. дивизија. Покрет је почео по плану. Јединице су 6. септембра кренуле према Ибру. Маршовало се по дану и било је право задовољство гледати дугачке колоне бригада које су се кретале ка западу. Увече, без контакта с непријатељем, избиле су на Столове, Равну планину и Жељин, у полазне рејоне за форсирање Ибра, и ту заноћиле.

Дан пред полазак на задатак јединице су упутиле извиђачке патроле и обавештајне органе да испитају долину Ибра. Обавештајац 1. батаљона 5. српске бригаде 21. дивизије Вељко Поповић, добио је задатак да

испита долину према селу Полумиру, да утврди снаге и кретање немачких делова и да уз пут доведе три водича. Као добар познавалац овог терена Вељко је одлучио да ее »почетници« и да са својом извиђачко-обавештајном групом крене међу немачке војнике.

Зато је најпре отишао међу извиђаче, по свом нахођењу одабрао деветорицу скојеваца, укратко им саопштио задатак и упитао:

— Јесу ли сви спремни за ову акцију? Ако неко мисли да није, слободно нека каже . . . Значи, нико . . .

Питао их је то тек онако. Знао је одговор унапред. А онда им је поделио четничке кокарде које је као обавештајац носио собом за случај потребе. Били су то момци »рођени« за такве акције, жељни необичних доживљаја, маштовити у акцији и спремни на све. Они се не би либили да као »четници« затраже цигарету од неког немачког војника, свог »савезника«.

Пошли су у рано јутро. Око 9 часова у Грнцића Пољу нашли су једног сељака. Врхао је жито. Упитали су га шта има ново, а он им је рекао:

— Ето, спрема се ова жгадија да пређе Ибар.

Са четничком кокардом на капи, Вељко је морао да отрпи ту реч, мада би га најрадије ударио нечим по глави. Али откуд се већ зна за покрет ка Ибру! Сељак га је упутио код четничког команданта села и он је с једним борцем и пушкомитраљезом отишао означеној кући. Борцу је успут рекао:

— Кад уђемо у кућу, ти се прави да те боли стомак, заузми погодно место и не одвајај се од пушкомитраљеза.

Надомак куће чула се песма. Страже није било. Ушли су слободно и у великој соби за столом затекли тројицу четника и неколико сељака. Поздравили су их са »Помаже бог!« и добили пристојан одговор. Софра

је била ирава четничка: печење, погача, вино, ђаконије. Устао је и представио се један брадоња:

— Ја сам наредник ... — и промрмљао је нешто као презиме.

— Ја сам потпоручник Биочанин — представио се Вељко с лаком надменошћу, јер је у оваквим приликама добро бити виши по чину.

После краћег натезања, припити наредник пристао је да поведе дошљаке на Ибар. Пошто четници нису ништа посумњали, Вељковог борца је »престао да боли стомак«, па су сви кренули ка Ибру.

На прилазима реци и по врбацама биле су зелене униформе, топови, флакови и понеки тенк или оклопни аутомобил. То су биле немачке јединице које су се повлачиле из Грчке и, због надмоћности савезничке авијације, избегавале су покрете дању. Све је то требало регистровати, понешто пребројати, запамтити. Немачки војници су се одмарали, неки су свирали у хармонику и певушили. Наредник је понизно поздрављао Немце. Они су му немарно одмахивали руком и с презривом радозналошћу посматрали то космато и брадато чудовиште. Наредник је ту био најмаркантнији, јер и његова два четника и партизани су изгледали обично.

У повратку према Грнцића Пољу састали су се са остављеном шесторицом другова. Тада више није било потребе да се четникује. На једном застанку Вељко је упитао брадоњу:

— Јеси ли ти кадгод видео правог партизана?

— Нисам, сем преко нишана ове моје пушке.

— Е, ако ниси, сад ти се пружа прилика — рекао је Вељко тихо, затим се раздерао — Руке увис, бандо!

Изненађени четници су се предали без отпора. Мала колона је добила другачији изглед — сада су то били партизани са три заробљеника. Један од зароб-

љеника плавокоси младић с нечим чистим у изразу и понашању, изненада је рекао:

— Моја се жеља, најзад, испунила . . .

Каква жеља? Из разговора с њиме видело се да је момак био родом из једног оближњег села и да је некако залутао у четнике, али је одмах увидео да то није за њега. Размишљао је о томе како да пронађе јединице Народноослободилачке војске и, ево, догодило се да су њени борци њега пронашли. Заробљеник је говорио мирно, уверљиво и разложно. И борци Народноослободилачке војске су му поверовали. Био им је не само добар водич на Ибру него, касније, и борац Народноослободилачке војске.

Долину Ибра на одсеку форсирања поседала је борбена група »Ибар«, чији састав и груписање нису довољно познати. Утврђено је присуство следећих јединица: у Врњачкој Бањи 297. извиђачки батаљон; у долини Ибра два пука белогардејског Руског заштитног корпуса и делови Српске државне страже и, у пролазу за Краљево, Ниш и Београд, последњи ешелони немачке 1. брдске дивизије и неки делови Групе армија »Е«, која се повлачила из Грчке; на правцима који из долине Ибра воде према Ариљу, Ивањици и Гучи — четнички Јаворски корпус и делови Пожешког корпуса. Осим тога, немачка 7. СС дивизија »Принц Еуген« налазила се у покрету од Вишеграда према Шумадији, а у рејону Чачка су већ били стигли 2. пук дивизије »Бранденбург« (на маршу за Београд) и делови 5. полицијског пука. Одраније се знало да је непријатељ фортификацијски обезбедио железничке станице, газове, мостове и тунеле. Изграђени су заклони за стрелце и аутоматска оруђа, а мостове и тунеле непосредно су осигуравала по два тешка бетонска бункера с препрекама од бодљикаве жице и, местимично, минским по-

љима. Одбрану су олакшавали железничка пруга нормалног колосека и друм, јер их је непријатељ могао искористити за маневар трупе.

Сутрадан, 7. септембра око подне, настављен је покрет из полазних рејона. Предвече су се јединице наднеле над ибарску долину, а у сумрак су кренуле према својим секторима. Требало се спустити низ стрмине с висине од преко хиљаду метара, прећи железничку пругу, реку и друм, а затим се пентрати обронцима на левој обали Ибра и дохватити се Чемерна. Падине Копаноника се овде врло стрмо спуштају према Ибру. Посртало се, падало, клизало, али се ишло напред. Из долине је допирала бука тенковских мотора, камиона и мотоцикла, која се стапала с клопарањем кола, толотом коња, виком људи и хуком брзе реке. Што су се јединице више приближавале реци бука је била све јача, али се ништа није видало, јер су се немачка возила кретала с угашеним светлима.

Ноћу уочи 8. септембра јединице су приступиле форсирању реке. Главнина 17. дивизије форсирала је Ибар јужно од железничке станице Полумир, док су само слабији делови 6. источнобосанске бригаде упућени преко Пустог Поља да са севера нападну ту железничку станицу. У то време се на железничкој станици у Полумиру и у околним бункерима, поред сталне посаде од око 40 припадника белогардејског Руског заштитног корпуса, налазио воз с неколико стотина војника 1. брдске дивизије који су претходне ноћи стигли из Рашке и требало је да наставе пут за Краљево, али је њихов одлазак обустављен због напада на станицу Полумир. Ускоро је из Рашке стигло и чело друге колоне ове дивизије. Све те снаге су убачене у борбу. На тај начин непријатељ је створио надмоћност над слабир деловима 6. источнобосанске бригаде и у бор-

би, која је вођена целу ноћ, успео да онемогући прелазак неких јединица 17. дивизије преко реке. Због тога се главнина ове дивизије, ујутру 8. септембра, повукла на Светалицу. Ибар су успеле прећи само четири чете 6. источнобосанске бригаде. За то време је 2. крајишка бригада 17. дивизије, која се налазила на крајњем десном крилу Оперативне групе, прегазила Ибар на ушћу потока Колана. Док је главнина ове бригаде прелазила реку, њено обезбеђење десног бока, према Краљеву, разбило је интервенцију једног немачког батаљона који је пристигао из Краљева и Ушћа, заједно са шест тенкова у намери да спречи прелазак преко реке. У току ноћи, после протеривања борбених осигурања непријатеља са Планинице и успешних напада на непријатељску посаду на мосту код Пустог Поља, главнина 21. дивизије је форсирала реку. У мраку на друму местимично су се њени борци помешали са немачким војницима, залазили су у напуштене немачке камионе и преметали запрежна возила. Њена 5. српска бригада нешто дуже је била задржана успешним отпором непријатеља у Полумиру, тако да је она прешла Ибар тек сутрадан око 12 часова, по лепом сунчаном дану и без отпора непријатеља. Четврта српска бригада одбацила је слабије снаге белогардејског Руског заштитног корпуса и избила на Ибар на одсеку села Луке—Зечевићи, а затим прешла реку и комуникације, разбијајући заштитне делове колоне немачке 1. брдске дивизије која се од Ушћа била пробила у Полумир. Разбивши непријатељску одбрану истовремено је 2. пролетерска бригада прешла реку на одсеку села Зечевићи—Јовановићи, а затим продужила ка Чемерну. Јединице 5. дивизије, после борби против посада на одсеку Биљановац—Корлаћ, успешно су форсирале реку у току ноћи, а затим разбиле четничке делове у селу

Рудну и демолирале рудник Јарандо. Главнина 17. дивизије је извршила форсирање Ибра следеће ноћи, без додира с непријатељем.

Тако су се 9. септембра све јединице Оперативне групе дивизија нашле на западној обали Ибра, извршивши свој први задатак у наступном маршу према Руднику. Оне нису тежиле да по сваку цену униште непријатељске утврђене посаде, него су настојале да што пре пређу Ибар и разоре комуникације у његовој долини, а затим наставе извршавање свог основног задатка. Време је било погодно за марш и форсирање реке, а сама река је била газна. У то доба године, после сувог лета, река није била дубока, али је ипак местимично била опасна. Због тога се прелазило ланчано, руку за руку или за торбицу на леђима. Тако је прелазак доста лако извршен. Код неких јединица, нарочито код 17. дивизије, терен је, због испресецаности, био непогодан за марш и за прилаз реци, али су га оне успешно савладале. Већи недостатак показали су Штаб 1. крајишке бригаде 5. дивизије и, нарочито, 3. батаљон, јер нису организовали рушење железничке пруге између Корлиће и железничке станице Брвеника; поред тога, они су раније повукли осигурања са пруге према Рашки, што је непријатељ искористио и оклопним возом, који је био упућен из Рашке према Ушћу, угрозио прелазак средње колоне 5. дивизије.

У борбама приликом преласка преко Ибра, 7. и 8. септембра, непријатељ је имао 166 мртвих, преко 164 рањена и 89 заробљених; уништена су четири камиона, три путничка аутомобила, пет кола с муницијом и друго; срушено је пет мостова и више бункера, а пруга је покидана на око 40 места. На страни јединица Оперативне групе било је 12 погинулих, 56 рањених и 22 нестала.

Пут према Пожеги и Шумадији био је отворен.

Напад на Ужице и Пожегу

У тренутку када ее Оперативна група нашла на левој обали Ибра, на простору села Савово—Ћаково—Брезова—Врмбаје, њен Штаб је примио наређење маршала Тита: што пре се повезати с 1. пролетерским и 12. ударним корпусом, који су водили борбе северно и северозападно од Ужица, а затим продрети у рејон Сувобора и дејством у позадини непријатеља олакшати операције тих корпуса. Да би се ово остварило, Штаб Оперативне групе је одлучио да се одмах продужи наступање општим правцем Чемерно—Пожега—Горњи Милановац, и у том циљу је 8. септембра увече издао наређење. Десетог септембра се 17. дивизија померила у Драгачево и, не долазећи у сукоб с непријатељским снагама, истурила борбена осигурања према комуникацији Чачак—Краљево—Рашка. Јединице 21. дивизије, пошто су превалиле пут дуг око 25 километара, око 12 часова су достигле села Осоницу, Дебели Јасен и Рзиње. Пета дивизија, уз незнатан отпор четничке Моравичке бригаде и делова Српске државне страже, заузела је Ивањицу и Лисански рудник. Сутрадан су дивизије наставиле наступање и избиле на линију Каоне, Гуче и Ариља. У Ивањици је на свечан начин прослављен 11. септембар, двогодишњица формирања 4. крајишке бригаде 5. дивизије. Навече је, после митинга, одржана приредба, којој је присуствовало и грађанство. Са овог простора, непријатељ се, не пружајући отпор, повлачио према Чачку и Пожеги, чим би осетио присуство јединица Народноослободилачке војске. Тиме је Оперативна група дивизије створила услове за прелазак преко Западне Мораве и за продор ка Руднику и Сувобору. Међутим, њен Штаб је, супротно директивама врховног команданта, одлучио да претходно овлада доброутврђе-

ним и јаким непријатељским гарнизонима у Ужицу и Пожеги да би у својој позадини створио слободан простор и тиме обезбедио сигурнију основицу за даља дејства. С обзиром на време потребно за покрет снага према тим градовима, напад је планиран за ноћ уочи 14. септембра. На тај начин, уместо да већ 11. септембра планира прелазак преко Западне Мораве, Штаб Оперативне групе се усмерио на споредне тактичке задатке. Врховни командант маршал Тито, депешом од 13. септембра, поново је упозорио штаб да се не задржава у рејону Гуче и Ариља, већ да пожури на извршење главног задатка, истичући да су 1. пролетерски и 12. ударни корпус при крају остварења свог оперативног задатка. Дакле, врховни командант ни по коју цену није допустио да Оперативна група скрене са основног правца и тиме закасни у извршењу главног задатка. То исто му је маршал Тито поновио и у депеши од 14. септембра, упозоравајући Пека Дапчевића да што пре обједини операције 1. пролетерског и 12. ударног корпуса с операцијама Оперативне групе дивизија. Међутим, дивизије су, у духу наређења Штаба Оперативне групе од 12. септембра, већ биле у покрету према Ужицу и Пожеги, због чега напад није могао правовремено бити обустављен. Пета дивизија је имала задатак да нападне Ужице и повеже се с јединицама 37. дивизије према Шаргану и 1. и 6. пролетерске дивизије према Косјерићу, а задатак 21. дивизије био је да нападне Пожегу, док је задатак 17. дивизије био да њихово дејство обезбеди затварањем праваца према Сјеници и Чачку.

Тринаестог септембра ујутру почео је покрет 5. дивизије ка Ужицу, чију су посаду⁸⁷ истога дана ојачали 14. брдски ловачки пук и 2. дивизион 7. артиљеријског пука немачке 7. СС дивизије, који су стигли од села

Биоске. Ноћу уочи 14. септембра 5. дивизија је извршила концентричан напад на Ужице: 4. крајишка бригада је нападала са севера, у захвату пута Ужице—Бајина Башта и Ужице—село Тврдићи, 10. крајишка бригада са истока, на одсеку између пута Ужице—Тврдићи и Орловца (кота 732), и 1. крајишка бригада са запада, на одсеку десно: друм Ужице—Чајетина и лево: друм Ужице—Бајина Башта. Свака бригада је одредила по један батаљон да се прикривено убаци у град и дезорганизује непријатељску команду и везу. Те батаљоне је подржавала ватра јединица које су нападале спољну одбрану града. Део снага 5. дивизије савладао је отпор на спољној одбрани и пробио се у град до железничке станице, док се један батаљон 4. крајишке бригаде убацио у центар града, близу гимназије, неоткривен од бранилаца. Међутим, у нападима на поједине отпорне тачке на спољној одбрани и у самом граду јединице су наишле на одлучан отпор снага 7. СС дивизије, љотићеваца, недићеваца и четника. Ујутро 14. септембра јединице 5. дивизије повукле су се на положаје око града: 1. крајишка бригада на линији села Дријетањ—Бела Земља, 10. крајишка бригада делом снага у рејон Гајеви—Видино брдо, а делом на простор Севојна и Тврдића, а 4. крајишка бригада на простор Трешњице, Качаревог брда, Карана и Тврдића. Напад на Ужице није могао донети успех, јер је гарнизон, иначе добро утврђен, после доласка делова 7. СС дивизије био надмоћнији од јединица 5. дивизије и у броју бораца и, поготово, у наоружању. Надмоћ бранилаца је посебно била изражена у артиљерији и тенковима. Сем тога, напад је извршен из покрета, после дугог маршовања (око 25 и више километара), због чега се нису могли извршити командантско извиђање и организација напада дању, а јединице су лутале, слабо се сналазећи на

непознатом терену. Напад није био једновремен, добро усклађен и енергичан на свим правцима. Прва бригада је нападала у предвиђено време, док су 4. и 10. бригада почеле напад око поноћи, тако да је изостао правовремен јуриш свих предвиђених делова. Такав развој догађаја омогућио је непријатељу да почесно ломи нападе појединих јединица и да маневром сопствених делова и организованим противнападима поврати изгубљене положаје. Уза све то, требало би истаћи и чињеницу да све јединице нису, због умора, могле пужити максимум напора да постигну циљ и изврше задатак. Приликом тог напада погинуло је 47 и заробљено седам непријатељских војника; заплењени су један митраљез, 13 пушака, 60 ручних бомби и један сигнални пиштољ; уништени су или оштећени осам камиона и два митраљеза; железничка пруга је покидана на 14 места. Губици 5. дивизије су били: четири мртва и 31 рањен.

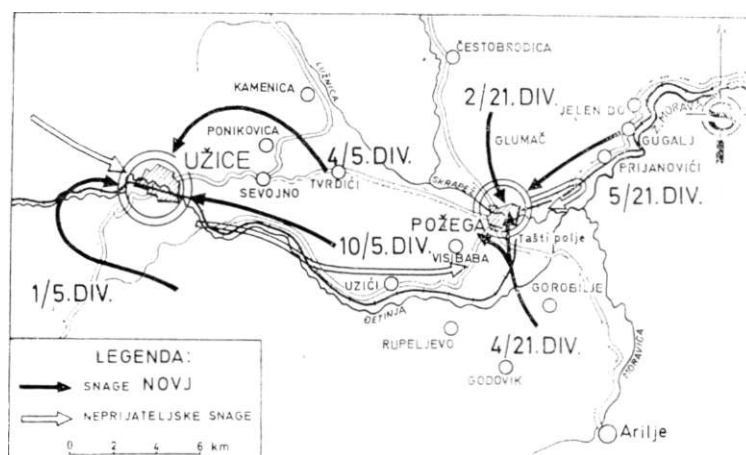
Није успео ни напад на Пожегу, чији је гарнизон, са око 4.000 војника, такође био добро утврђен и припремљен за одбрану. На готово сви раскрсницама и на прилазима граду од Чачка, Косјерића, Ужица и Ариља, као и на мостовима на Ћетињи и Скрапежу, налазили су се бетонски бункери. Нарочито је прилаз мосту на Скрапежу, са стране села Висибабе, био добро брањен из бункера крај самог моста. Изван града, на најосетљивијим правцима, налазило се више истурених положаја, утврђених и брањених унакрсном ватром. Аутоматска оруђа су била укопана, а делом су постављена у лаким и тешким бункерима, који су били повезани саобраћајницама и заштићени бодљикавом жицом у више редова. Друга пролетерска и 5. српска бригада, чврсто повезане, упоредо су ишле на град, са зоном ширења: за 2. бригаду десно Скрапеж, а лево пут села Табано-

вићи—Пожега, а за 5. бригаду десно пут Ћетињиште—Пожега, а лево реке Моравица—Скрапеж, затим дру^м Ариље—Пожега. Четврта српска бригада је нападала с југа, на одсеку између пута Пожега—Ариље и пута Пожега—село Здравчићи—Ужице. Претходно су делови 2. пролетерске бригаде код железничке станице Јеминска Стена и на положају источно од села Бакионице, разбили слабије делове немачке 7. СС дивизије који су покушали да прођу према Чачку, а делови 5. српске бригаде порушили железничку пругу и спалили железничку станицу у Јелен-Долу; том приликом су се сукобили и с једном колоном немачких војника, коју су, после краће борбе, уништили. Око 21 час почео је напад. Чим се пришло првим положајима бранилаца, осетило се да је одбрана тврда и да ће тешко ићи. Тешка борба је вођена целу ноћ, против врло упорног непријатеља, тако да су снаге 2. пролетерске и 5. српске бригаде тек пред зору успеле да кроз спољну одбрану продру до првих кућа у граду. За то време је 4. српска бригада водила јаку борбу на обали Скрапежа, на простору Ташти-Поља и око железничке станице. Трећи батаљон 5. бригаде је такође нападао железничку станицу. Његова 3. чета упала је у саму зграду станице и за неколико минута све су жице биле покидане, апарати полупани, а прозори и врата извађени од убачених бомби. Пред зору су Немци јуришем потисли батаљон и повратили станицу.

Командир 3. чете 3. батаљона 5. српске бригаде Гића Милетић нашао је на железничкој станици неко железничко одело и упитао је другове:

— Ко ме да дамо ову униформу?

— Узми је ти, ти си је и запленио — казао му је Слободан Милојковић. С тиме су се и остали сложили.

Напад на Ужице и Пожегу 13. и 14. септембра 1944.

Тако ће Гића још дуго после Пожеге носити тамно-плаву железничку униформу.

Пошто је терен био непокривен и отворен у свануће 14. септембра и 4. бригада се морала повући на северне падине Вајзовине и Висибабе, одакле је држала град под ватром. Друга пролетерска и 5. српска бригада су се у току дана задржале на достигнутим положајима и даље вршећи притисак на град. Напад на гад је обновљен и следеће ноћи. Јединице 21. дивизије успеле су да се пробију у центар града, на главни трг. Међутим, око поноћи, баш кад се очекивало да ће отпор непријатеља бити потпуно сломљен и град ослобођен, у Пожегу је, с правца Ужица, стигао ојачани 14. брдски ловачки пук 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Он је јединице 21. дивизије принудио да се повуку из града.

У нападу на Пожегу 21. дивизија је имала осетне губитке: 25 погинулих и 75 рањених, од чега само

њена 2. пролетерска бригада 15 мртвих и 68 рањених бораца и старешина. Истовремено непријатељ је имао око 70 погинулих, знатан број рањених и 12 заробљених.

Организација напада, постављени задаци, распоред јединица и избор тренутка за напад били су добро планирани. Ипак, то није обезбеђивало и потпун успех, јер је непријатељ имао преимућство у бројном и техничком односу снага (4.000 : 2.500 у корист непријатеља). Поред тога, приликом процене непријатељских снага, Штаб 21. дивизије није могао да предвиди — јер о томе није имао података — да ће снаге немачке 7. СС дивизије, које су се биле пробиле у Ужице, наставити продирање ка Пожеги и тиме пореметити план напада. И да је Пожега тада била ослобођена, вероватно је да би непријатељ поново повратио град, јер је он настојао на све начине да се преко ње пробије у рејон Чачка, а јединице 21. дивизије нису могле да се дуже задржавају и јаче ангажују у долини Западне Мораве, јер су морали журити у Шумадију и ка Београду.

Док су 5. и 21. дивизија нападале Ужице и Пожегу, јединице 17. дивизије су вршиле притисак према планини Овчару и Чачку. Оне су овладале Овчаром, одбиле два напада немачких јединица из Чачка према Овчару и Гучи и, делом снага, демонстративно нападале Чачак.

Напади на Ужице и Пожегу нису дали очекиване резултате. Тако се обистинило упозорење врховног команданта да ће непријатељ упорно бранити комуникације у долини Западне Мораве и, даље, према Сарајеву, јер су му биле неопходне за пребацивање трупа које је уследило после одлуке немачке Врховне команде Вермахта да се организује одбрана Балкана.

Оперативна група дивизија, нападајући на Ужице и Пожегу, управо се сукобила са деловима 7. СС дивизије «Принц Еуген» који су били у покрету ка долини Ибра и Мораве, ради ослобођења комуникација у њој и према југословенско-бугарској граници, где је ужурбано припреман отпор трупaма Црвене армије. Овим нападима, Оперативна група дивизија је, поред 29 погинулих и 106 рањених бораца, изгубила и у времену за извршење свог основног задатка и већ је каснила у односу на 1. пролетерски и 12. ударни корпус, који су управо тада водили борбе око Ваљева и у долини Јадра. Врховни командант је због овога оштро замерио Штабу Оперативне групе, позивајући га на извршење основног задатка — продор у Шумадију.

*Ослобођење Горњег Милановца. Избијање на линију
Рудник—Белановица*

Штаб Оперативне групе је 14. септембра издао дивизијама заповест за продор на североисток, с непосредним циљем: избијање на линију Рудник—Букуља, с тим да 17. дивизија наступа ка Горњем Милановцу, 21. дивизија ка Руднику, 5. дивизија ка Аранђеловцу. Овладавши линијом Рудник—Букуља, Оперативна група би извршила свој део општег оперативног задатка у овладавању централним делом Србије и поставила би се на десно крило борбеног поретка снага Народно-ослободилачке војске којима је следећи оперативни циљ био продор у долину Саве, ка Београду и у долину Велике Мораве. Штабовима дивизија је препуштена иницијатива у извођењу борбених дејстава.

У духу ове заповести, дивизије Оперативне групе су почеле покрет у току 15. септембра.

Пред вече је 17. дивизија прешла Западну Мораву на одсеку Овчар Бања—село Пријевор, порушила друм и железничку пругу Чачак—Пожега и, после дво-чаоовне борбе, упркос жилавом отпору, разбила јединице четничког Јаворског корпуса између села Вранића и Трбушана. Сутрадан је Штаб 17. дивизије издао заповест за поседање и рушење железничке и друмске комуникације Чачак—Горњи Милановац у Брђанској клисури и за ослобођење Горњег Милановца, чију су посаду чинили око 600 четника и слабији делови Српске државне страже. Планом је било предвиђено: да 6. источnobосанска бригада, као десна дивизијска колона, запоседне Брђанску клисуру и поруши друм и железничку пругу, а затим организује застор фронтом према Чачку; да 15. мајевичка бригада, као средња дивизијска колона, напада Горњи Милановац, с тежиштем на правцу Бранково брдо—црква у Горњем Милановцу; да 2. крајишка бригада, као лева дивизијска колона, напада Горњи Милановац с истока и, преко друма Горњи Милановац—Љиг, са севера. Напад је требало почети 17. септембра у 3 часа, а покрете из полазних рејона подесити тако да се још у току дана јединице приближе граду.

Борбе за Горњи Милановац су вођене у току 17. септембра. Не наилазећи на отпор непријатеља, 2. и 15. бригада су се приближиле граду и у 4 часа прешле у напад на спољну одбрану. Обилазећи противникове положаје и бацајући се иза леђа његових снага, оне су после краће борбе, сломиле отпор на висовима око града и непријатеља одбациле у град, одакле је продужио да пружа отпор. Непријатељ је нарочито јак отпор пружао у центру града и из зграде основне школе, коју су делови 17. дивизије успешно тукли противтенковским оруђима и минобацачима. Отпор је постепено

слабио, да би око 16 часова, када је школа заузета, потпуно престао. Горњи Милановац је био ослобођен. Највећи део посаде — 539 војника, с наоружањем (352 пушке, један митраљез, девет пушкомитраљеза и 10 пиштоља) — био је заробљен, уз незнатне губитке јединица 17. дивизије — пет мртвих и шест рањених. Само мањи део непријатељских снага, појединачно или у групицама, успео је да се извуче искористивши празнине у борбеном поретку јединица 17. дивизије и побегне у околна брда. Док су се водиле борбе за Горњи Милановац део снага ове дивизије овладао је Брђанском клисуром, порушио комуникације и затворио правац Чачак—Горњи Милановац. Убрзо су делови 17. дивизије продужили наступање ка селу Враћевшници и Руднику. Истог дана је Штаб Оперативне групе наредио да 17. дивизија изврши покрет ка Љигу и попуни празнину између 1. пролетерског корпуса и Оперативне групе и да се повеже са снагама 1. корпуса.

За то време 21. дивизија је извршила наступни марш из рејона Пожеге ка Руднику. У ноћи између 17. и 18. септембра њене јединице су овладале масивом Рудника и ушле у истоимену варошицу без контакта с непријатељем. Сутрадан је ова дивизија добила наређење да смени 17. дивизију на простору Горњи Милановац—Рудник—Враћевшница.

Ослобођење Аранђеловца

Пета дивизија, на крајњем левом крилу Оперативне групе дивизија, извршила је најдужи покрет — из рејона Ужица у рејон Аранђеловца. Она је у току марша разорила железничку пругу Београд—Чачак код станица у Бањанима, Штавици и Угриновцима, а затим

наставила продор ка Белановици, у чијој је близини наишла на четнички Руднички корпус. Пошто је раније осетио намеру 5. дивизије да избије у долину Качера и заузме Белановицу, непријатељ је посео доминирајуће висове и на њима уредио положаје за одбрану, с циљем да спречи продор снага 5. дивизије, али су, осетивши се угроженим дејством јединица ове бригаде на њихова крила и бокове, били принуђени да се повлаче на север, у правцу Лазаревца. Четврта крајишка бригада је затим продужила ка Белановици и ослободила је. У тој борби заробљено је 15 четника, младића, тек мобилисаних, који су се одмах јавили у Народноослободилачку војску. На положајима је нађено 48 погинулих. Сем осталог, заплењен је један авионски митраљез и 37 пушака. Крајишници у овој борби нису имали губитака. У долини Љига 5. дивизија је успоставила везу са десним крилом 1. пролетерске дивизије 1. пролетерског корпуса. Тиме је Оперативна група завршила поседање широког фронта на линији од Брђанске клисуре на југу, преко села Враћевшнице и Рудника, до Белановице и долине Љига на северу, избила у Шумадију и створила услове за проширење постигнутих успеха.

Одмах затим, 18. септембра, Штаб 5. дивизије је издао заповест за напад на Аранђеловац. У нападу је ангажована главнина дивизије, док су њене помоћне снаге имале задатак да напад обезбеде особито с правца Тополе. Предвиђено је: да 1. крајишка бригада напада правцем преко села Јеловика, Букуље, Аранђеловца, с југа; да 4. крајишка бригада напада правцем преко села Даросаве (сада Партизани), Орашца, Аранђеловца, са севера; да 10. крајишка бригада обезбеди напад на Аранђеловац од могућег дејства непријатељских снага из Тополе и да, евентуално, заузме Тополу.

Напад је требало да почне 19. септембра у 12 часова. Предвиђено је да све бригаде, уколико непријатељ раније осети намере јединица Народноослободилачке војске и почне повлачење са Букуље, одмах предузму гоњење и упадну у град. Пред напад је Штаб 5. дивизије успоставио везу са 2. шумадијском бригадом Народноослободилачке војске и 1. шумадијским партизанским одредом »Милан Благојевић Чича«, који су одраније дејствовали на том терену, и од њих добио податке о недићевско-четничким снагама у граду. Посаду Аранђеловца је чинило око 1.200 недићеваца и четника, а уочи напада из Тополе је дошао један батаљон немачке оклопне гренадирске дивизије »Бранденбург«, који је припадао снагама одређеним за напад од Тополе према Шаторњи на снаге Оперативне групе око Рудника и Белановице, с циљем да се обезбеди друм и железничка пруга Београд—Ниш, којима су се повлачиле немачке трупе из Грчке, и омогући пробијање 14. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије од Чачка ка Руднику и Крагујевцу. Штаб 5. дивизије није имао податке о овим немачким снагама и њиховим намерама. Отуд је и борба за Аранђеловац почела 19. септембра око 11 часова, када су се делови 1. крајишке бригаде, као десна колона 5. дивизије, код Капетанових станова сусрели с колоном батаљона »Бранденбург«, која је наступала у правцу села Горње Трешњевице. Одмах су у дејство етупили бригадни минобацачи и топ 47 милиметара, што је међу немачким војницима изазвало забуну и деморализацију. Затим је пешадија прешла у снажан и добро организован јуриш. Одлучним нападом делова 1. крајишке бригаде непријатељ је разбијен и натеран на неуредно повлачење преко села Бање ка Тополи.

У исто време је по четничким положајима на Бу-

куљи отворена ватра из свег тешког наоружања, минобацача, противколаца, противтенковских пушака и митраљеза. По шуми, као печурке, дизали су се облачићи сивог дима. Убрзо је ослобођена Букуља, а четници сатерани у град.

Јединице 1. и 4. крајишке бригаде су наставиле напад на Аранђеловац, потискујући четничке снаге и жандаре из рејона извора киселе воде и железничке станице, ка тврдо зиданим хотелима »Шумадија« и »Старо здање« и жандармеријској станици. Истовремено су делови 4. крајишке бригаде избили на пут Младеновац—Топола, порушили га и из заседе уништили осам камиона, један оклопни и један путнички аутомобил, а запленили четири камиона и један путнички аутомобил, а делови 10. крајишке бригаде успешно вршили притисак према Тополи, одбацујући немачке делове с Прокопа. Пораз делова немачког 1. пука »Бранденбург« код Капетанових станова и на правцу Топола—Доња Шаторња створио је несигурност у редовима четничко-недићевских снага у Аранђеловцу. Успешним дејством снага 5. дивизије са севера и североистока онемогућено је организовано повлачење недићеваца и четника из града. Они су морали да се, ради отпора, групишу око поменутих хотела, у згради жандармеријске станице и у неким мањим отпорним тачкама на брду Рисовачи и код коте 286.

У току ноћи су настављене борбе у граду. Најпре су ликвидиране непријатељске групе на Рисовачи и коти 286. Ујутру 20. септембра јединице 1. и 4. крајишке бригаде су кренуле у још одлучнији напад. Око 9 часова два батаљона 1. крајишке бригаде ликвидирала су отпор жандара и четника у жандармеријској станици. Непријатељ се још држао у рејону хотела »Шумадија« и »Старо здање«, одакле је пружао снажан отпор. Пре

подне су 2. батаљон 1. крајишке бригаде и два батаљона 4. крајишке бригаде извршили неколико јуриша на ове отпорне тачке, али нису успели да их заузму. Четници и недићевци су позивани на предају, али су се они још грчевитије одупирали. Привучени су минобаци, противтенковски топови и пушке. Док су противколци тражили најповољније ватрене положаје за непосредно гађање хотела, пришао им је један постарији човек и тражио да разговара с командантом. Када су га довели пред Стева Рауша, команданта 1. крајишке бригаде, старац га је упитао:

— Синко, шта ће вам ови топови?

— Тући ћемо непријатеља, чича! — одговорио му је командант Рауш, убеђен да ће и ово непријатељско упориште убрзо ликвидирати, али и забринут за животе талаца који су овде главом плаћали »храброст«
бранилаца.

На то је старац, након краћег размишљања, рекао:

— Хоћете ли тући баш зграду, директно?

Кад је добио потврдан одговор, наставио је:

— Синко, у згради има доста талаца, међу којима су мој син и снаја, па ако већ нису побијени — изгинуће од ваших топова.

— Стари, непријатеља морамо уништити, а да ту нису четници, не би ни твој син и снаха били као таоци код њих у затвору — одговорио му је командант.

Старац је ћутао и немо посматрао, а затим пошао код командира противтенковских оруђа и рекао му:

— Командире, у прошлом светском рату ја сам био српски артиљерац, знам о топовима све, па хајде са мном да ти покажем где ћеш топове поставити.

То је команданта Рауша заголицало, па је и он кренуо с њима. Старац је команданта и командира довео

на погодно место одакле се видела дужа страна зграде, а затим рекао:

— Ето, децо, ту их поставите, прецизно гађајте, а мом си-ну и снаји нека сам Бог помогне.

Старац се затим упутио према хотелима око којих се водила веома оштра борба, али га је командант бригаде ухватио под руку и повео са собом на осматрачницу да не погине. Није се опирао, али је кроз сузе рекао:

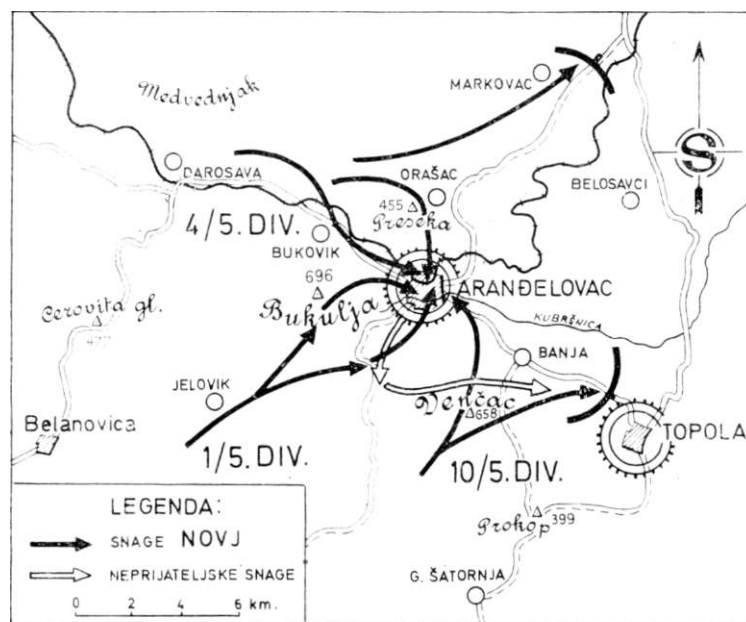
— Не треба ми, синко, живот ако ми син и снаја овде изгубе живот.

Командант га је смиривао и тешио говорећи да ће се све добро свршити и да ће своје најрођеније наћи живе и здраве.

Убрзо су противтенковска оруђа отворила ватру. Гађали су непосредно, али су дебели зидови одолевали. Зграде су биле увелико демолиране, али се четници нису предавали. Јуриш за јуришем је извођен — без успеха, а жртве су се повећавале. Тек око 16 часова, пошто су се, под заштитом митраљеске ватре довукли до зидина хотела »Шумадија« и експлозијом 100 килограма експлозива разнели део зида и у њему створили отвор пречника три до четири метра, крајишки борци су појачали напад и после краће али жестоке борбе, до 17 часова, ликвидирали отпор непријатеља у оба хотела. Миле Анђелић, водник вода, курир Штаба 1. крајишке бригаде, први је јурнуо испред својих бораца, упao у зграду хотела »Шумадија« и косо својим аутоматом. Један од четничких зликоваца га је погодио из непосредне близине. Из његовог аутомата још је сипала убијателна ватра док је падао на руке својих другова.

— Чувајте се, бацајте бомбе, бомбе . . . напред друге. . . — биле су његове последње речи.

Зла ратна срећа је узимала нештедице, не бирајући. Деветнаестогодишњи Миле Анђелић био је веома

Ослобођење Аранђеловца 19—20. септембра 1944.

храбар. Увек је желео да буде у првим борбеним редовима. Негде крајем фебруара 1944. године, док се 5. дивизија налазила код Фоче, у Штаб 1. крајишке бригаде, преко Врховног штаба и Штаба 5. дивизије, стигло је пиемо Окружног комитета КПЈ за Козару у којем је стајало да је у Анђелићевом селу Стригову, у питомом Кнежпољу, подно слободарске Козаре, све од његове породице, изузев старе мајке Љубе, страдало за време непријатељске офанзиве на ово подручје, па је Штаб бригаде другарски замољен да припази на њега. У жељи да удовољи оправданој молби Окружног комитета Партије, Штаб бригаде је Мила поставио за командира вода бригадних курира. Анђелић је без имало одушевљења примио ову дужност, али ју је, досле-

дан себи, с пуном одговорношћу, успешно и до последњег часа извршавао.

Пао је покошен непријатељским рафалом и пушкотрајезац и бомбаш десетар Бранко Врањеш. По храбрости и јунаштву био је на гласу у целој 1. крајишкој бригади. Није знао за страх и није признавао реч »немогуће« кад је требало у борби нешто извршити. Погинуо је и десетар Ратко Пуповац, јуначина Козарчанин, који је од првог дана био у 1. крајишкој бригади. Пао је и десетар Мирић. Сва тројица су заједно сахрањени, као што су се заједно, раме уз раме, борили дуж ратне стазе 1. крајишке бригаде.

Рафалом је покошен и Миломир Ракић, из села Мацута. Био је то кршан младић и неустрашив нишанџија на »шарцу«. Овде је ватру отварао из стојећег става, без икаквог заклона. Због врлина које су га красиле, његова смрт је дубоко потресла све његове другове. Само у борби за хотел »Старо здање« пало је 13 Крајишника.

По завршетку борбе један Аранђеловчанин педесетих година довео је сина гимназијалца, са школском торбом у руци, честитао Крајишницима на успеху и команданту 1. крајишке бригаде предао сина, говорећи:

— Сине, буди борац као што су и ови дивни јунаци.

У општем слављу поводом победе налазио се и старац чији су син и снаха били таоци код четника. Био је необично весео и раздраган, јер их је нашао, истина испребијане и унакажене четничким камама, али ипак живе. Од педесетак талаца нико није погинуо јер су били у подруму, а четници забављени својим јадом нису имали времена да их ликвидирају.

Аранђеловац и његова околина коначно су били ослобођени. У тим борбама су учествовали и 2. шу-

мадијска бригада и 1. шумадијски партизански одред. И једни и други су били поносни и радосни због сусрета с јединицама 5. дивизије и због успеха у борби.

Резултат борби 5. дивизије, 2. шумадијске бригаде и 1. шумадијског одреда 19. и 20. септембра био је, према подацима Штаба 5. дивизије, следећи: мртвих је било 140 немачких војника и 406 недићеваца и четника. Међу њима се налазио и начелник Штаба четничке Горске гарде потпуковник Момчило Мојсиловић. Заробљено је 420 четника и недићеваца. Многи су били свеже обријани. То су четничке брадоње покушале да се прикрију и извуку као невини и присилно мобилисани сељаци. Готово је уништен 2. равногорски корпус Предрага Раковића, једна од најелитнијих четничких јединица у Србији. Заплењено је: шест камиона, четири мотоцикла, двоја радионичка кола, један санитетски аутомобил, четири лака митраљеза »шарца«, 335 пушака, пет аутомата, један минобацач, око 45.000 метака, 350 ручних бомби и доста другог ратног материјала, уништено је: четири самоходна и један топ 20 милиметара, три оклопна аутомобила, 23 камиона и четири путничка аутомобила.

После борбе одата је последња пошта двадесетчетворици погинулих бораца 5. дивизије у овим борбама. Над њиховим хумкама испаљени су плутони последњег поздрава.

Шездесет три рањена борца упућена су у болницу на лечење.

Увече, 20 септембра, сазван је збор у граду. На збор је дошла велика маса света. Руководиоци 5. дивизије поздравили су грађане у име бораца Народноослободилачке војске и говорили им о успесима и тековинама ослободилачке борбе. На збору је говорио и Душан Пстровић Шане, члан Покрајинског комитета КПЈ за

Србију. Сви говорници су позвали становнике Аранђеловца да се свим снагама укључе у народноослободилачку борбу.

Ослобођењем Аранђеловца Оперативна група је продрла у орце Шумадије и створила себи сигурну базу за дејства према комуникацији Краљево—Крагујевац—Топола—Београд и ка долини Велике Мораве или на север ка Београду. Ослобођени Аранђеловац је постао прво седиште крагујевачког округа. У њему се сместио Окружни комитет КПЈ, Окружни народноослободилачки одбор и руководства осталих организација. Ту је формирана прва команда места у централној Србији.

*

Избијање Оперативне групе дивизија и 1. пролетерског и 12. ударног корпуса на стратегијску греду Рудник—Суворор—Маљен—Повлен—Медведник и ослобођење Аранђеловца, Горњег Милановца, Љига, Јазаревца, Лајковца, Ваљева и Крупња означили су успешан завршетак ове етапе операција за ослобођење Србије. У западној и централној Србији успостављен је јединствен фронт снага Народноослободилачке војске, који се на десном крилу протезао од Чачка, преко планине Рујна, Рудника, Венчаца, Аранђеловца, Букуље, Јазаревца, Лајковца, Ваљева, Медведника, до Љубовије на левом крилу, у ширини од око 250 километара. У овом дотад највећем концентричном маневру јединица Народноослободилачке војске очишћен је од окупатора и квислинга већи део територије западне Србије и Шумадије. Груписањем осам дивизија Народноослободилачке војске на простору Аранђеловца, Ваљева, Круп-

ња, као и разбијањем немачких снага, четника, недићеваца и белогардејаца на том простору, били су створени услови за продирање снага Народноослободилачке војске даље ка Београду, односно Великој Морави и за предузимање следеће етапе у операцијама за ослобођење Србије. Овај простор ће имати велики значај за даље извођење операција, за ослобођење Београда и за вођење рата у целини. Отада ће ови делови Народноослободилачке војске дејствовати чврсто повезани, ослоњени једни на друге, под једним непосредним оперативним руководством, и тежити да на широком фронту избију јужно од Београда, с циљем да га ослободе.

Наступне операције јединица Народноослободилачке војске кроз западну Србију и Шумадију биле су олакшане и деловањем релативно јаких партизанских јединица на простору Рудника, Венчаца, Букуље и Космаја. У том делу Шумадије тада су се налазили 2. шумадијска бригада и 1. шумадијски и Космајски партизански одред. Они су тих дана имали око 4.000 наоружаних бораца. Својим дејством у непријатељској позадини ове јединице су у великој мери онемогућавале мобилизацију људства од стране четника и недићеваца и везивале јаке четничке и друге непријатељске снаге које су могле бити упућене у борбу против Оперативне групе, 1. пролетерског и 12. ударног корпуса. Управо тих дана је вршено пребацивање неких непријатељских јединица из младеновачког према крагујевачком округу, где је требало да се прикључе јединицама које су већ биле груписане да би спречиле продор снага Народноослободилачке војске према Руднику. Шумадијска бригада и ови одреди свакодневно су водили јаке борбе против четника и преносили борбе и на она подручја на којима су четници терором успели да се учврсте.

У заседи на путу Младеновац—Топола, код села Бело-саваца, делови 2. шумадијске бригаде потпуно су разбили две бригаде четничког Космајског корпуса, које је према плану четничке команде требало упутити у правцу Овчарско-кабларске клисуре, у сусрет Оперативној групи дивизија. Четници су били пијани. Певали су и говорили гласно. Цела ова гомила се у мраку нашла под ватром заседе. Када је почела паљба, непријатељ није имао времена ни да покуша да пружи отпор. На друму је пронађено 100 мртвих четника и заробљено је 93. Међу изгинулим био је и већи број недићеваца, који су уочи борбе стигли из Београда са оружјем и муницијом за четнике. Заплењено је 12 пушкомитраљеза, два тешка митраљеза и 100 пушака. Разбијени остаци четника побегли су у Аранђеловац. Заплењеним оружјем наоружани су нови борци који су тих дана стигли у бригаду. Сутрадан је у селу Копљарима од новодошних бораца и Ударне чете формиран 4. батаљон шумадијске бригаде. Поред тога, нападима ове шумадијске групације Народноослободилачке војске на железничку пругу и мостове на комуникацијама између Београда и Чачка отежавано је снабдевање непријатељских снага. У исто време Космајски партизански одред је у селу Селевцу разбио четничку Јасеничку бригаду и очистио делове младеновачког, јасеничког и подунавског среза. Половином септембра реорганизован је Космајски партизански одред. Издвојен је један број бораца из одреда, па је од њих и од новопридошних наоружаних бораца формирана у селу Друговцу Космајска (касније 22. српска) бригада, јачине око 1.000 бораца. Такође је из Космајског одреда издвојена група бораца, па је од њих и некадашњих бораца Пожаревачке партизанске чете формиран батаљон који је 18. септембра упућен преко Мораве у пожаревачки округ

да помогне чишћење тог краја од четника и његово ослобођење.

Становништво Шумадије с одушевљењем је дочекало јединице Народноослободилачке војске. Оно је и само активно учествовало у борбама против непријатеља, а нарочито у борбама за ослобођење Горњег Милановца и Аранђеловца. Поред тога, грађани и сељаци, а нарочито омладина, за време борби су самоиницијативно доносили борцима храну, воће и разне поклоне. Велики је одјек у народу имало разбијање немачких моторизованих колона код Аранђеловца и заробљавање већег броја четничких зликоваца из овог краја, као и ослобођење 50 измучених и испребијаних талаца из хотела »Шумадија« у Аранђеловцу (међу којима је било десетак жена), које је непријатељ толико тукао и мрцварио, да су неке морали на носилима пренети у болнице. Тела су им била потпуно црна од четничких батина.

ШИРЕЊЕ И УЧВРШЋЕЊЕ ОСЛОБОЂЕНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Када су 1. пролетерски и 12. ударни корпус и Оперативна група дивизија избили на линију Рудник—Суворор—Повлен—Медведник, створени су услови да се те до тада самосталне формације, међусобно тесно повежу и обједине под једну оперативну команду. На то је утицала и потреба ефикаснијег вођења даљих операција. Ради тога је, одлуком врховног команданта, расформирана Оперативна група дивизија и образована здружена оперативно-стратејска групација, 1. армијска група Народноослободилачке војске Југославије. У њен састав су ушли 1. пролетерски корпус (1. и 6. пролетерска, 5, 17. и 21. ударна дивизија), 12. ударни

корпус (11, 16, 36. и касније, 28. ударна дивизија) и привремено 37. ударна дивизија. Било је то такво тело које је могло да прими извршење крупних војно-политичких задатака у тој фази ослободилачког рата. Њено образовање је била прелазна етапа за формирање армија, што је уследило крајем 1944. и почетком 1945. године. Задатак Групе је био да широким фронтом избије на простор јужно од Београда, да ослободи Београд и уништи непријатеља. Дотадашњи Штаб 1. пролетерског корпуса у којем је дужност команданта преузео командант Оперативне групе дивизија генерал-лајтнант Пеко Дапчевић, док је дужност политичког комесара обављао пуковник Мијалко Тодоровић, примио је команду над јединицама 1. армијске групе.

Зоне дејства 1. пролетерског и 12. ударног корпуса биле су разграничене реком Колубаром, с тим што би се 6. пролетерска дивизија 1. пролетерског корпуса, до доласка очекиване 28. дивизије, налазила привремено на левој обали Колубаре, ради садејства са 12. ударним корпусом. У то време распоред 1. армијске групе је био следећи.-

Двадесет прва дивизија око Горњег Милановца и Рудника;

Пета дивизија код Аранђеловца;

Седамнаеста дивизија на простору западно од Горњег Милановца и на Маљену;

Прва пролетерска дивизија на простору Лазаревца, Словца и Лајковца;

Шеста пролетерска дивизија на простору Ваљева;

Тридесет шеста дивизија на простору западно од Крупња, оријентисана ка селу Завлаци и планинама Иверку и Церу;

Шеснаеста дивизија на простору западно од Крупња и на планини Борањи;

Једанаеста дивизија на Соколској планини и код Љубовије;

Тридесет седма дивизија на простору Ариља, Златибора, Златара.

Испред 1. армијске групе налазиле су се снаге немачке Армијске групе »Србија«, које су обезбеђивале даље прилазе Београду, комуникације Београд—Краљево и комуникације у долинама Велике Мораве и Западне Мораве. Њихов фронт се, углавном, протезао линијом од Краљева, преко Чачка, Крагујевца, Милановца, Уба и Коцељева, све до Бање Ковиљаче.

Јаче непријатељске снаге су груписане код Београда, у долини Велике Мораве и код Краљева и Чачка, према 1. пролетерском корпусу Народноослободилачке војске, јер је командант Армијске групе »Србија« настојао да по сваку цену сачува Београд и стратегијски вардарско-ибарски операцијски правац којим је требало да се Група армија »Е« извуче из Грчке и с македонско-српског ратишта. Ту су били груписани 7. СС и делови 117. ловачке дивизије (транспортирани из Грчке на простор Београда и Крагујевца), 1. пук дивизије »Бранденбург«, алармни пук Београда, који је 5. септембра 1944. преименован у гренадирски пук »Тврђава Београда«, односно Пуковску борбену групу »Цимерман«, 5. пук за осигурање железница, два пука белогардејског Руског заштитног корпуса, делови 2. и 3. полицијског добровољачког пука, Јуришни батаљон 2. оклопне армије, Падобрански батаљон »Бранденбург«, 202. оклопни батаљон, 297. извиђачки батаљон, 837. батаљон за осигурање, неколико ландесшицен батаљона, 1. и 2. пук Српског добровољачког корпуса и неке друге полицијске и сателитске јединице. У зони дејства 12. ударног корпуса су се налазили: четничка 4. група јуришних корпуса, Церско-мајевичка група корпуса и

неке друге четничке јединице, 3. пук Српског добровољачког корпуса и делови Српске државне страже, које су, поред осталих, имали да помажу немачки 5. СС полицијски моторизовани пук, 3. пук белогардејског Руског заштитног корпуса и 696. моторизовани баталјон пољске жандармерије. Продирање 1. армијске групе кроз западну Србију и Шумадију отворило је пут ка Београду и озбиљно угрозило моравску комуникацију, од чијег је држања умногоме зависило да ли ће немачки командант Југоистока успети да ојача своје снаге у источној Србији и Београду, као и судбина Групе армија »Е« у Грчкој и Македонији. Офанзива 1. армијске групе дошла је у тренутку неповољном за Хитлерове трупе, када су се оне грчевито упињале да у Банату и источној Србији образују фронт одбране према трупима Црвене армије, како би спречиле њихов продор. Борбеним дејствима у осталим крајевима Југославије Народноослободилачка војска је спречавала немачку команду да из Хрватске, Босне, Херцеговине и Црне Горе пребацује своје нове дивизије у Србију, на југословенско-бугарску и југословенско-румунску границу.

У таквој ситуацији, када је пажња штабова немачког Вермахта све више скретана са западне на источну Србију и на магистрале Београд—Ниш и Београд—Краљево—Скопље, Штаб 1. армијске групе Народноослободилачке војске је могао да приступи даљој реализацији планова о ослобађању преосталих делова Западне Србије и Шумадије и о пресецању комуникација Београд—Краљево и Београд—Ниш.

Поступајући у духу директива маршала Тита у депешама од 18. и 19. септембра, Штаб 1. армијске групе, који се налазио у Љигу, 21. септембра је одлучио да левим крилом настави продор кроз западну Србију у

долину Саве, а десним крилом на планину Космај, а потом да оба крила свије ка Београду и тежиште операција пренесе на Београд. Задатак је 12. ударног корпуса био да главним снагама настави продирање преко планина Иверка и Цера у Мачву, Поцерину и Посавину, ради ослобођења Лознице и Ковиљаче и уништења непријатеља на том простору, закључно с посадом Шапца, као и да се повеже с јединицама Народноослободилачке војске у Срему, ради мобилизације и прихвата људства из Војводине. Предвиђено је да с овим корпусом садејствује, делом снага, 1. пролетерски корпус. Требало је да главнина снага 1. пролетерског корпуса учврсти већ освојене позиције на простору Ваљева, Лазаревца, Аранђеловца, Горњег Милановца, да делови корпуса продру на север, ка Сави и Београду, разбију четничко-недићевске и окупаторске снаге и униште комуникације. Његова 17. дивизија, као општа резерва 1. армијске групе, задржана је на гребену Повлена и Маљена ради заштите позадине од евентуалног непријатељског напада из рејона Чачка и Ужица, ради чишћења ослобођене територије од четника који су покушавали да оживе активност и ради рушења комуникација Ужице—Чачак, а 37. дивизија је задржана на Златибору и Златару са задатком да контролише тај терен и врши притисак на комуникације између Пожеге и Вишеграда којима се користио непријатељ. Поред тога, јединицама је указано на потребу »да испоље што више иницијативе у циљу продирања у непријатељску позадину«⁸⁸ и да посебну пажњу посвете припреми и мобилизацији људства, организацији и учвршћењу 1. шумадијског, Космајског, Ваљевског, Посавског, Ужичког и Чачанског партизанског одреда, 2. шумадијске и Космајске бригаде и партизанских стража при командама места. У ослобођеним местима •— вароши-

цама и градовима — требало је успоставити команде места и повезати их с командама подручја и тако извршити потпуну организацију војне области.

Дивизије 1. пролетерског и 12. ударног корпуса, попуњене стотинама нових добровољаца из ослобођених села и градова западне Србије и Шумадије и знатном количином оружја заплењеног у борбама и добивеног авионским пошиљкама, испуњене чврстом решеношћу да униште окупаторске и квислиншке снаге и ношене жељом да се што пре сретну са трупима Црвене армије — биле су спремне да одлучно крену у завршне борбе за ослобођење Поцерине, Мачве, Посавине и Поморавља, у последњи јуриш, који ће их довести до обала Саве и Велике Мораве, као и пред Београд, који их је с нестрпљењем очекивао.

Немачка команда се помирила са чињеницом да су сва њена настојања да спречи продор снага Народноослободилачке војске кроз Србију доживела неуспех. Последњих неколико месеци толико изражена тежња да се офанзивним дејетвима постигне тај циљ сада је сасвим напуштена. Последња офанзивна операција («Рибецал») била је прекинута, јер је главнина у њој ангажованих снага морала бити употребљена за формирање одбрамбеног фронта на југословенско-бугарској граници, одакле се очекивало наступање Црвене армије. Сада, средином септембра, када су, после промена у Бугарској, били етворени услови за настављање офанзивних операција Црвене армије и када су снаге Народноослободилачке војске угрозиле цео систем одбране у Србији, јасно се показало да је немачка команда пропустила последњу шансу да, како-тако, стабилизује свој фронт на Балкану. Показала се нереалном њена замисао да употребом Групе армија »Е« задржи иницијативу на крајњем јужном крилу свог стратегиј-

ског фронта према Црвеној армији. Због дејства снага Народноослободилачке војске на вардарско-моравском правцу, Група армија »Е« остала је изван позорнице збивања у Србији, која су примила одсудни значај. Немачка команда је једва могла да прикупи најнеопходније снаге за образовање фронта дуж југословенско-румунске и југословенско-бугарске границе. Ту је била ангажована главнина трупа војног команданта Србије генерала Фелбера. Недостајало је снага које би стале на пут 1. армијској групи Народноослободилачке војске, која је тако одлучно стремилa Београду, претећи да компромитује цео систем одбране према Црвеној армији. Тако се десило да су главне снаге непријатеља у зони наступања 12. ударног корпуса биле: деморалисане формације четника Драже Михаиловића, делови Недићевих јединица и неке немачке полицијско-обезбеђујуће јединице. Међутим, како је 1. армијска група Народноослободилачке војске својим десним крилом, после ослобођења Горњег Милановца и Аранђеловца, претила да прекине једину преосталу комуникацију којом се Група армија »Е« могла користити за своје извлачење у Србију, и, даље, у Подунавље и која је била од пресудног значаја за стабилност фронта на југословенско-бугарској граници, немачки командант Југоистока био је принуђен да део снага одређених за поменути фронт претходно ангажује у циљу обезбеђења ове комуникације и одбацивања снага 1. армијске групе на запад. Наређење за ову акцију издао је 21. септембра. Предвиђено је да у њој учествују: 7. СС дивизија »Принц Еуген«, борбена група пуковника Јунгенфелда, 1. пук дивизије »Бранденбург«, немачки полицијски делови и снаге четничке Колубарске и Шумадијске групе корпуса. Према плану »Циркус«, требало је да ове јединице, концентричним наступањем из Чачка,

Крагујевца, Тополе и Уба према Горњем Милановцу и Аранђеловцу, одбаце снаге 1. армијске групе на запад и очисте колубарски басен, а затим се одмах упуте на фронт на источној граници Србије.⁸⁹ Очевидно су то биле врло скромне снаге чак и за овако ограничен задатак. Немачка команда је свакако потценила снаге Народноослободилачке војске када је мислила да ће их брзо и лако одбацити из Шумадије и с комуникације Београд—Крагујевац.

С тим у вези, позван је у Београд, у Штаб Групе армија »Е« СС-оберфирер Ото Кум, командант 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Тамо је од команданта ове групе армија фелдмаршала фон Вајкса добио конкретан задатак. Ево кратког извода из разговора приликом примања задатка:

Вајкс забринут:

— Совјети се са својим претходницама налазе на Дунаву код Турн Северина. Тито је на подручју Горњег Милановца, ЈТазаревца, Ваљева прикупио неколико својих дивизија у два корпуса за удар на Београд. Дивизија »Принц Еуген« напашће овог непријатеља, опколити га са за ово потчињеним јединицама и уништити. За тај задатак дивизији ће се потчинити све оне снаге које се налазе на овом подручју, и то 1. пук »Бранденбург«, 92. моторизовани пук и разни полицијски батаљони и батаљони Белоруса. А колико ће вам времена требати за то?

Кум самоуверено:

— Три седмице, господине фелдмаршале, јер партизани неће тамо застајати. Они ће се негде пробити. Ми ћемо их морати гонити, пребацујући се у мучним маршевима.

Вајкс, закључујући љутито и кратко:

— Дотле нећете имати времена. Али отпочните већ једном с акцијом.

Ето у таквој атмосфери Немци су припремали напад на 5. и 21. дивизију Народноослободилачке војске.

Ни четничка Врховна команда није се могла задовољити само пасивном одбраном, без обзира на већ осведочену немоћ њених снага да одлучније утичу на развој операција у Србији. Свесна те немоћи, она је настојала да положај својих снага поправи и пропагандним средствима.⁹⁰ Тежиште њене пропаганде било је у ширењу вести о томе да су се силе антихитлеровске коалиције споразумеле да у Југославију дођу само англо-америчке трупе. У томе ју је помагала америчка војна мисија с пуковником Мак Даулом на челу. Четничка Врховна команда је у свом »Службеном саопштењу« истакла да је »партизанима у Југославији укинута свака савезничка помоћ« и да ће се »у Краљевину Југославију ускоро искрцати само америчке трупе«.⁹¹ Она је 22. септембра издала саопштење да совјетске трупе »по уговору не смеју прелазити границу Југославије«, поткрепљујући то тврдњом да оне већ више од 20 дана стоје на југословенско-румунској и југословенско-бугарској граници, а да ће америчке трупе окупирати Југославију кад је Немци буду напустили. Четнички Централни национални комитет и Дражина Врховна команда су 29. септембра објавили заједнички проглас у коме се каже »да су се претходног дана савезничке копнене, по.морске и ваздухопловне снаге искрцале с мора и из ваздуха на широком фронту у Албанији и на далматинским острвима« и да је наступио одлучни тренутак за »општи уетанак« против Народноослободилачке војске.⁹² Стога је по сваку цену требало прво зауставити, па онда избацити јединице Народноосло-

бодилачке војске из западне Србије и Шумадије како би четници »сачекали и поздравили савезнике«. По мишљењу четничке Врховне команде, све је то требало постићи »макар и с наилоном на Немце«. Обавештена о циљу немачке операције »Циркус«, Врховна команда Драже Михаиловића је наредила да се формира Команда шумадијских трупа, којој је стављено у задатак да »све борбене снаге четника чврето повеже« и »да поведе акцију за рашчишћавање ситуације у области Београда и Шумадије«. Такође је планирала да, упоредо с том акцијом, предузме противудар на снаге 12. ударног корпуса, с циљем да се оне одбаце с Борање, Јагодње, Соколске планине и Медведника, јаких објеката између Дрине и Јадра, и присиле на одступање преко Дрине у источну Босну. Тиме би био угрожен леви бок 1. пролетерског корпуса и било спречено његово повлачење из долине Колубаре на планински ланац Суворор—Медведник. Пошто је у тој замисли напад на 12. ударни корпус имао изузетну важност, јер је од њега зависио исход целог подухвата, то су за тај напад одређене најбоље четничке јединице: 4. група јуришних корпуса, ојачана Мајевичким корпусом, 3. пуком Српског добровољачког корпуса, пет тешких артиљеријских оруђа, осам минобацача и 11 топова немачке борбене групе пуковника Јунгенфелда. Напад је требало да почне 24. септембра ујутру.⁹³

Очевидно је да је Дража Михаиловић, у разради свог плана, првенствено рачунао са успехом немачког напада на десно крило 1. армијске групе. Међутим, како је овај напад имао ограничен циљ, нереално је било очекивати његов знатнији утицај на укупну оперативну ситуацију у Шумадији и Србији уопште. Михаиловићев планови су били само обична заблуда, јер су жеље и стварне могућности биле у огромном раско-

раку. Трупe 2. и 3. украјинског фронта Црвене армије, које су биле стигле у Румунију и Бугарску, припремале су се да отуда пређу у Србију, а илузорне су биле наде о искрцавању Англо-Американаца на јадранску обалу.

Борбе 12. корпуса у долини Саве

Противудар на јединице 12. корпуса требало је да врше: главне снаге, 3. јуришни и Мајевички четнички корпус и 3. пук Српског добровољачког корпуса с линије Ковиљача—Лозница—село Клаупци, с тим да у току првог дана потпуно поседну Гучево, а следећег дана овладају Борањом и Јагодњом; помоћна колона, 2. јуришни корпус, из села Драгинца, да овлада Крупњем. По избијању на линију Јагодња—Крупань, у борбу је требало увести и Ваљевски корпус (Ваљевска, Подгорска и Колубарска бригада и Ћачки батаљон, преименован у 7. јуришни корпус и повучен са планине Влашића у рејон Драгинца у општу резерву), са задатком да напада преко Соколске планине на Медведник. Нападу ова четири корпуса требало је да садејствују и неке четничке јединице из источне Босне, са одсека села Дрињаче и Козлука, а четничка Азбуковачка и Црногорска бригада и Гранични одред Српске државне страже из Љубовије да врши притисак из позадине, с линије Љубовија—Прослоп.

До планираног четничког противудара на снаге 12. ударног корпуса Народноослободилачке војске није дошло, јер су јединице тог корпуса већ 22. септембра приступиле реализацији директиве за продор у Мачву и у долину Саве. Према наређењу Штаба 12. ударног корпуса од 21. септембра, требало је одмах разбити од-

брану четничке групације на Церу и Иверку и овладати преосталим непријатељским упориштима до Саве, а на левом крилу обезбедити сигурнији наслон, овладати гробом Гучева и ликвидирати окружену непријатељску посаду у Љубовији. Ови прилично обимни задаци изискивали су знатно напрезање бораца и штабова. Требало је под борбом савладати велики простор који је претио да »прогута« бројно доста слабе снаге (16. и 36. дивизија имале су укупно око 3.000 наоружаних бораца), које су већ неколико месеци биле у непрекидним борбама и маршевима. Планом је било предвиђено да се у напад упуте само 16. и 36. дивизија, а 11. дивизију (2.169 наоружаних бораца), која је била изморена дугим маршевима и борбама у источној Босни и окршајима против четника око Крупња (уз то, истрошила готово сву муницију), задржати у резерви. Главнина снага 12. ударног корпуса је 22. септембра око подне почела да наступа у захвату друма Крупањ—Лозница: 16. дивизија западно од друма ка линији Ковиљача—Лозница у две колоне: главна, две бригаде, правцем преко Крупња, села Дивљаковића и Турског гроба, а помоћна, једна бригада, правцем преко Крупња, Црквина и Крње јеле, а 36. дивизија источно од друма отишла је правцем преко села Липиновића и Столица. Чим су откриле овај покрет, четничке снаге на положајима код Бајира, Столица, Крње јеле, Турског гроба и Растиша (северозападно од Крупња) готово без отпора су напустиле положаје и повукле се према Бањи Ковиљачи и Лозници. Шеснаеста дивизија је наставила продор и до мрака одбацила четнички 3. јуришни корпус и друге непријатељске снаге с линије Церје—Главица и из села Костајника, овладала гробом Гучева и подишла Ковиљачи и Лозници с југа. Истовремено је и 36. дивизија главнином снага

избила на простор западно од села Драгинца, посела линију села Горње Мале и Столица и у долини Јадра затворила пут Ваљево—Лозница.

Оценивши да су четничке снаге, које су још одра није озбиљно растројене, сада неспособне за неки организованији и дуготрајнији отпор, Штаб корпуса је реаговао брзо и одлучно. Он је одлучио да јединице дејствују енергично, без већих припрема, да тако рећи, из покрета пређу у напад на Лозницу и Ковиљачу. Наредио је 16. дивизији да у току ноћи између 23. и 24. септембра нападне Лозницу, овлада њоме, избије на Јадар и, делом снага, заузме Ковиљачу, а 36. дивизију је хитно привукао с намером да је убаци у позадину непријатеља, где би она пресекла железничку пругу и друм који спајају Лозницу са Шапцем. Штабу 11. дивизије наредио је да истурањем делова према Иверку обезбеди борбена дејства 16. и 36. дивизије.

Командант четничке 4. групе јуришних корпуса није се надао да ће тако брзо доћи до напада на Лозницу и Ковиљачу. Убеђен да се јединице 12. ударног корпуса неће усудити да се без већих припрема спусте у долину Јадра и да нападну добро брањену Лозницу, он је ужурбано припремао напад који је требало да почне 24. септембра.

Док се у току 23. септембра 16. дивизија припремала за напад на Ковиљачу и Лозницу, 36. дивизија је продужила надирање између Лознице и Јадра с циљем да затвори комуникације које са севера воде у Лозницу. У силовитом налету њене бригаде су сломиле отпор четника и слабијих немачких делова код моста на Јадру и код села Орежа, а затим и на правцу село Столице—Грнчарско гробље, спустивши се у долину Јадра. Ускоро су заузеле железничку станицу у селу Липници, порушиле железничку пругу Лозница—Шабац, прешле

местимично на леву обалу Јадра, чиме су успоставиле контролу над свим путевима који са севера воде у Лозницу, и омогућиле продужење напада ка Лешници. За то време је 5. крајишка бригада 11. дивизије избила на простор села Цикоте—Кривајци и затворила прилазе Лозници са истока. У међувремену и 16. дивизија је довршавала последње припреме за ослобођење Лознице и Бање Ковиљаче. Одржани су састанци штабова и команди чета, четне и батаљонске конференције, као и састанци партијских ћелија и актива СКОЈ-а. Посебна пажња на њима била је посвећена начину вођења борбе у граду, заузимању појединих утврђених кућа и бункера и понашању бораца према народу и народној имовини. По плану Штаба 16. дивизије, требало је да Лозницу нападају 1. и 2. војвођанска бригада, ојачане са два батаљона 4. војвођанске бригаде. Друга војвођанска бригада је ангажована у центру распореда дивизије. Део снага 1. бригаде имао је да ослободи Бању Ковиљачу.

Напад је почео истог дана у 21 час. Јединице обе бригаде су, уз подршку артиљерије, у снажном јуришу, брзо разбиле спољну одбрану бранилаца на положајима који доминирају Лозницом. Поколебан, непријатељ је напустио и Ковиљачу и у нeredу се повукао у Лозницу. У самом граду отпор непријатеља био је јачи, нарочито у североисточном делу и око железничке станице. Ипак, у току ноћи, после оштрих борби, сломљена је одбрана и до зоре је Лозница била слободна. Остаци посаде, повлачећи се ка Лешници, Иверку и Церу, претрпели су губитке код Липничке Механе, села Липнице и села Доњег Добрића, где су их сачекали делови 2. и 3. војвођанске бригаде 16. дивизије и 5. војвођанске бригаде 36. дивизије. Непријатељ је у тим борбама имао више од 100 мртвих и рањених. Запле-

њена је знатна количина муниције, обуће, одеће и хране.

Заузимање Ковиљаче и Лознице било је од великог војно-политичког значаја: ослобођена је готово цела западна Србија. Дивизије 12. ударног корпуса су стигле у јужни део Мачве и, дохвативши се дела планинског масива између Дрине и Јадра, створиле себи чврст и врло погодан ослонац за даље наступање на север и североисток, ка долини Саве и Београду. Сада су пред њима, на десној обали Јадра, стајали топографски јаки земљишни објекти: Иверак, Цер и Влашић, али зато иза њих, еве до Саве, није било погодних положаја с којих би непријатељ могао да пружи озбиљнији отпор. Требало је, због тога, наставити брзо и енергично продирање и, пре него што се непријатељ прегрупише, среди и организује на супротној обали Јадра, заузети Иверак, Цер и Влашић, Дакле, важност предстојеће операције налагала је да се одмах пређе у напад и тиме предухитри непријатељ. Међутим, како је било неопходно извршити извиђање, организацију садејства и дотурити у јединице неопходну количину муниције у којој се знатно оекудевало, општи напад ее морао одложити за два дана.

Положаје на десној обали Јадра и на јужним падинама Иверка држале су четничке снаге (делови четири корпуса 4. групе јуришних корпуса и Мајевичког корпуса), док су одсек од Иверка до Дрине, у захвату друма и железничке пруге Лозница—Шабац, затварали 3. пук белогардејског Руског заштитног корпуса и делови 3. пука Српског добровољачког корпуса, ојачани неким немачким снагама. Дража Михаиловић, који се са својим штабом налазио у Коцељеву уз 4. групу јуришних корпуса, био је изненађен нападом јединица 12. корпуса. Он је дошао до закључка да је планира-

ни четнички напад немогуће извести и да је целисходније прећи у одбрану на десној обали Јадра, где су гребени Иверка, Цера и Влашића нудили погодне услове за то. У том циљу, Штаб 4. групе корпуса је наредио јединицама да положаје држе »по цену највећих жртава«, претећи да ће стрељати сваког ко се повуче »а да претходно не изврши најмање три проивнапада«. Рачунајући с таквим отпором четника и да ће главнина четничких снага пружити најјачи отпор на Церу и Иверку, Штаб 12. ударног корпуса Народноослободилачке војске је за -напад ангажовао све три дивизије, с тим да се у току 25. септембра изврше потребне припреме. Ради заузимања што погоднијег полазног положаја за напад, 2. војвођанска бригада 16. дивизије је у ноћи уочи 25. септембра прешла реку Јадар и потисла четнички Мајевички корпус из села Горњег Добрића и са Кичера. Четници су се делом снага повукли ка Церу, а делом према Лешници. Повлачење Мајевичког корпуса озбиљно је угрозило бок четничког 3. јуришног корпуса, па се и он морао повући на Цер, а суседни 2. јуришни корпус напустио је Иверак и одступио такође на Цер. Двадесет петог септембра развиле су се оштре борбе и против белогардејских онага око моста на Јадру североисточно од села Козјака. Мост су у ноћи између 24. и 25. септембра заузели и порушили делови 5. војвођанске бригаде 36. дивизије, али су га сутрадан, противнападом, повратиле снаге 3. пука белогардејског Руског заштитног корпуса и Српског добровољачког корпуса, које су потом на неколико места прешле Јадар, потискујући предње делове 36. дивизије ка Лозници, до Липнице, Козјака и Лукића колибе. Дивизија је успела да се одржи у висини села Козјака и Липнице и да непријатеља принуди да одустане од даљих напада дуж железничке пруге и друма. Овог

дана непријатељске снаге су биле ојачане једним батаљоном немачког 5. полицијског пука из Шапца.

У зони наступања 12. ударног корпуса — на Церу, на Иверку и на правцу Лешнице — налазило се око 9.000 четника, недићеваца, белогардејаца и немачких војника. Њихове снаге су биле готово два пута веће од снага 12. корпуса. Међутим, борбени морал јединица Народноослободилачке војске био је много виши него морал непријатеља, нарочито четника, у чијим се редовима из дана у дан осећало све веће расуло и дезорганизација. У таквој ситуацији је 25. септембра Штаб 12. ударног корпуса издао заповест за напад на непријатељске снаге. У заповести је предвиђено: да 11. дивизија, која се налазила на крајњем десном крилу, у рејону Цикоте, наступа општим правцем преко села Драгинца и Рибарица, поседне источне падине Иверка и повеже се с јединицама 16. дивизије, садејствујући, по потреби, при чишћењу Иверка, а затим настави обухватно дејство општим правцем преко Цера и Грабовца и према селима Десићу, Радовашници, Белој Реци и Петковици; да 16. дивизија, која се налазила у центру борбеног поретка, овлада линијом Чот—Ћетениште, а затим у две колоне настави продор и избије на линију између Мршића гроба и планине Видојевице, дејствујући главнином ка Новом Селу и Лешници; да 36. дивизија, на крајњем левом крилу распореда корпуса, напада непријатеља на западним огранцима Цера, а затим ка Лешници и продужи наступање правцем преко Лешнице и села Прњавора, угрожавајући непријатељу одступницу с Цера. Напад све три дивизије требало је да почне у зору 26. септембра, с тим што би 11. и 16. дивизија претходне ноћи потпуно очистиле гробен Иверка. Пошто су се на том простору били груписали остаци четничких снага из западне Србије

и четничка Врховна команда, у заповести Штаба 12. ударног корпуса посебно је истакнуто да се јединице до максимума заложу у разбијању и уништавању те четничке групације. Штабови дивизија и нижа руководства требало је да развију пуну иницијативу, дејствујући према развоју ситуације, с основним задатком: ликвидирати четничке и друге јединице на простору Лешнице и Цера. Да не би позадина остала незаштита, око Крупња је задржан Рађевски партизански одред, формиран тих дана, а преко Врховног штаба (пошто још није функционисала радио-веза са Штабом 1. пролетерског корпуса) затражено је да се лево крило суседне 6. пролетерске дивизије 1. корпуса оријентише ка Влашићу.

Придајући велике значај том нападу, Штаб 1. армијске групе Народноослободилачке војске је 26. септембра наредио 6. пролетерској дивизији да се пребаци од Коцељева у правцу села Текериша и Цера, како би, нападом у бок и из позадине, угрозила четничке положаје на Церу и олакшала напад 12. ударног корпуса. После померања 6. дивизије ка Поцерини, за обезбеђење ширег рејона Ваљева остала је само 1. пролетерска дивизија. Иако свестан опасности која би из тога могла настати, Штаб 1. армијске групе се ипак одлучио на тај корак полазећи од познатог правила да без ризика нема ни успеха.

У току ноћи уочи 26. септембра, по кишовитом и магловитом времену, расквашеном и блатњавом терену, главнина 16. дивизије је прешла у напад и већ у првом налету пробила одбрану непријатеља, потпуно освојивши Иверак. Отпор четника је сломљен баш у тренутку када су они припремали напад на истакнуто десно крило 36. дивизије. Разбијене четничке снаге у нeredу су се повукле према Церу, где су их прихватили

Корпус горске гарде и 7. јуришни корпус. Ујутро, 26. септембра, исте снаге 16. дивизије прешле су у напад на Цер. Наступајући у две колоне, јединице 16. дивизије су око 9 часова почеле борбу за главни гробен Цера. Десно од њих, ка врху Цера и ка Раскршћу, нападала је 11. дивизија. Захваљујући доброј организацији садејства међу јединицама, напад се успешно развијао, тако да је отпор четника брзо сломљен. У борби се нарочито истакао 4. батаљон и један вод 3. батаљона 4. војвођанске бригаде који је успео да се неопажено убаци у позадину непријатеља и тиме знатно олакша акцију своје бригаде. Већ око 12 часова 12. ударни корпус је овладао готово целим масивом Цера. У међувремену је и 36. дивизија, на крајњем левом крилу, предузела напад и овладава Видојевицом. У тешким борбама, ломећи жилав отпор делова белогардејског Руског заштитног корпуса и Српског добровољачког корпуса, борци 36. дивизије су успели да до 18 часова овладају и Лешницом. Затим је ова дивизија, у садејству с левокрилном 2. војвођанском бригадом 16. дивизије, продужила надирање ка Богатићу. Неочекивано брз пад Лешнице и енергично наступање 36. дивизије ка Богатићу и избијање 11. дивизије до села Деснића угрозили су непријатељу одступницу ка Шапцу и Обреновцу. Услед тога је отпор четника нагло слабио. Овоме је допринело и наступање 6. пролетерске дивизије 1. пролетерског корпуса од правца Ваљева. Мада није стигла да учествује у нападу на Цер, ова је дивизија својим доласком у рејон Текериша, Владимираца и Коцељева омогућила да 12. ударни корпус, без бојазни за сигурност свог десног крила, које је дотад било незаштићено, енергично продужи наступање. Иако је непријатељ убацио у борбу последње резерве, у поподневним часовима борба за Цер била је решена у корист 12.

корпуса. Око 18 часова четничку 4. групу јуришних корпуса и Мајевички корпус је захватила паника. Њихове јединице су у нeredу бежале у два правца: према Дрини и ка Шапцу и Богатићу. Ово је био коначан пораз четничког покрета у Србији. Сам Дража Михаиловић, његова Врховна команда и његов Централни национални комитет једва су успели да умакну према селу Бадовинцима, а затим се, са остацима Мајевичког корпуса, пребацили преко Дрине у Семберију. Повлачење у источну Босну вршено је под паролом спајања са западним савезницима, чије је искрцавање Дража Михаиловић жељно очекивао. Рачунао је да ће се, ако дође до искрцавања савезника на Балкан, стање изменити у његову корист, јер би у том случају четништво одиграло прижељкивану улогу. Зато су готово сва његова размишљања и размишљања његових најближих сарадника била усмерена у том правцу.

Пре него што ће побећи у Босну, беспомоћни четнички Централни национални комитет састао се да одлучи шта да ради, како да се спасава кожа, куда да се крене, на којој страни да се тражи спас. И они смишљају подвалу: доносе »мудру« одлуку да пошаљу делегацију у Румунију у сусрет Црвеној армији, да поздраве Русе као савезнике и да их обавесте да ће им се и они као народноослободилачки покрет прикључити. Све је то било у циљу да се некако убаце међу Русе, да би на тај начин стекли, после трогодишњег издајничког рада, легитимацију борца за слободу с којом би изашли пред савезнике и рекли: »Или имамо права бар на један део власти ако не на целу власт«, или, како је то др Ђура Ђуровић, секретар Централног националног комитета, захтевао »ако не можемо бити водећи фактор у земљи, да нам се бар призна извесна улога, извешан удео у даљем одређивању судбине земље«.

Више година сарађивати са фашистичким окупатором, а онда, када је коначан пораз тог окупатора очигледан, покушати убацивање у фронт савезника, у фронт у коме су Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије стојали од 1941, односно од почетка ослободилачког рата у Југославији! Није то била чиста намера — да се помогне да се што брже уништи окупатор. Тиме је политичко вођство покрета Драже Михаиловића, као и његова Врховна команда, хтелo да спасе своју кожу. У томе је била суштина иницијативе да ступе у контакт с Русима. И не само да спасу своју кожу, хтели су они и још нешто друго. Желели су на тај начин, тим лукавим потезом, да лако и брзо црним велом прекрију све што су починили у Југославији за време ослободилачког рата, да прикрију своје злочине и да никоме од њих не фали ни длака на глави, да стекну легитимацију борца за слободу и да се са таквом легитимацијом дочепају бар једног дела власти како би, у даљем развоју, зграбили сву власт у своје шаке.

Међутим, ти мрачни и подли планови су остали неостварени.

Не задржавајући се на Церу и у Лешници, предњи делови 12. ударног корпуса су наставили гоњење разбијених непријатељских делова и продрли у Мачву и Поцерину, до линије села Слатине, Добрића, Змињака и Бадовинаца. Тада је, сходно основној замисли Врховног штаба и ранијој директиви 1. армијске групе, Штаб 12. ударног корпуса одлучио да ослободи преостали део територије Мачве и Посавине, блокира Шабац и успостави територијалну везу са Сремом. Он је 27. септембра наредио: да 11. и 16. дивизија делом снага продиру ка Шапцу и кроз Мачву до Саве, а делом снага обезбеде тек ослобођену територију и помогну

њено сређивање (рад и организовање органа нове народне власти, ослободилачких организација и војнопозадинских јединица и установа); да 36. дивизија с простора Ковиљаче, Лознице и села Клупаца и Руњане, контролише прелазе на Дрини, разбија заостале четничке снаге око Зворника и одржава везу с јединицама 3. ударног корпуса на левој обали Дрине, у источној Босни, а делом снага, у рејону Лешнице и Новог Села, осигура леви бок 16. дивизије. Снаге одређене да продиру ка Шапцу добиле су задатак да поруше све излазне комуникације из града. Штабовима је скренута пажња да држе иницијативу у својим рукама и не дозволе непријатељу да се среди и предузме противнапад.

У наредна два дана, 28. и 29. септембра, све јединице 12. ударног корпуса су извршиле постављене задатке. Делови који су наступали кроз Мачву и према Шапцу ослободили су Богатић, сломили на више места отпор непријатеља, посебно његових снага које су интервенисале из Шапца (једна чета »Бранденбург«, две чете Српског добровољачког корпуса и пет тенкова), код села Мишара избили на Саву и блокирали Шабац, последњи непријатељски гарнизон у северозападној Србији, у којем се налазила борбена група пуковника Јунгенфелда — око 3.000 војника, два артиљеријска дивизиона и две чете тенкова. Штаб 12. корпуса је сматрао да не треба директно нападати Шабац, јер не би пао без великих жртава, па се одлучио на блокаду. Друга војвођанска бригада 16. дивизије, ојачана са два батаљона 1. војвођанске бригаде, блокирала је Шабац са западне и југозападне стране. Придати батаљони 1. бригаде посели су линију села Штитар—Табановићи и порушили мостове на комуникацијама које од Шапца воде према Руми и Сремској Митровици. Источно од 2. бригаде Шабац је окружила 11. дивизија, обухва-

тајући га, на линији села Јевремовац—Мишар, с јужне и југоисточне стране. Неколико покушаја Јунгенфелдове борбене групе да пробије ову блокаду било је осујећено.

Пошто су операције за ослобођење северозападне Србије биле успешно окончане, Штаб 12. ударног корпуса, у очекивању нових задатака, ангажовао се на војничком и политичком учвршћењу ослобођене територије и на мобилизацији и најнужнијој обуци новог људства, како би се бројна стања дивизија, по директиви маршала Тита, повећала на 10.000 бораца. Успостављен је контакт с јединицама 3. ударног корпуса у источној Босни и са деловима Народноослободилачке војске у Срему. У ноћи између 1. и 2. октобра и у току 2. октобра, на одсеку села Равње—Црна Бара, пребацило се скелом на десну обалу Саве 311 нових бораца. Даље пребацивање је било обустављено, јер је непријатељ интервенисао из Босутских шума. На ослобођеној територији развијена је врло жива политичка активност. Није било скоро ниједног села у којем нису одржаване политичке конференције и зборови. У готово свим насељима били су изабрани нови или легализовани постојећи народноослободилачки одбори. У Крупњу, Пецкој, Лозници, Бањи Ковиљачи, Лешници, Богатићу, Коцељеву, Владимирцима, Текеришу и другим градовима и варошицама образоване су команде места, а формиране су и команде подручја за срезове јадрански, рађевски, мачвански и поцерски. Упоредо с организовањем нове, народне власти и војнотериторијалних органа мобилисани су борци, искључиво на добровољној основи. Јединицама 12. ударног корпуса добровољно је пришло око 1.500 нових бораца са територије Јадра, Мачве и Поцерине. Нови борци су укључивани у јединице за војно-политичку обуку, која је траја-

ла 10 дана, а затим, по завршеној обуци, упућивани у оперативне јединице.⁹⁴ Формирана је и Мачванска бригада Народноослободилачке војске, у чији су састав ушли два батаљона 11. ударне дивизије и Мачвански партизански одред. Она је стављена под команду Штаба 11. ударне дивизије. Поред ње, од новодошлих бораца је образован и Подгорски партизански одред.

Прилив великог броја нових бораца у знатној мери је појачао већ ионако тежак проблем снабдевања јединица наоружањем и муницијом, Ни знатне количине оружја заплењене у последњим борбама или авионима допремљене из база Народноослободилачке војске Југославије у Италији нису могле задовољити велике потребе. Да би повећали број борачког људства, штабови су одузимали пушке од митраљеских, минобацачких и артиљеријских послуга и од војника из позадинских јединица и наоружавали нове борце. Стари борци, с ратним искуством, непрекидно су обучавали нове борце у руковању оружјем и у основним борбеним радњама, а организације Комунистичке партије и СКОЈ-а развијале су широку активност у циљу правилног и другарског прихвата нових бораца и њиховог успешнијег укључивања у сналажење у борачкој средини.

Деветог октобра из Срема је пребачена 6. војвођанска бригада Народноослободилачке војске, која је ушла у састав 36. ударне дивизије. Она је са собом довела око 2.000 нових бораца. Такође се из рејона села Јање (у источној Босни) очекивао долазак 28. ударне (славонске) дивизије Народноослободилачке војске, која је била одређена да уђе у састав 12. ударног корпуса. Тим попунама и довођењем других јединица све бригаде, дивизије и 12. корпус снажно су ојачани. Нови борци одмах су положили заклетву.

Немачки противудар у Шумадији

Док је 12. ударни корпус, разбијајући непријатељске снаге, наступао из долине Јадра, преко Цера и Мачве, ка Шапцу и Сави, снаге 1. пролетерског корпуса, поступајући према директивама Штаба 1. армијске групе, задржале су се на достигнутој линији у рејону Ваљева, Лајковца, Лазаревца и Љига. За то време јединице 5, 17. и 21. дивизије које су, као самостална и издвојена Оперативна група, избиле на простор Рудника, Венчаца и Букуље, приближиле су се комуникацији Београд—Крагујевац и одмах биле увучене у вишедневне борбе против немачких и четничких снага које су, по одлуци команданта Југоистока од 21. септембра, прешле у противнапад на простору Чачка, Крагујевца, Тополе и Аранђеловца. Остале две дивизије 1. корпуса (1. и 6. пролетерска дивизија) задржале су се до краја септембра у рејону Ваљева, Лајковца, Лазаревца и Љига, очекујући развој догађаја на десном крилу, код Оперативне групе у Шумадији, и на левом крилу, код 12. корпуса у Мачви и Поцерини, јер је њихово даље наступање ка Београду зависило од успеха операција на крилним подручјима.

Мада су главне снаге 1. армијске групе (шест дивизија) биле ангажоване у северозападној Србији, ипак је тежиште операција било у Шумадији. Ова средишна област Србије, кроз коју пролазе главне комуникације које спајају Београд са долином Мораве, западне Мораве и Ибра, имала је велики оперативни и стратегијски значај за немачки фронт на Балкану. Од краја 1941. па све до средине септембра 1944. године она није била јако угрожена, тако да су за њену безбедност биле довољне немачке полицијске и обезбеђујуће снаге које су се ослањале на бугарске окупаторске трупе и

Недићеву Српску државну стражу и Српски добровољачки корпус, као и на бројне четничке јединице Драже Михаиловића. Када су, међутим, на тај простор избиле 5, 17. и 21. дивизија Народноослободилачке војске, ситуација се толико погоршала да је озбиљно забринула не само немачког команданта Србије, непосредно одговорног за то подручје, већ и врховног команданта Југоистока, па и Врховну команду Вермахта. Када је главна пажња била усмерена на источне границе Србије, куда је требало, по сваку цену и што пре, упутити главнину расположивих јединица, ради парирања удара трупа 3. украјинског фронта Црвене армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске, тада се над комуникације Београд—Краљево и Београд—Ниш надвила врло велика опасност. Три дивизије Народноослободилачке војске су потисле четничке бригаде и корпусе, одбациле их ка Чачку, Краљеву, Крагујевцу и Тополи, ослободиле Горњи Милановац, Рудник и Аранђеловац и прекинуле пут Чачак—Топола—Београд. Поред тога, долазак јаким снага Народноослободилачке војске у срце Шумадије, где су до тада под тешким условима, дејствовали 2. шумадијска и Космајска бригада и 1. шумадијски и Космајски партизански одред, још више је заталасао народ овог устаничког краја и покренуо нове стотине и хиљаде бораца, а посебно из Београда, у јединице Народноослободилачке војске и партизанске одреде.

Међу многим примерима патриотског држања људи тога краја Србије требало би споменути партизанску мајку из близине Горњег Милановца, коју је могло одњихати само болећиво, али јуначко шумадијско стабло. Два своја одрасла сина спремила је она у Народноослободилачку војску. Најсрећнији дан њеног живота

био је када је евоје стасале синове испраћала у редове 2. пролетерске бригаде 21. дивизије речима:

— Децо моја, идите у свети бој за слободу свога народа. Будите увек први, не поклекните ни пред каквим тешкоћама. То ће вашој поносној мајци бити најбоље одужење за све што сам поднела док сам вас одгајила и подигла као људе.

Одмах затим 2. пролетерска бригада је уведена у борбу. Сутрадан су се уморни борци враћали с положаја. Међу њима није било више два брата. Старији је храбро пао на бојном пољу, јуришајући на немачки положај, а млађи тешко рањен пренет је у дивизијску болницу. Тoga дана у 2. пролетерску бригаду дошла је мајка ове храбре браће. Као и увек ишла је весела, ведрa погледа. Не знајући шта се догодило, понела је дарове својим синовима. Дошла је да им честита прву борбу и још једанпут каже:

— Напред, ни корака назад!

Тужно и непријатно осећање обузело је пролетере када им је пришла и интересовала се за своје миле синове. Пролетери су јој испричали све. Она је мирно саслушала ту тужну причу. Прикочена погледа који је задржавала на скромном пакету, спремљеном за своју децу, кренула је рањена срца у бригадну болницу. Рањеника је било доста, које тежих, које лакших. У једном углу лежао је борац тешко рањен. На њему је била крвава, издерана кошуља — трагови љутог боја огледали су се на њему. Потресни приказ будио је тужна и племенита осећања код свих који су се ту задесили. Уцвельена, али не и еломљена мајка пришла је тешко рањеном другу. Из своје торбе извадила је чисту белу кошуљу и нежно родитељски обукла рањеника речима:

— Ово сам спремила за мога Мила. Он је погинуо. Знала сам да ће бити јунак. Другови ће га оеве-

тити! Узми ти, сине, нека су ти сретне ране! Ви сте ми замена за моје синове. Све вас подједнако волим. Заједно с вама се радујем и саосећам ваше болове.

А затим је пришла другом рањенику и пружила му топао вунени џемпер, говорећи:

— Ово је за мога Срба. Он лежи негде рањен. И њега ће нечија мајка неговати.

После тога пошла је од једног до другог рањеника. Свакоме од њих је храбра мајка понешто дала или улила веру топлим родитељском речју утехе.

Пред почетак немачко-четничког напада 21. ударна дивизија се налазила, развучена на широком простору око Рудника и Горњег Милановца, контролишући друм Чачак—Топола и дејствујући ка Тополи и Крагујевцу. Њене бригаде су, почев од 20. септембра, биле ангажоване у борбама против немачке есесовеке 7. дивизије »Принц Еуген« и 2. батаљона 5. полицијског пука који су из рејона Чачка нападали да би се преко Горњег Милановца и Рудника пробили према Тополи. Нападајући у три колоне, Немци су надмоћним снагама и после жестоке борбе потиснули обезбеђујуће делове широко развучене 2. пролетерске бригаде из Брђанске клисуре, отворивши пролаз ка Горњем Милановцу. Ујутру 21. септембра есесовци су продужили напад и око 8 часова ушли у Горњи Милановац, а затим, преко Рудника, наставили према селу Доњој Шаторњи.

Ево како је улазак у Горњи Милановац забележио командант немачког 13. СС брдског ловачког пука, штандартенфирер Дојч:

»Продор и заузимање Горњег Милановца. непријатељ је одбачен из места и повукао се према северу. Град је готово цео био припремљен за улазак Црвене армије. Подигнуте су дрвене капије, украшене зеленим јеловим гранама и црвеним транспарентима за поздрав-

љање и ослобођење од стране 'победоносне Црвене армије', кроз које су сада марширали наши војници и потом директе обарали. Одбори за дочек су заробљени«.

Увече су челне јединице есесоваца, водећи успут борбе против делова 5. српске бригаде, доспеле на гребен Рудника. Напад снага 7. СС дивизије потпомагале су јединице Ловачке и 1. грузанске четничке бригаде дејством на правцу Крагујевац—Горњи Милановац, који је затварала 4. српска бригада 21. ударне дивизије, тако да ова бригада није могла прискочити у помоћ 2. пролетерској бригади. У току 22. септембра делови 7. СС дивизије пробили су се у село Шаторњу, а један батаљон у Тополу. Јединице 21. ударне дивизије водиле су маневарску одбрану повлачећи се пред надмоћним снагама непријатеља, да би одмах затим прешле у нападе на немачке колоне дуж пута између Чачка и Тополе, што је приморало непријатеља да део снага ангажује за обезбеђење тек освојеног Горњег Милановца, Рудника и других насеља дуж друма Чачак—Топола. Већ сутрадан, 23. септембра, делови 21. ударне дивизије поново су ушли у Горњи Милановац и посели улаз у Брђанску клисуру, затворивши друм. Снаге ове дивизије опет су преузеле иницијативу и на више места разбиле четничке јединице које су се почеле окупљати и дејствовати под утицајем немачког напада. Уз помоћ немачких војника, четничка Команда Србије прикупила је остатке 1. и 2. шумадијског и Рудничког корпуса на простору Кнића, Крагујевца и Тополе. Немачке трупе су биле принуђене да, уз издашну помоћ четника, упорно бране преостали пут Краљево—Крагујевац—Топола, на који је немачка Врховна команда Југоистока обраћала посебну пажњу због транспорта сопствених трупа из Грчке у Подунавље. Остаци чет-

ничких шумадијских трупа, прикупљени око Чачка, Крагујевца и Тополе, штитили су покрет немачких јединица и везивали за себе део снага 21. ударне дивизије Народноослободилачке војске.

Продором снага немачке 7. СС дивизије од Шаторње ка Тополи тежиште борбе је пренето на сектор 5. дивизије Народноослободилачке војске. Штаб ове дивизије био је принуђен да главнину својих снага, која је дејствовала на одсеку Младеновац—Топола, помери на простор Аранђеловца и Тополе, где је она прешла у одбрамбене борбе за Аранђеловац и Букују. Прва крајишка бригада повучена је у рејон села Јеловика и Драгоља, југозападно од Аранђеловца, да би затварала путеве Рудник—Аранђеловац и Рудник—Љиг; Десета крајишка бригада на простор Венчаца и села Вукосаваца ради дејства ка Горњој Трешњевици; четврта крајишка бригада у рејон села Живковаца, одакле је требало да дејствује према потреби и развоју ситуације, док је 21. српска бригада, која је ушла у састав 5. дивизије, мањим снагама контролисала Аранђеловац и Пресеку, а главнином рејон села Буковика и Букуље. Када је стигла у Тополу, Команда немачке 7. СС дивизије је наставила реализовање плана за офанзивну акцију под шифром »Циркус« и јединице развила за напад на Аранђеловац, који је почео 24. септембра по подне, уз јаку подршку јуришне авијације и артиљеријске и минобацачке ватре. Напад је извршен у четири колоне: прва (један батаљон 14. брдског ловачког пука и 1. пук дивизије »Бранденбург«, без једног батаљона, и подржани тенковима) у захвату друма Топола—Аранђеловац, друга (један батаљон 14. брдског ловачког пука) на правцу Шаторња—Венчац—Аранђеловац, трећа (један батаљон 14. пука) правцем преко Горње Трешњевице,

Венчаца, Аранђеловца и четврта (13. брдски ловачки пук) у правцу Љига.⁹⁵

Упркое жестоком отпору, непријатељ је, продирући преко села Бање и Брезовца, принудио делове 5. дивизије на повлачење, заузео Венчац и приближио се Аранђеловцу. Сутрадан су Немци ужурбано почели да утврђују положаје дуж друма између Младеновца и Крагујевца, решени да друм грчевито бране како би обезбедили несметани саобраћај и пребацивање трупа и материјала, који су управо тада превожени ка Београду.⁹⁶ Тога дана, 24. септембра, главнина снага 5. дивизије постављена је према Тополи и око Аранђеловца са задатком да затвара правац од Тополе ка Белановици и Лазаревцу и да врши притисак на друм Топола—Рудник.

Идућег дана, 25. септембра поподне, командант 7. СС дивизије поново је позван у Београд у Штаб фелдмаршала Вајкса. Ево како је забележен кратак разговор који се том приликом водио између Вајкса и Ота Кума:

Фон Вајкс, пошто се подигао иза стола, закорачивши према Оту Куму, отпочео је речима:

— Господине оберфиреру, наступила је потпуно нова ситуација. Први Совјетски батаљони прешли су Дунав код Гвоздених врата. Због тога дивизија »Принц Еуген« прекида садашњу операцију и одлази — остављајући један ојачани пук према непријатељу — у рејон Ниша. Тамо смењује 1. брдску дивизију, која долази овамо на север да би одбацила Совјете преко Дунава.

Овде је Вајкс застао. На то је Ото Кум, фиксирајући сумњичаво Вајкса, додао:

— Господине фелдмаршале, ангажујте дивизију »Принц Еуген« на истоку да би одбацила Русе. Сменом

1. брдске дивизије и њеним маршем овамо проћи ће седмица. Дотле, ипак, Совјети неће тамо застајати.

Вајкс га је прекинуо:

— То не знам. Изричита заповест Врховне команде Вермахта је да то чини 1. брдска дивизија. Она ће преузети неке тамо заостале јединице копнене војске, ваздухопловства и морнарице и вршиће заштиту на бугарској граници према истоку, док цела Група армија »Е« генерал-пуковника Лера не буде прошла путем преко подручја Скопље—Ниш—Београд. Јединице ове групе армија ојачаће њихов одбрамбени фронт.

Кум кратко:

— Разумем, господине фелдмаршале!

Вајкс:

— Остала упутства добићете од господина генерала Фелбера.

Кум:

— Разумем!

Тиме је разговор завршен. Није трајао више од три-четири минута.

Двадесет осмог септембра ујутру делови 7. СС дивизије и 1. пук дивизије »Бранденбург«, уз подршку тенкова 202. оклопног батаљона, предузели су напад на целом фронту од села Орашца до села Горње Трешњевице. У упорној борби, ређали су се напади и противнапади и с једне и са друге стране. Немачки делови који су заузели брдо Пресеку и избили до првих кућа у источном делу Аранђеловца били су противнападом, после осмочасовне борбе, одбачени према селу Бањи. Зауостављен је и напад преко гребена Венчаца и дуж друма Топола—Аранђеловац а непријатељ је приморан да одступи ка селу Доњој Шаторњи. У међувремену је главнина 7. СС дивизије морала бити упућена у рејон Ниша. Њено дезангажовање у борби није текло без

проблема. То је забележио штандертенфирер Дојч, командант 13. СС брдског ловачког пука дивизије »Принц Еуген«:

»Одвајање од непријатеља, које је извршено у духу заповести, а у циљу новог ангажовања у рејону Ниша и Лесковца, није се одвијало без тешкоћа. Јединица копнене војске одступала је у бекству пред непријатељем који је вршио противнапад. Пук је морао два пута да се повлачи и да са делимично остављеним тешким наоружањем поново заузима положај. Тек трећег пута пошло је од руке да се зауставе јединице копнене војске и непријатељ«.

После одласка главнине 7. СС дивизије, напад је продужио њен 14. брдски ловачки пук, ојачан једним артиљеријским дивизионом 7. артиљеријског пука, деловима дивизије »Бранденбург« и четницима. Ове снаге су 30. септембра, уз подршку авијације, тенкова и артиљерије, овладале Пресеком. Мада је пред собом имао знатне немачке и четничке снаге, тада је Штаб 5. дивизије 1. пролетерског корпуса одлучио да противнападом поврати изгубљене положаје како би поново дејства својих јединица могао пренети на комуникацију Београд—Крагујевац. У току ноћи између 30. септембра и 1. октобра 5. дивизија је прешла у општи противнапад. После огорчене борбе немачке снаге и четници су били принуђени да коначно напусте Пресеку, Капетанове Станове и Велике баре и да се повуку на Венчац и Прокоп, а затим у Тополу, где су организовали одбрану заједно с четницима и деловима 18. полицијског пука који су пристизали из Грчке.

Док је главнина 5. дивизије водила одбрамбене борбе у рејону Аранђеловца, Космајека бригада, делови 4. крајишке бригаде и Космајски партизански одред успешно су развијали борбена дејства према железнич-

кој пружи и друму Београд—Младеновац. Они су 28. септембра у Сопоту разбили делове 1. пука Српског добровољачког корпуса, а у ноћи између 29. и 30 септембра очистили од четника села Бељину, Бождаревац и Гунцате, у близини Београда.

После тих борби настао је мањи застој у операцијама. Непријатељ се ограничио на одбрану, а јединице 5. дивизије су заузеле своје првобитне положаје и поново почеле акције на друму Младеновац—Топола и притисак на Тополу. Двадесет прва српска бригада је упућена у рејон Љига, а Космајска бригада — према Лазаревцу, за везу са суседном 1. пролетерском дивизијом.

Борбе 5. и 21. дивизије Народноослободилачке војске против Немаца и четника у рејону Горњег Милановца, Крагујевца, Тополе и Аранђеловца, у другој половини септембра, имале су велики значај, јер су, за извесно време, задржале и успориле покрет делова немачке 4. СС полицијеке оклопне дивизије и 18. СС брдског полицијског пука из Грчке, преко Београда, у Банат, чији је циљ био да са другим немачким јединицама образује одбрамбени фронт. »Препади на саобраћај моторних возила« — каже се, поред осталог, у наређењу врховног команданта Југоистока од 22. септембра 1944. — »које врше јаке снаге црвених, на пролазном путу Крагујевац—Београд (сада у рејону између Раће и Тополе), при којима трпимо знатне губитке, принуђавају нас да, до скорог ослобођења друма, целокупни саобраћај пребацимо на правац север — југ, тј. Београд—Ниш, преко Смедерева, Велике Плане и Јагодине».⁹⁷ Сем тога, у овим је борбама била ангажована 7. СС дивизија »Принц Еуген«, која је требало да образује одбрану у рејону Ниша и на делу југословенско-бугарске границе. Група четничких шумадијских корпуса,

услед неколико озбиљних удараца, била је потпуно растројена. И покушај да се Недићева Српска државна стража очува и, спајањем са четницима, спасе од распадања није могао дати већих резултата, управо због пораза које су немачке и четничке јединице тих дана трпеле у Шумадији и западној Србији.

Док је у последњој декади септембра дошло до бурних догађаја на крилима 1. армијске групе Народноослободилачке војске у Мачви и Шумадији, у центру је, на правцима 1. и 6. пролетерске дивизије, владало релативно затишје. Шеста пролетерска дивизија се измерила према Коцељеву и Владимирцима, југоисточно од Шапца, са циљем да се постави ка Церу и садејствује са 12. ударним корпусом. Прва пролетерска дивизија се налазила на простору Словца, Лајковца и Лазаревца, на затварању путева који, преко Уба и села Степојевца, изводе из долине Саве и од Београда према Ваљеву. На том простору њене јединице су се припремале за даља борбена дејства у правцу Београда и радиле на учвршћењу народне власти и мобилизацији нових бораца.⁹⁸ Поред тога, оне су разбијале четничке групе које су покушавале да се прикупе на Сувору и Равној гори и спречавале препаде банди дуж пута Уб—Обреновац. У свим селима су формиран народноослободилачки одбори; поред неколико среских и градских, образован је и Обласни народноослободилачки одбор у Ваљеву, први овог ранга у Србији.

ОПЕРАЦИЈЕ ЈЕДИНИЦА ГЛАВНОГ ШТАБА СРБИЈЕ

Док су 1. пролетерски и 12. ударни корпус и Оперативна група дивизија изводили операције у западној Србији и Шумадији, јединице Народноослободилачке војске, под командом Главног штаба Србије, успешно су дејствовале на својим операцијским подручјима. Извршавајући директиву врховног команданта маршала Тита од 19. августа, Главни штаб Србије предузео је мере за учвршћење командовања и ббразовање нових јединица. То је био период интензивне мобилизације нових бораца, пораста бројног стања јединица и формирања нових бригада и дивизија. Трећег септембра 1944. формирана је 45. дивизија, а три дана касније 13. и 14. корпус Народноослободилачке војске. У саставу 13. корпуса, којим су командовали пуковник Љубо Вучковић и политички комесар пуковник Василије Смајевић, ушле су 22. и 24. ударна дивизија, као и 46. и 47. дивизија које су биле у формирању, а у саставу 14. корпуса, којим су руководили потпуковник Радивоје Јовановић и политички комесар пуковник Раја Недељковић, 23, 25. и 45. ударна дивизија. Под непосредном командом Главног штаба Србије задржана је 2. пролетерска дивизија. Основни је задатак свих јединица које су биле под командом Главног штаба Србије био да врше ударе по комуникацијама којима се служио непријатељ, а нарочито да настоје још боље пресећи јужноморавски стратегијски правац. Та дејства је требало координирати с ударима савезничке авијације, а циљ је био да се окупатору отежава прегруписавање снага и стварање и стабилизовање фронта на истоку Југославије, на линијама које су за њега биле најподесније, и да се спречава уредно снабдевање и повлачење немач-

ке групације из Грчке и с македонско-српског ратишта. Снаге Народноослободилачке војске су изводиле ударе ноћу, а савезничко ваздухопловство дању, када јединицама Народноослободилачке војске није претила опасност од губитака из ваздуха."

Операције 13. корпуса, у складу с поменутом директивом маршала Тита од 19. августа, усмерене су на простор од Ибра и Западне Мораве на југоисток, до југословенско-бугарске границе, реке Пчиње и гребена Скопске Црне Горе. Задатак је 13. корпуса био да уништава остатке четничко-недићевских снага у јужној Србији, руши комуникације, нарочито у долинама Јужне Мораве, Ибра и Нишаве, напада и ослобађа села и градове које је још држао непријатељ, мобилише људство у Народноослободилачку војску, формира нове јединице, организује корпусну војну област, политички делује у народу и одржава везу с оним јединицама Народноослободилачке војске које су оперисале у Македонији, на Косову, у Црној Гори и у Санцаку.

Готово исте задатке је добио и 14. корпус, чија је оперативна зона била у источној Србији. Првенствено је требало да очисти Тимочку крајину и да избије на Дунав у зони Неготина, Брзе Паланке и Доњег Милановца, што пре ухвати везу са трупима 2. и 3. украјинског фронта Црвене армије, тиме олакша прелазак јединица Црвене армије преко Дунава и с њима настави дејства за коначно ослобођење источне Србије.

Друга пролетерска дивизија, под командом потпуковника Средоја Урошевића и политичког комесара потпуковника Милинка Ђуровића, имала је задатак да дејствује према Крушевцу и Сталаћу с циљем да пресече комуникације Ниш—Београд и Сталаћ—Краљево.

Значај јужне и источне Србије још више је порастао после 6. септембра 1944. године, када су трупе

Црвене армије избиле на Дунав, код Турн Северина, и на југословенско-румунску границу. Одбраном комуникацијског правца Скопље—Београд, немачка балканска команда је обезбеђивала извлачење своје групе армија из Грчке и с македонско-српског ратишта на север. Одбраном источне Србије немачке окупаторске трупе су с истока затварале прилазе долини Велике Мораве и Београду, Краљеву и Нишу, важним комуникацијским чворовима. Због тога су на ова подручја довлачене нове немачке снаге.

Жестоке борбе у источној Србији

Успешним дејствима 23. и 25. ударне дивизије Народноослободилачке војске у источној Србији и повлачењем бугарских окупационих снага према Пироту створене су могућности за ослобођење Књажевца и Зајечара и за даља дејства на север, ка Дунаву, којем су се, у офанзиви кроз Румунију и Бугарску, приближавале трупе Црвене армије.

Увиђајући да је уништавање непријатељских гарнизона у источној Србији веома значајно ради успостављања веза са трупима Црвене армије, Штаб 23. дивизије, поступајући у духу опште директиве за дејства у источној Србији, одлучио је да ослободи Књажевац и његову околину.

Док су се јединице 23. дивизије приближавале Књажевцу, непријатељ је, 4. септембра, напустио место. Бугарске снаге су се повукле према Пироту и Бугарској, немачка батерија лаких пољских хаубица из Школе за обуку према Нишу, а деморалисане четничке јединице ка Хомољским и Сврљишким планинама. У Књажевцу је 7. српска бригада 23. дивизије заробила заосталу групу од 150 четника.

Међутим, већ 5. септембра, око 10 часова, у Сврљигу је, с правца Ниша, продрла немачка моторизована колона из састава 1. брдске дивизије, јачине око 100 камиона пешадије (око 1.200 људи) и неколико тенкова, која је дан раније одбацила заштитне делове 23. српске бригаде 45. дивизије и заузела Грамаду. Немачка колона је, после краћег задржавања у Сврљигу, продужила према Књажевцу. Повлачећи се испред надмоћног непријатеља, 4. батаљон 9. српске бригаде је успоравао покрет Немаца на правцу Сврљиг—Књажевац. Зачудо Немци нису журили, иако су знали да су им гарнизон у Зајечару угрожавале јединице Народно-ослободилачке војске.

Одмах затим је извршен напад и на Зајечар, најјачи административни центар Тимочке крајине и последње јаче упориште окупатора на путу ка Дунаву, из кога су Немци контролисали и интервенисали у источној Србији. О јачини и распореду непријатеља који је бранио рејон Зајечара нису постојала поуздана обавештења. Подаци су, углавном, прикупљени од мештана пристиглих из Зајечара. Тек у току борбе, по жилавом отпору непријатеља, Штаб 23. дивизије је увидео да је реч о јачим непријатељским деловима. Посаду Зајечара су чинили два немачка полицијска батаљона, један батаљон Српског добровољачког корпуса (800 људи), око 200 припадника Српске државне страже и 70 граничара, док се у околним насељима налазило око 3.000 четника, који су имали споразум с Немцима о заједничкој одбрани града, и то: у рејону села Лубнице једна бригада Тимочког четничког корпуса, у селу Николићеву Борска четничка бригада с командантом Тимочког четничког корпуса, а у ширем рејону Бољевца Јуришни четнички корпус источне Србије (састава: Иванковачки корпус, Великоморавска, Тимочка,

Крајинска и Млавска јуришна бригада и јуришни одред Ресавског корпуса). Према томе, у Зајечару и околини се налазило укупно око 5.600 непријатељских војника. Град је био добро организован за одбрану, са спољном и унутрашњом линијом одбране и с 'више утврђених отпорних тачака у појединим зградама. За одбрану су биле поседнуте железничка станица, млин, пивара, циглана и друге зграде од тврдог материјала. Око мостова изграђени су армиранобетонски бункери, чији су прилази заштићени жичаним препрекама. Из свих тих објеката били су добро брањени прилази граду. Најјаче снаге непријатељ је груписао између Белог и Црног Тимока, на брду Краљевици, на правцу село Грљане—Расадник и, касније, по паду Краљевице, на јужној и источној периферији града и у зградама Крајс-команде и касарне, које су биле утврђене и са по три до четири армиранобетонска бункера. Штаб 23. дивизије се одлучио за напад, јер је располагао подацима да Немци планирају предају града четницима, у чему их је требало предухитрити. Наиме, Штабу 23. дивизије приспео је ноћу уочи 6. септембра извештај да командант четничког Тимочког корпуса мајор Љуба Јовановић преговара с Немцима да му предају власт у Зајечару, где би се 6. септембра одржала и прослава поводом рођендана краља Петра. Немачком команданту у Зајечару очигледно је било много стало да четнике задржи као савезнике у борби против Народноослободилачке војске, па се с њима упуштао и у политичке комбинације, користећи околност што су четници пред народом остали и без политичког угледа и без материјалне помоћи западних савезника. Главни актер тих политичких комбинација с окупатором у том делу Србије био је мајор Љуба Јовановић. Њему су у строгој тајности била упућена два америчка официра после

доласка пуковника Мак Даула у четничку Врховну команду. Међутим, не располаже се подацима о процесу и резултатима преговора Немаца и четника, а још мање о улози тих америчких официра у политичкој игри мајора Јовановића.

Са ширег простора Књажевца 23. дивизија је отпочела марш 5. септембра и, преваливши 30 километара, пред вече је стигла до села Вратарнице, Грлишта и ЈТесковца, око 12 километара јужно од Зајечара. На правцу покрета претходнице су се сукобљавале с мањим групама четника које су се испред њих повлачиле. Што се дивизија више ближила Зајечару, те групе су биле све јаче и упорније. У ствари, оне су обезбеђивале гарнизон у Зајечару. Напад на сам град извршиле су концентрично све три бригаде 23. дивизије. Подилазећи граду, јединице су у току 5. и 6. септембра ломиле отпор појединих немачких и четничких делова у околним насељима Грлану, Шљивару, Лубници, Николићеву и на Краљевици. Почетак напада на сам град је планиран за 1 час 7. септембра. Планом је било предвиђено: да 9. српска бригада, којом су командовали капетан Јован Кецман и политички комесар мајор Душан Глигоријевић, пошто пређе Бели Тимок, напада град с истока, на одсеку између путева Зајечар—Неготин и Зајечар—Књажевац; да 7. српска бригада, под командом Војина Јовановића и политичког комесара мајора Ђура Цекића, напада с југа и запада, на одсеку од пута Зајечар—Књажевац до Црног Тимока; да 14. српска бригада, којом су руководили Јован Митић и политички комесар мајор Душан Витас, напада са северне стране, на одсеку између Црног Тимока и друма Зајечар—Неготин. Наређено је да бригаде једновремено и снажно нападају све док не заузму град. Хау-

бица и противтенковски топ требало је да подржавају напад јединица 7. бригаде.

Још од почетка напада на Зајечар развила се врло жестока борба на свим правцима. Немачке снаге упорно су се браниле и уз подршку артиљерије и тенкова често прелазиле у противнападе. Особито оштре борбе су вођене на Краљевици, на насипу железничке пруге на јужној ивици града и око тврђих зграда на периферији Зајечара. Упорно продирући у унутрашњост града јединице су наилазиле на све снажнији отпор из појединих тврђих зграда које су биле обезбеђене бетонским бункерима. Бомбаши су под заштитом пушкомитраљеза умешно подилазили утврђењима и ликвидирали посаде. Најжешће борбе су вођене око зграде немачке Крајскоманде (зграда бившег среског начелства), пешадијске касарне, пиваре и циглане, на правцу дејства 7. и 9. српске бригаде. Овде је непријатељ вршио веома јаке противнападе наносећи тешке губитке нападачу, нарочито 1. батаљону 9. српске бригаде, који се био најдубље уклинио у борбени поредак непријатеља. Ту су, употребом ручног реактивног минобацача, противтенковских пушака и пушкомитраљеза, уништена три немачка тенка, а неколико оклопних аутомобила је оштећено, што је приморало немачку пешадију да се повуче на главну раскрсницу града и у зграду Крајскоманде. Око 12 часова, освајајући кућу по кућу, делови 7. и 9. српске бригаде поново су прешли у напад и око 13 часова принудили Немце да напусте зграду Крајскоманде, а затим, око 16 часова, и касарну. За то време је слоњен отпор непријатеља и на десној обали Тимока, а затим очишћен северни део града до Вражогрначког пута.

Од самог почетка напада јединицама 23. дивизије су се придружили и мештани. Они су пружали помоћ

рањеницима, превијали их и износили из борбе. Појединци су се директно укључивали у састав јединица (у водове и групе бораца) као „водичи и показивачи непријатељских упоришта и ватрених тачака. Известан број омладинаца ступио је и у јединице Народноослободилачке војске.

Док је вођена борба у граду, четнички Ивановачки корпус је, око 11 часова, с правца села Николићева, прешао у напад с циљем да с леђа удари на јединице 23. дивизије које су нападале град. Он је потиснуо слабије делове 14. српске бригаде с виса Могиле и коте 373 (око 3 километра северозападно од предела Бачишта), а затим, око 13 часова, заузео и северне падине Белог брега. Због тога је Штаб 14. српске бригаде хитно извукао из града своје батаљоне и извршио енергичан противнапад. Убрзо су четници били разбијени и, око 15 часова, одбачени ка Николићеву, а делом преко села Рготине ка Крајини, а делом уз долину Црног Тимока ка селу Кривом Виру, где су их дочекале јединице 25. дивизије Народноослободилачке војске и разоружавале. Највише је страдао Иванковачки четнички корпус, који је носио назив »јуришни«. Погинуо је и његов командант, мајор Бора Станисављевић.

У међувремену, око 14 часова, стигла је из Бора немачка моторизована колона: седам тенкова и 12 камиона са око 250 војника. Она је пробила положаје борбеног обезбеђења 14. српске бригаде изнад села Звездана и ушла у Зајечар. Око 16 часова Немци и недићевци, притешњени са свих страна, почели су, под заштитом тенкова, да се извлаче из Зајечара према Звездану и, даље, ка Бору. Непријатељ је тежио да се што пре извуче кроз празан простор који је настао када су, услед напада четника, батаљони 14. српске бригаде напустили део фронта. Око 17 часова главнина

непријатељске колоне, која се из-влачила, избила је у Звездан. У граду су јењавале борбе. Понека група Немаца забарикадираних у појединим зградама још је пружала отпор. Ускоро затим, око 18 часова, борбе су престале. Град је био ослобођен.

Зајечар је био прво ослобођено окружно место у источној Србији. Непријатељ је претрпео тешке губитке. Цени се да је на улицама града остало око 200 мртвих немачких војника и недићеваца и око 100 четника, заробљено је око 640 окупаторских и квислиншких војника и око 80 четника; заплењено је: око 40 митраљеза и пушкомитраљеза, 500 пушака, већа количина разне муниције, три минобацача, складиште експлозива од око 10 вагона, око 37 вагона разних животних намирница, 50.000 литара бензина и нафте, 10 камиона, три путничка аутомобила, 14 мотоцикла и једно складиште у којем је било 4.000 пари обуће и немачких униформ; уништено је шест тенкова и оклопних аутомобила и 16 камиона. Губици 23. дивизије су износили 39 мртвих и 99 рањених. Када су јединице 23. дивизије Народноослободилачке војске заузеле Зајечар и поселе долину Тимока, прекинут је за Немце једини употребљиви пут дотура до Дунава, као и попречна веза позади јужног крила немачког источног фронта који је требало тек изградити. Тако су се снаге Народноослободилачке војске нашле иза леђа немачких трупа распоређених у дунавском луку.

Борбом код Зајечара задат је последњи ударац четницима у источној Србији: они су и на овом простору престали да постоје као војска, а њихови остаци су се повукли према Морави и Борском руднику или прикривали око својих села. Код Зајечара, зававајући војску, четничке старешине су последњи пут успеле да прикупе раније разбијене корпуре (укупно око

3.000 људи), тврдећи да уживају помоћ Американаца, али су ту чак и они »најупорнији« одбили да се боре против Народноослободилачке војске. Праву слику догађаја код Зајечара дао је Миодраг Ратковић, командант четничке Поречке бригаде, у једном извештају генералу Мирославу Трифуновићу, четничком команданту Србије:

»Са својим машингевером отворио сам ватру на оно људство које није хтелo да слуша моју команду да стане и да крене поново у напад на непријатеља (партизане), па сам том приликом убио двојицу и четворицу ранио«. ¹⁰⁰

Ова победа 23. ударне дивизије имала је велики одјек у народу, не само у Зајечару и његовој непосредној околини него и у целој источној Србији. Највеће признање борцима 23. дивизије била је похвала коју су, за успешно извршење задатка, добили од Главног штаба за Србију.

Непосредан утицај на борбена дејства имао је командант 23. дивизије Миладин Ивановић, који се кретао са 7. српском бригадом и био свуда где се решавао исход битке. Његово присуство готово у стрељачком строју врло позитивно се одражавало на морал бораца. Он је зналачки и на време уводио у борбу снаге, тамо где је био ослабљен систем одбране непријатеља и где је с несмањеном жестином требало наставити напад. Под његовом непосредном командом били су артиљерија и минобацачи који су одиграли пресудну улогу у заузимању утврђења на Краљевици и касније приликом повлачења непријатеља ка Бору.

Својом одлучношћу и сналажљивошћу истакли су се командири чета 3. батаљона 7. српске бригаде. Они су добро организованом и руковођеном ватром из свих

пушкомитраљеза обезбедили бомбашима да приђу близу бункерима код касарне и униште посаде у њима.

У ослобођеном Зајечару одмах се приступило организовању нове, народне власти, сахрани погинулих бораца и нормализовању живота грађана који су огромним присуством, нарочито омладине, на митингу 8. септембра најбоље изразили своју радост и одушевљење према ослободиоцима и слободи коју су жељно очекивали скоро три и по године. Образована је Команда места, за чијег команданта је именован Душан Ковачевић, партијски руководицац 7. српске бригаде, првоборац из Зајечара.

Док је 23. дивизија дејствовала у долини Тимока и водила борбе за Књажевац и Зајечар, 25. дивизија је припремала марш на север, ка Дунаву. Претходно је требало прикупити бригаде у рејону северно од Сокобање, порушити комуникацију која повезује Зајечар с Параћином, испитати стање код непријатеља на простору Бољевца и Бора, евентуално поново овладати Бољевцем, а затим наставити продирање према Доњем Милановцу, што пре избити на Дунав и пресећи путеве који из долине Тимока и велике избочине Дунава воде ка Пожаревцу. Међутим, четници су пре сванућа 7. септембра напустили Бољевац и кренули према Зајечару, тако да је био непотребан напад на ову варошицу. Четници су повели са собом све мушкарце до 30 година. У Бољевцу су оставили само старце, жене и децу.

Непосредно после тих успеха 23. и 25. дивизије уследила је немачка противакција. Врховни командант Југоистока фелдмаршал Вајкс је 7. септембра наредио генералу Фелберу да, употребом довољно јаких делова, нарочито из 1. брдске дивизије, неодложно разбије снаге Народноослободилачке војске у рејону Зајечара и, на тај начин, најхитније и потпуно обезбеди одбрану ис-

точне границе Србије. У том циљу, генерал Фелбер је одлучио да у источну Србију упути главнину 1. брдске дивизије и 2. пук оклопне гренадирске дивизије »Бранденбург«. Требало је да ове снаге, дивизијска борбена група »Фишер« и друге јединице, на линији Тимок—Дунав, од Зајечара до Оршаве, организују фронт према истоку, спрече евентуални прелазак трупa Црвене армије преко Дунава и онемогуће садејство 14. корпуса Народноослободилачке војске са совјетским трупaма приликом њиховог преласка преко Дунава и бугарско-југословенске границе. Оне су, сем тога, имале и задатак да држе комуникације које из долине Тимока воде у долину Велике Мораве.

Да би се све ово остварило, планирано је да 1. брдска дивизија, нападом из рејона Ниша и Књажевца, и делова борбене групе генерала Фишера, нападом из рејона Бора, поврате Зајечар, а 2. пук дивизије »Бранденбург«, ојачан 468. тенковском извиђачком четом за специјалну употребу, наступајући правцем преко Пожаревца, Петровца, Жагубице и Неготина, обезбеди пут ка Неготину и пут Неготин—Брза Паланка. Пошто долину Тимока очисте од снага Народноослободилачке војске, требало је да борбена група »Заупе« брани линију Зајечар—Брегово, ослађајући се на 1. брдску дивизију; да 2. пук дивизије »Бранденбург« организује одбрану одсека Тимок—Дунав, с тежиштем на местима преласка преко Тимока код Брегова, и даље до Брзе Паланке, стављајући под своју команду посаду упоришта у Прахову, која је добила задатак да контролише Дунав од ушћа Тимока до Кладова; да борбена група »Ре« брани положај на узвишењима јужно од Кладова (Кључ) и рудника Костолац, а борбена група »Гвоздена врата« пролаз Дунавом од Текије до Градишта, у тесном садејству са борбеном групом »Ре« код

Кладова. Прва брдска дивизија, као главна снага на овом подручју, требало је да припреми одбрану у долини Тимока, а борбена група генерала Фишера да обезбеди саобраћајнице у позадини, нарочито пут Зајечар—Бор—Пожаревац.

Овако замишљену одбрану источне Србије требало је наклонити десно на одбрану борбене зоне Ниш, а лево на Дунав и на корпус генерала Вилија Шнекенбургера, односно борбену групу »Хилебранд« у Банату.

После заузимања Зајечара и Бољевца, Штаб 14. корпуса Народноослободилачке војске, сходно примљеним директивама од врховног команданта маршала Тита и Главног штаба Србије, одлучио је да убрза продор кроз источну Србију на Дунав, ка одсеку од ушћа Тимока до Брзе Паланке, и да прихвати совјетске трупе које су се од 6. септембра налазиле у рејону Турн Северина. Требало је прекинути ланац немачких обезбеђења на Дунаву, пореметити немачке одбрамбене планове, а по успостављању контакта с јединицама Црвене армије заједно с њима продужити операције ка долини Велике Мораве, Шумадије и Београда, а с једном дивизијом обезбедити операције главнине с правца Параћина, Алексинца и Ниша. У том циљу он је 8. септембра усмерио 23. дивизију од Зајечара ка Неготину, а 25. дивизију од Бољевца према Брзој Паланки и Доњем Милановцу, док је 45. дивизију задржао на простору Књажевца, Зајечара, Бољевца и Сокобање. У то време није се ништа одређено знало о намерама Црвене армије. У штабовима Народноослободилачке војске полазило се од претпоетавке да ће совјетске трупе почети прелазак преко Дунава и југословенско-бугарске границе пре него што се немачка 1. брдска дивизија и 2. пук дивизије »Бранденбург« пробију у Тимочку крајину и подунавље.

Наступање 14. корпуса Народноослободилачке војске кроз Крајину према Дунаву почело је у две колоне: десна (23. дивизија) правцем преко Зајечара и Неготина и лева (25. дивизија, под командом пуковника Рајка Танасковића и политичког комесара потпуковника Милојице Пантелића), правцем преко села Подгорца и Брзе Паланке. Истовремено су 1. ренули и немачка 1. брдска дивизија из рејона Ниша и 2. пук дивизије »Бранденбург« из Пожаревца према Зајечару, Неготину и Дунаву. Ова околност је утицала на извршење задатка 14. корпуса и на тежину борби које су 23. и 25. дивизија водиле до преласка трупа Црвене армије преко Дунава и бугареко-југословенске границе. Да би се бар донекле онемогућило брзо надирање немачких снага, задржана је на простору Књажевца 23. српска бригада 45. дивизије, којом је командовао капетан Баћо Ђорђевић, а на простору Зајечар 7. српска бригада 23. дивизије.

Док је 23. дивизија, без већих напора, продирала ка Дунаву, предходнички моторизовани делови борбене групе »Фисл«¹⁰¹ стигли су у Сврљиг и, 9. септембра, продужили ка Књажевцу, одбацивши неискусне јединице новоформиране 23. српске бригаде 45. дивизије с положаја пред градом, да би затим одмах продужили долином Белог Тимока ка Зајечару. Пред Зајечаром су ову групу дочекали прво делови 9. српске бригаде, а затим делови 7. српске бригаде 23. дивизије, који су после краће борбе одступили. Око 18 часова Немци су продрли у град. Зачудо, они нису покушали да организују власт у Зајечару, нити да ослободе заробљене у селу Вражогрнцу.

Штаб 23. дивизије погрешно је обавештен да је Ниш ослобођен, а да је ова немачка колона у ствари избегла заробљавање упутивши се на север. Верујући

да су сада у безизлазном положају, Штаб дивизије је упутио захтев Немцима да се предају, гарантујући им безбедност живота. Нема сумње да се овакав закључак Штаба 23. дивизије наметао и због промена у Бугарској и њене објаве рата Хитлеровој Немачкој. Пошто Немци нису дали никакав одговор, било је јасно да Зајечар треба поново нападати. Али времена није било, с обзиром на то да је основни задатак 23. дивизије био продирање ка Дунаву и ступање у непосредни контакт с јединицама Црвене армије.

У току 10 и 11. септембра 23. дивизија је наставила да продире ка Дунаву. Њене јединице су 11. септембра заузеле Салаш, а сутрадан Неготин и продужиле ка Прахову. Од напада на ово место се одустало, јер су већ делови 1. брдске дивизије пристизали од Зајечара ка Дунаву.

Да би ојачала одбрану на Дунаву, немачка команда је убрзала и покрет 2. пука оклопно-гренадирске дивизије »Бранденбург«. Он је журнио из Пожаревца у Бор, а затим према Рготини, где се спојио с јединицама 1. брдске дивизије. Одавде је борбена група »Естервиц«, састава два батаљона 2. пука оклопно-гренадирске дивизије »Бранденбург«, кренула ка Неготину. На положају села Глоговице и Салаша непријатеља су дочекали делови 23. дивизије. Развила се оштра борба, у којој је непријатељ заузео Салаш и продужио према Неготину. Тринаестог септембра, после подне, јединице дивизије »Бранденбург«, уз местимичан отпор делова 23. дивизије, продрле су и у Неготин, а затим се спојиле са борбеном групом »Шице«, ¹⁰², која је чинила посаду Прахова. Тиме су Немци одсекли батаљон 9. српске бригаде који се налазио на левој обали Дунава, где је и остао све до краја септембра.

Избијањем делова 23. дивизије Народноослободи-

Naredba Maršala Tita

POVODOM DOLASKA CRVENE ARMIIJE NA NAŠU GRANICU

Povodom dolaska Crvene Armije na granicu Jugoslavije uputio je Maršal Tito borcima, oficirima, podoficirima i politkomesarima Narodno-oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije ovu

N A R E D B U

Osvanuó je onaj veliki, dugo očekivani dan kome ste vi i desetine hiljada palih heroja kroz tri i po godine teških iskušenja težili. Šestoga septembra stigla je naša velika saveznica slavna Crvena Armija na granicu Jugoslavije! Hiljade kilometara od Staljingrada i Kavkaza, uništavajući na svom slavnom putu na stotine hiljada mrskih fašističkih osvajača, prešla je naša herojska saveznica da nam pomogne da zadamo posljednji udarac zakletom neprijatelju našega naroda i očistimo našu krvlju zalivenu domovinu od omraženih fašističkih hordi.

Nastaju posljednji odlučujući bojevi. Oko 25 krvožednih njemačkih divizija, koje su se sakupile sa svih strana Balkana na teritoriju Jugoslavije, hoće da izbjegnú zasluženoj kazni i da pobjegnú iz naše zemlje. Udarajte nemilosrdno po neprijateljskim kolonama, uništavajte njegovu živu silu. Čim više fašističkih kostiju ostane u našoj zemlji, tim više ćete se odužiti onim bezbrojnim žrtvama koje su pale od zločinačke ruke fašističkih osvajača. Uništavajte komunikacije i spriječite neprijatelja da izvlači iz naše zemlje imovinu našeg naroda i ratnu tehniku kojom je porobio našu zemlju.

Ranjena fašistička zvijer uništava na svom putu sve do čega stigne, ubija našu djecu, žene i starce, hoće da odvede sa sobom odrasle muškarce u Njemačku da bi produžila svoj život još za koji čas. Naša je sveta dužnost pred narodima Jugoslavije da zaštitimo njihove živote i njihovu imovinu i osvetimo preko milijun žrtava naših naroda.

Herojska Crvena Armija na sjeveru i ostali naši Saveznici sa juga i zapada gone fašističke horde prema Njemačkoj. Naša dužnost je pred našim velikim saveznicima da damo sve od sebe u tim odlučujućim bojevima za konačno uništenje omraženih njemačkih osvajača i doprinesemo da se što prije skrate patnje podjarmljenih naroda.

Više nismo osamljeni, već smo čvrsto povezani sa našim velikim saveznicima u borbi za zajedničke nam ciljeve, u borbi za brzu i konačnu pobjedu, u borbi za oslobođenje svih naroda Evrope od najvećeg neprijatelja čovječanstva.

Drugovi borci, oficiri, podoficiri i politkomesari!

Neka vas, osim velike radosti za dolazak Crvene Armije na našu granicu, nadahne i novi polet i odlučnost za još snažnije udarce protiv njemačkih okupatora i domaćih izdajnika. Dokažite i u ovim posljednjim bojevima, da ste dostojni saveznici nepobjedive Crvene Armije!

Narodi naše napaćene zemlje i naša Narodno-oslobodilačka vojska i partizanski odredi radosno pozdravljaju herojsku Crvenu Armiju, koja je za slobodu porobljenih naroda dala nebrojene žrtve.

Smrt fašizmu Sloboda narodima!

Položaj, 7. septembra 1944.

Glavni komandant NOV i POJ
Maršal Jugoslavije
TITO

лачке војске на Дунав, створене су могућности да се успостави и непосредна веза са трупима Црвене армије које су се налазиле на левој обали те реке. Представник Главног штаба Србије пуковник Љубодраг Ђурић, који се налазио са 23. дивизијом, добио је задатак да се повеже с представницима Црвене армије и споразуме о усклађивању операција а пре свега у погледу добијања оружја, у чему се, услед масовног прилива нових бораца, оскудевало. У коћи између 12. и 13. септембра 1. батаљон 9. српске бригаде 23. дивизије, с представником Главног штаба Србије, прешао је код села Радујевца на леву обалу Дунава и у еелу Груји, у Румунији, ступио у непосредну везу са совјетским јединицама. Батаљон су срдечно дочекали совјетски борци и старешине.

На даље одлуке Штаба 14. корпуса утицала је вест да ће од Ниша, преко Зајечара и Пожаревца, проћи осам немачких дивизија. То је, у ствари, била добро смишљена дезинформација коју је непријатељ успешно протурио. Штаб 14. корпусеа је проценио да би се у том случају, на простору источно од комуникације Зајечар—Неготин—село Плавна, 23. дивизија нашла у тешком положају, стешњена од непријатељских снага, па ју је 13. септембра пребацио западно од поменуте комуникације, на простор села Дубочана, Салаша и Поповице, са задатком да на што већој дужини поруши комуникације и моетове и да напада непријатељске снаге у рејону Рготине.

Једновременно је и 25. дивизија наступала ка Доњем Милановцу и Брзој Паланци, одржавајући континуитет кретања с левим крилом 23. дивизије. Осмог септембра, у ширем рејону села Злота, њене јединице су добиле наређење да усиљеним маршем избију на простор села Црњаке, Клокочевца и Плавне и повежу

се са деловима Црвене армије који су се налазили на Дунаву према Прахову и Кладову, а потом да ликвидирају непријатељску групацију код Доњег Милановца и да поседну гребен Мироча. Једанаестог септембра је 18. српска бригада заузела варошицу Штубик и том приликом запленила четничку штампарију и техничко складиште са три радио-апарата и други материјал. Плен је износио око 15 кола. Борци су дали приредбу за народ. Мештани су је врло добро примили. У колу је народ играо са војском до касно у ноћ. Ноћу уочи 12. септембра заузето је и ушће Поречке реке, али напад на Доњи Милановац није успео зато што: није био обезбеђен одговарајући повољни однос снага, бар у живој сили и наоружању; у нападу се морао применити фронтални удар, јер се одбрана »наслањала« непосредно на Дунав, тако да нису постојале могућности за примену обухватног или обилазног маневра; није било обезбеђено изненађење нити је било довољно времена и методичности у припреми напада. Тог је дана 16. српска бригада 25. дивизије успоставила непосредну везу са снагама 113. стрељачке дивизије Црвене армије у селу Мирочу, на десној обали Дунава, које су имале извиђачку улогу. Истог дана су рударски радници у Мајданпеку разоружали четнике, ставили их под стражу и узели власт у своје руке. Дошла је једна делегација од 18 људи с камионом и тражила од Штаба 25. дивизије да им пошаље бар једну десетину бораца, јер народ жели да види неког од старих партизана, припадника Народноослободилачке војске. Управник рудника им је ставио на располагање камион којим су дошли у село Клокочевац, где се налазио Штаб 25. дивизије. Када су делови 25. дивизије дошли у Мајданпек били су одушевљено дочекани. Око 150

радника јавило се добровољно у Народноослободилачку војску.

Вест о успостављању непосредне везе са Црвеном армијом брзо се раширила по јединицама Народноослободилачке војске. То је био велики тренутак. Оно што је донедавно 'било сан и нада, сада се остварило.¹⁰³ О атмосфери која је владала при овим првим сусретима бораца двеју савезничких армија у Мирочу и Клокочевцу, говоре и написи из ратних дана. Сусрет 16. ерпске бригаде 25. дивизије с јединицама Црвене армије забележен је у бригадном листу *Победник*.

»Већ више дана се воде огорчене борбе за немачко упориште Доњи Милановац. Немачки војници и вишеструки ред минеких поља штите град. Тамо, с леве обале Дунава, чује се дејство руских 'каћуша'. Црвена армија је ту. Њени моћни топови нам помажу, а њен борбени дух лебди над нама.

И наши се јуначки боре. Неће да заостану за борцима Црвене армије. Нама је пала у део част да се први од читаве наше народне војске еастанемо с њом. Зато треба пазити како се ратује, да наши велики савезници буду задовољни с нама. Једне ноћи једна чета нашег Друшг батаљона отишла је у извиђање Мироча. Из даљине се чује бат неке колоне.

— Ко је тамо? — питају наши борци.

— Краенаја армија — чује се одговор из непознате колоне.

— То је Црвена армија! — радосно узвикују наши борци.

Давно очекивани час је дошао. Стигла је претходница једног батаљона славне армије. Одушевљење је огромно. Узвици одушевљења и пуцање увис одјекивали су оштрим падинама Мироча. Радости није било границе. Ускоро је стигла главнина батаљона и зајед-

нички смо кренули у борбу против Немаца који су се налазили код ушћа Поречке реке у Дунав».

Да ли су се, заиста, икад лепше и скромније састали борци двеју савезничких армија који су истог тренутка продужили напад на заједничког непријатеља!

У извештају Политичког одељења 25. дивизије, упућеном Централном комитету КПЈ од 15. октобра 1944, говори се и о сусрету ове дивизије са Црвеном армијом:

»Наша дивизија се прва повезала са Црвеном армијом. У почетку се нијесмо чврсто повезали, али смо садејствовали. Мало после смо се чврсто повезали и садејствовали са њом. У свим нашим батаљонима одржане су конференције о Црвеној армији. Услед сталне борбе, то спајање наших јединица са њима није имало свечан карактер мада су се борци осећали радоснијим него икада. И показало се да су наше јединице у садејству са Црвеном армијом све енергичније и упорније«. ¹⁰⁴

За то време 45. дивизија налазила се између Књажевца, Зајечара, Бољевца, Сокобање и Ниша. Као новоформирана јединица, она се, углавном, организационо учвршћивала, деловала политички у народу и прогонила заостале четничке групе. Њена 20. српека бригада, под командом Војина Видовића и политичког комесара мајора Радојице Ђуровића, 8. септембра, на положају према Бованској клисури и у селима Рујевцу и Јошаници, разоружала је око 3 000 војника бугарске окупационе 24. пешадијске дивизије, која је покушала да се преко Сокобање, Књажевца и села Калне повуче у Бугарску. ¹⁰⁵

Тако су јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске избиле у северни део источне Србије и успеле да, источно од Прахова, успоставе контакт са снагама Црвене армије на румунекој обали Дунава и с

јединицама нове румунске ослободилачке армије на северној страни Ћердапске клисуре. Међутим, они нису могле да се на њих директно ослоне, јер су се совјетске и румунске трупе налазиле на супротној обали Дунава.

У време избијања совјетских снага на Дунав и продора снага 14. корпуса Народноослободилачке војске према Неготину и Доњем Милановцу, немачка команда је ангажовањем ојачане 1. брдске дивизије и 2. пука дивизије »Бранденбург« и активирањем трупа Фишерове дивизијске борбене групе успела да образује фронт на Тимоку, од Зајечара до Неготина, и да га на југу повеже с линијом фронта Књажевац—Бела Паланка—Власотинце—Лесковац. Бројно слабија, материјално недовољно опремљена, развучена на широком фронту, 23. дивизија Народноослободилачке војске није могла да спречи образовање тог фронта.

Без довољно снаге да формира одбрану непосредно на Дунаву, немачка 1. брдска дивизија се концентрисала на погодније положаје и затворила важније комуникацијске правце с којих је могла да интервенише ка местима преласка трупа Црвене армије. Пошто су совјетске снаге држале леву обалу Дунава од Оршаве низводно, то су се главнина 1. брдске дивизије и 2. пук оклопно-гренадирске дивизије »Бранденбург« распоредиле на простору Неготина, источних огранака Дели Јована и Салаша, а борбене групе »Шице«, »Ре« и »Гвоздена врата« осматрале су Дунав од села Радујевца до Брзе Паланке и, даље, ка Доњем Милановцу.

Долазак крупнијих јединица Народноослободилачке војске у Тимочку крајину и привремено заузимање Књажевца, Зајечара и Неготина веома су позитивно одјекнули у народу. Нарочито осетне поразе су претрпеле квислиншке јединице Милана Недића и Драже Михаиловића. Разбијене су снаге Српске државне стра-

же и Српског добровољачког корпуса. Четнички Књажевачки и Тимочки корпус и делови Млавског и Јуришног корпуса источне Србије, под ударцима јединица 14. корпуса Народноослободилачке војске, готово су се сасвим распали, а присилно мобилисано људство је побегло кућама или се предало и ступило у јединице Народноослободилачке војске. Ситуација је била таква да се ови бивши четници још увек нису мобилисали, већ им је, без обзира на године старости остављено на вољу да ли ће постати борци Народноослободилачке војске или остати код својих кућа.

Народ ослобођених крајева источне Србије примао је јединице 14. корпуса с великом љубављу, што се, поред осталог, манифеетовало масовним добровољним одласцима младића и девојака у бригаде Народноослободилачке војске. На слободној територији су дејствовали Сврљишки, Књажевачки, Неготински, Зајечарски и Подгорички партизански одред. Формиране су команде места у Сврљигу, Књажевцу, Неготину, Зајечару и Сокобањи. Окружни комитет КПЈ за Ниш и срески комитети КПЈ Ниша, Сврљига, Зајечара и Неготина ојачани су уздигнутијим и искуснијим партијским кадровима из јединица 14. корпуса. На ослобођеној територији ликвидирана је окупациона и четничка власт и успостављена власт народноослободилачких одбора. А на неослобођеној територији стотине младих људи нису хтеле да се повинују последњим окупаторовим, Недићевим и четничким наредбама, бежали су из насеља и тражили да се с оружјем у руци боре против окупатора и издајника.

Даљу оријентацију дејства снага Народноослободилачке војске у источној Србији условила су два основна фактора: заустављање трупа Црвене армије на левој обали Дунава и успостављање немачког фронта на бу-

гарско-југословенској граници. У таквим условима, за немачке трупе су изузетан оперативни значај добиле друмске комуникације у источној Србији: Ниш—Књажевац—Зајечар—Неготин, Зајечар—Бољевац—Параћин, Зајечар—Бор—Жагубица—Велика Плана, Зајечар—Доња Бела Река—Милошева Кула—Доњи Милановац, Неготин—Мајданпек—Пожаревац и Кладово—Брза Паланка—Штубик. Због тога је темељито рушење ових комуникација и етварање уских грла, а тиме и услова за ефикасније нападе на непријатељску живу силу и технику, представљало најважнији део припрема за олакшање предстојећих отарација јединица Црвене армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске у овом делу Србије.

Штаб 14. корпуса, очекујући наступање Црвене армије из Румуније и Бугарске, одлучио је да своје снаге из долине Тимока оријентише више на запад, према Великој Морави, како би оне, с вододелнице између Тимока и Велике Мораве, активно дејствовале у непријатељској позадини, а нарочито на комуникацијама у позадини немачког фронта на Тимоку и Дунаву. Он је 25. дивизију упутио на друм Неготин—Мајданпек—Кучево—Пожаревац, 23. дивизију на пут Бор—Жагубица—Петровац—Пожаревац, а 45. дивизију на комуникације Ниш—Зајечар—Бољевац—Параћин. Такав рапоред јединица 14. корпуса задржао се до краја септембра. За то време јединице су изводиле даноноћне нападе дуж комуникација наносећи знатне губитке немачким снагама и отежавајући њихово кретање и снабдевање. Поред тога, оне су чистиле терен од заосталих четничких група. Посебно значајну акцију против четника извеле су јединице 9. српске бригаде 23. дивизије. Оне су 20. септембра у долини Млаве разбиле остатке четничког Млавеког корпуса, који су овде могли да прику-

пе извесне делове, јер ту није било никаквих партизанских јединица, а код Жагубице четничку Хомољску бригаду, која се, уз помоћ Немаца, задржала на овом терену, окупивши све оне који су због злочина над народом изгубили сваку могућност да без казне прођу пред народним судом. После ове борбе од те последње »бригаде« четника остала је само групица у беспућима Кучаја која ће вршити диверзије за рачун немачких трупа, али ће се ипак повући ка Морави, пре него што Немци буду поражени.

На тај начин, 14. корпус је извршио добивене задатке. Неке од комуникација су потпуно биле избачене из употребе за моторна возила, а железничка пруга Ниш—Зајечар—Прахово је онеспособљена за саобраћај. Што се тиче последица тих дејстава, Оба-вештајно одељење Фелберове армијске групе, у свом извештају од 21. септембра 1944, констатовало је да влада »општи утисак да се предстојећи задатак једва може решити«, да није у питању непријатељ који се очекује пред фронтом, већ се поставља »политички и војни проблем сузбијања банди« које »представљају у све већој мери опасноет за наше трупе и правце снабдевања«. ¹⁰⁰

У свим тим борбама борци и руководиоци 14. корпуса Народноослободилачке војске били су под снажним утиском вести да су трупе Црвене армије стигле на границе Југославије и да се очекује заједничка офанзива ради ослобођења преосталих делова овог краја Србије и уништења немачких снага.

У последњој декади септембра још је више порастао интензитет дејства снага 14. корпуса Народноослободилачке војске у источној Србији. Подстицај је дало форсирање Дунава северозападно од Кладова, ноћу уочи 22. септембра, које је извршила 74. стрељачка дивизија 75. стрељачког корпуса 2. украјинског фронта

Црвене армије.¹⁰⁷ С тим у вези, Штаб 14. корпуса је наредио својим дивизијама да појачају нападе на непријатељске снаге и, посебно, да уништавају комуникације и онемогућују саобраћај. Јединице корпуса су биле доста заморене, али ситуација је налагала напрезање, јер је требало затворити правац од бугарске границе ка долини Велике Мораве. Овај правац који из Тимочке крајине води у Моравску долину био је особито важан за непријатеља. Следећих дана је дошло до непосредног садејства јединица Црвене армије и 25. дивизије Народноослободилачке војске у борбама против немачких снага на ушћу Поречке реке у Дунав и на прилазима Доњем Милановцу. Јединице ове дивизије, даноноћним акцијама, избациле су из употребе комуникације Неготин-Кучево и Клокочевац—Доњи Милановац. За то време је 23. дивизија Народноослободилачке војске своје тежиште усмерила на комуникације Бор—Жагубица—Петровац. Ова је комуникација особито интензивно рушена у Горњачкој клисури. У том рејону разбијене су локалне четничке јединице и делови Недићевих војних формација, заробљено 200 непријатељских војника и заплењено много материјала и наоружања.

У овом периоду јединице 23. и 25. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске потпуно су онемогућиле снабдевање немачких јединица у источној Србији. Непријатељ се више неће моћи користити овом најприроднијом везом између доњег тока Мораве и долине Тимока, што ће касније бити од особитог значаја за дејства трупа Црвене армије и јединица 14. корпуса Народноослободилачке војске у источној Србији.

Јужно од пута Зајечар—Параћин дејствовале су јединице 45. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске. Оне су свакодневно нападале непријатељске

транепорте на путевима Зајечар—Параћин и Ниш—Зајечар и рушиле комуникације да би их онеспособиле за маневар немачких снага: било за довлачење ојачања из Параћина и Ниша на простор Зајечара, било за евакуацију материјала и рањеника из источне Србије ка доњем току реке Мораве и ка Нишу. Поред тога, оне су ослобођену територију чистиле од заосталих четничких група и учвршћивале власт народноослободилачких одбора.

Немци су трпели велике жртве на свим правцима које је затварао 14. корпус Народноослободилачке војске. Свеени опасности која им прети од Црвене армије, Немци су улагали крајње напоре да ове правце имају што више под контролом. Што у томе нису имали успеха заслуга је јединица 14. корпуса, које су спречавале непријатељу снабдевање, маневар и организацију одбране по дубини.

Успеси у јужној Србији

Почетком септембра 1944. године распоред јединица 13. корпуса Народноослободилачке војске је био следећи: 24. дивизија на левој обали Јужне Мораве у ширем рејону Лесковца, 22. дивизија — две бригаде на простору Власотинаца и Бабушнице а једна бригада на десној обали Јужне Мораве од Грделице до Врања. До формирања 46. и 47. дивизије Народноослободилачке војске, празнине на оперативном подручју 13. корпуса попуњавало је осамнаест партизанских одреда.

Штаб 13. корпуса је 7. септембра добио наређење: да одмах приступи формирању једне нове дивизије на терену Бабичке горе и по једне бригаде у Пироту и у рејону Варденика и Козјака; да 24. дивизију и даље за-

држи на западној страни Јужне Мораве, на простору Прокупља, Лесковца, планине Кукавице, ради притиска на Лесковац, рушења комуникације Врање—Ниш и одбране слободне територије од напада непријатеља из гарнизона и упоришта у долини Јужне Мораве (под своју команду требало је да узме Јастребачки, Расински, Јабланички, Пусторечки, Врањски и Оруглички партизански одред); да на источној обали Јужне Мораве, на простору Ниша, Бабичке горе и Врања, задржи 22. дивизију, која ће нападати непријатељска упоришта и гарнизоне и чистити терен од заосталих четничких група, а једну бригаду ове дивизије упутити на простор северно од реке Нишаве (села Каменице и Грбавче—Голли врх) да разбије четничке снаге, уколико би се овде поново прикупиле, а затим да се оријентише ка Нишу, поруши комуникације северно од Ниша и одржава везу са деловима 14. корпуса који су дејствовали према Алексинцу и Сталаћу (под своју команду требало је да узму Пиротски, Београдски, Масурички, Пчињски и Бачићки партизански одред и да формира Царибродски одред); да новоформирану дивизију, пошто је организационо среди, пребаци на простор Бабушнице, Цариброта (сада Димитровград), Пирота, Беле Паланке и Ниша, где ће офанзивно дејствовати на комуникацијама.

Поред ових конкретних задатака, све јединице треба да врше притисак на упоришта која је непријатељ и даље држао у јужној Србији, непрестано да раде на организовању и учвршћењу народноослободилачких одбора, мобилишу ново људство за поуну и формирање нових оперативних и партизанских јединица и политички раде са становништвом, тј. упознају га с војно-политичким догађајима и дотадашњим резултатима ослободилачке борбе у земљи.

Двадесет друга дивизија је дејствовала на десној обали Јужне Мораве. Она је, с партизанским одредима и јединицама Врањског и Пиротског војног подручја, нападала на упоришта и комуникације којима се служио непријатељ и чистила територију од преосталих четничких јединица. Том приликом на простору Бабичког је заробила целу четничку 2. нишавску бригаду, а у рејону села Доњег Душника разбила је четничку Запањску бригаду. Разоружала је делове 6. и 27. пешадијске дивизије бугарског 1. окупационог корпуса који су се преко Бабичке горе и Суве планине повлачили према Пироту, а нису хтели да прихвате борбу против немачких фашистичких снага, затим, 7. септембра, ослободила Сурдулицу и Врање, а сутрадан — Бујановац и Владичин Хан. Прикупивши своје снаге, албански националисти (балисти) извршили су противнапад. Особито су оштре биле борбе за Бујановац и борбе код Прешева, у којима је ангажован 4. албански пук из Ѓџилана и знатне снаге балиста. Оне су поново овладале Бујановцем, који је као раскрсница путева представљао за окупатора други отвор (поред Караника) за повлачење из Грчке преко Косова. Након тога, Бујановац је још неколико пута прелазио из руку у руке. Преносећи дејства ка Пироту, јединице 22. дивизије су 11. септембра ослободиле Пирот, Бабушницу, Цариброд и Босиљград. У међувремену, 9. септембра, њена 12. српска бригада је нанела тежак пораз четницима Чегарског корпуса, заробила преко 250 четника и запленила два топа и три минобацача.

Ослобођењем Врања, Владичиног Хана, Сурдулице, Бабушнице и Пирота, 22. дивизија Народноослободилачке војске је онемогућила немачким снагама да поседну линију одбране од Клисуре (Власинско језеро) до Беле Паланке, како је то немачка Врховна команда

предвидела после одлуке од 3. октобра 1944. о повлачењу Групе армија »Е« из Грчке. Тада је било одлучено да се фронт немачких снага у Балкану скрати и да се постави нова линија одбране (названа »Плава линија«) од Скадра, преко Скопља, Клисуре и Беле Паланке, до Ђердапа.

На ослобођеној територији одмах су предузете мере за њено учвршћење и њену одбрану и за организацију привредног и политичког живота. Снаге 22. дивизије су помагале у организовању и раду народне власти и војнотериторијалних органа, у мобилизацији новог људства и формирању нових бригада Народноослободилачке војске Југославије.

Пошто је, у међувремену, у Бугарској власт преузео Отечествени фронт, уследила је реорганизација царске бугарске војске. Како се главнина бившег бугарског 1. окупационог корпуса била склонила на простор Пирота и ту задржала без одобрења и знања Врховног штаба и Главног штаба Народноослободилачке војске за Србију, где је реорганизована у 1. корпус (касније 2. армију) Отечественог фронта,¹⁰⁸ јединице 22. дивизије Народноослободилачке војске Југославије с њим су успоставиле контакте, а штабови су водили разговоре о учешћу делова нове бугарске војске у борбама против немачких снага на простору Ниша и Власотинаца, јер су били обавештени да ће се нова бугарска армија борити на страни савезника.

Средином септембра тежиште борби 22. дивизије пренето је у шири рејон Власотинаца и ка Лесковцу. У два маха, 15. и 22. септембра, њени делови су напали Власотинце, али нису успели да ликвидирају отпор непријатеља, иако су за то постојали реални услови. Основни разлог тих неуспеха био је у томе што је непријатељ потцењен и што није био довољно схваћен

значај Власотинаца за даља борбена дејства и као главног ослонца непријатеља у одбрани нишког раскршћа и ЈТесковца. Требало је нападати јачим снагама а не само с једном непотпуном бригадом. Није обављена ни детаљна припрема тако да се нападало доста површно, а нису правилно искоришћени топови као оруђа за непосредно гађање, што би, свакако, имало утицаја на држање непријатеља у зградама.

За то време је 24. дивизија дејствовала дуж комуникација Скопље—Ниш, против немачких снага које су се, уз велике напоре, овуда покушавале извући с југа, из Грчке, као и на посаде и упоришта која су штирила те комуникације. На одсеку између Грделице и Дољевца, она је порушила више мостова, покидала пругу на више места и уништила више железничких станица и возова. Дивизија је разбијала покушаје немачких снага из Ниша да успоставе саобраћај на овим комуникацијама. Плашећи се да не буду потпуно одсечени и уништени, Немци су напуетили Грделицу и под борбом се пробали у Лесковац. Особито оштре борбе водила је између Ниша и Лесковца. Јединице ове дивизије су вршиле притисак и на Лесковац, а 10. септембра су извршиле и напад на овај град, чији је гарнизон имао око 5.400 војника.¹⁰⁹ Иако су оне заузеле део града, непријатељ је, уз подршку тенкова и артиљерије, издржао овај напад. На целом сектору 24. дивизије, јужно и северно од Лесковца, борбе су настављене све до 20. септембра. Одбијено је неколико напада немачких јединица из Лесковца, који су имали за циљ да се повежу с околним упориштима и да узнемиравају јединице 24. дивизије. Није успео ни други напад делова 24. дивизије на Лесковац, који је почео 19. септембра и трајао пуна 24 часа.

За то време 24. дивизији се предало око 1.000 чет-

ника и недићеваца. Дивизија је нарасла на око 5.000 војника, не рачунајући око 2.400 војника новоформираних бригада. Изван тог бројног стања стајали су Врањски, Лесковачки, Оруглички, Горњојабланички, Поречки, Ибарски, Јастребачки и Расинеки партизански одред.

За само 14 дана борби и акција, од 4. до 18. септембра, на сектору 24. дивизије непријатељ је имао око 1.340 погинулих и заробљених војника; заплењено је 12 митраљеза, 14 пушкомитраљеза, око 500 пушака, доста муниције и другог материјала, уништено 78 железничких вагона и 24 камиона, оштећено шест тенкова, срушено 29 железничких и друмских мостова, спаљено пет железничких станица; пруга је покидана на више од 60 места.

На тај начин су јединице 13. корпуса Народноослободилачке војске потпуно онемогућиле саобраћај на железничкој прузи долином Јужне Мораве између Скопља и Ниша. Дефинитивно је прекинута железничка веза Групе армија »Е«, коју је требало повући из Грчке у Подунавље, на фронт према Црвеној армији. Ова немачка група се могла, и то с великим тешкоћама, користити само друмоком комуникацијом. Али такво извлачење немачких снага ишло је врло тешко, због сталног притиска јединица Народноослободилачке војске с обе стране Јужне Мораве. Немци су покушавали да поправе железничку пругу и мостове, али им то никако није полазило за руком због нових рушења. Пошто су и мостови на друмовима били порушени, тенкови су Јужну Мораву прелазили на газовима и плићацима, а камиони су превлачени воловском запрегом. Ради заштите транспортних и маршевских колона, непријатељ је упућивао јаке претходнице и бочна обезбеђења, која су морала крчити пут под борбом, уз по-

дршку тенкова и артиљеријске, минобацачке и митраљеске ватре. Међутим, када су јединице 13. корпуса Народноослободилачке војске заузеле Врање, Бујановац и Владичин Хан, сваки саобраћај немачке Групе армија »Е« долином Јужне Мораве дефинитивно је био онемогућен. Тим правцем више неће проћи ниједна наоружана немачка јединица, а Група армија »Е« мораће да промени правац и да се користи железничком и друмском комуникацијом, која од Скопља води Ибарском долином. Ово ће имати веома јак утицај на развој предстојећих операција јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије за ослобођење источне Србије и Београда, јер непријатељ неће бити у могућности да упућује своје снаге за ојачање одбране на овом правцу, а то ће, управо бити оно што ће допринети да се ове операције окончају брже, успешније и с мање жртава.

У овим борбама 22. и 24. дивизија Народноослободилачке војске прилично су прошириле и учврстиле слободну територију. Четничке снаге су биле разбијене, а балисти су претрпели знатне губитке, нарочито у рејону Бујановца и Прешева. Непријатељ је на подручју 13. корпуса држао само још добро брањене гарнизоне Ниш, Леековац, Власотинце и упориште Бело Поље код Сурдулице, надајући се да ће из њих ипак успоставити прекинуту везу са Групом армија »Е«. На ослобођеној територији образована је нова, народна власт и попуњене су јединице. Тих дана је Штаб 13. корпуса послао Главном штабу Србије овај извештај:

»И на једној и на другој страни Мораве прилив у нашу војоку је врло велики. Могло би се одмах створити не само по једна него и више дивизија. Неопходно нам је потребно оружје, јер без тога јединице не можемо стварати«. ¹¹⁰

Прилив нових бораца је омогућио да се од 1. до 20. септембра на југу Србије формира неколико партизанских одреда и девет бригада,¹¹¹ а 20. септембра формирана је и 46. дивизија, која је одмах оријентисана на простор Враћа ради затварања правца од Скопља и Гњилана.

И Штаб 13. корпуса је успоставио чвршће везе са Штабом 2. армије отечественофронтовике Бугарске и почео с њим разговоре о заједничким операцијама против немачких трупа на нишавском правцу.¹¹²

Поред војних, извршене су и значајне политичке акције на овом терену. Тако, на пример, 17. септембра је у ослобођеном Лебану, у лепо окићеној сали одржана Друга окружна конференција антифашистичке омладине округа лесковачког. У раду конференције учествовала су 262 делегата: 89 делегата из пусторечког среза, 62 из јабланичког, 76 из лесковачког, 20 из пасјачког и 15 делегата из 11, 13. и 15. српске бригаде. На скупу је изабран Окружни одбор УСАОЈ-а, а упућени су поздравни телеграми другу Титу, АВНОЈ-у, Националном комитету ослобођења и Централном одбору УСАОЈ-а. Одлучено је да се одрже среске конференције на којима би се изабрали срески одбори. Конференција је поставила задатке који су омогућили још активнији рад. Заправо, у такмичењу широких размера које је било у току: ко ће послати више бораца на фронт, дати више прилога за војску, одржати више зборова и конференција итд. требало је да се испоји приврженост социјалистичкој револуцији и конкретан допринос њеној победи и да се на тај начин обележи активност пред први конгрес антифашистичке омладине Србије.

Активност после Конференције показала је да су

задачи схваћени веома озбиљно. Омладина је наставила да масовно одлази на фронт, организоване су акције против остатака банди домаћих издајничких формација, вођена је борба за организацију и учвршћење народне власти и уопште новог живота.¹¹³ У свему томе, скојевци и напредни омладинци показали су велику одважност и довитљивост.

У ширем рејону Крушевца дејствовала је 2. пролетерска дивизија, непосредно потчињена Главном штабу Србије. Пошто је тих дана из њеног састава изашла 2. пролетерска бригада, то су у њој привремено остале две бригаде: 4. пролетерска и 3. српска. У то време 4. пролетерска бригада се налазила на положају јужно и јушзападно од Крушевца, а 3. бригада у рејону Прокупља, које је 4. септембра ослободила, а затим се и она упутила на простор Крушевца. Дивизија је нападала непријатељске снаге на комуникацији Ниш—Сталаћ, вршила притисак на Крушевац и водила борбе против четничких снага груписаних на левој обали Западне Мораве између Трстеника и Варварина. Поред свакодневног притиска на Крушевац, четири батаљона 4. пролетерске бригаде су 9. септембра извршила напад на овај град у чијем су се гарнизону налазиле немачке и недићевске јединице, помагане од четничких снага распоређених по селима крај града. Напад се повољно развијао све док није дошло до интервенције јачих немачких делова (око 2.000 војника) из Краљева, напада четничких јединица с леве обале Западне Мораве, преко села Читлука, у правцу Пепељевца и противнапада немачких тенкова из града. Напад је обновљен и ноћу уочи 11. септембра, али без успеха. Немци су настојали да Крушевац одрже по сваку цену, јер су тиме колико-толико обезбеђивали најближу везу Групе армија »Е« из Грчке,

преко Косова и Краљева, са одбраном у источној Србији, с обзиром на то да је комуникацијска веза долином Јужне Мораве била потпуно прекинута јужно од Лесковца. Јединице 4. пролетерске бригаде су водиле вишедневне борбе и против четничких снага које су 11. септембра, непосредно после другог напада на Крушевац, прешле Западну Мораву с циљем да делове ове дивизије одбаце даље на југ. Бројно надмоћнија четничка Расинско-топличка група корпуса (однос снага је био око 3 : 1 у корист четника) била је одлучним противнападом заустављена и, 13. септембра, принуђена да се повуче на леву обалу Западне Мораве. За то време је 3. српска бригада вршила притисак на Крушевац с југоистока и изводила акције на комуникацији у долини Јужне Мораве између Житковца и Сталаћа, с циљем да везивањем непријатељских снага за одбрану Крушевца помогне 4. пролетерској бригади и да омета непријатељски саобраћај између Ниша и Сталаћа. Њене јединице су на више места порушиле пругу између Крушевца и Сталаћа и између Сталаћа и села Трубарева.

После тих борби, Штаб 2. пролетерске дивизије је одлучио да појача притисак на комуникације Сталаћ—Краљево и Ниш—Сталаћ, којима су се тада интензивно користиле немачке трупе. У петодневним борбама, јединице ове дивизије су извршиле многе нападе дуж ових комуникација, водећи борбу против немачких и четничких снага које су покушавале да их противнападима у томе спрече. Такође су, 13. септембра, извршиле и трећи напад на Крушевац, али без успеха. Тих дана, односно 17. септембра, у саставу 2. дивизије, поново је формирана 6. српска бригада, јачине 750 бораца. У свим овим борбама 2. пролетерска дивизија је постигла запажене резултате: погинуло је 214

немачких војника и четника и рањено преко 390, а заробљена су 123; заплењено је 450 пушака, 50 кола артиљеријске и минобацачке муниције, 25.000 метака и доста друге опреме,- порушено је неколико железничких и друмских мостова, више пропуста на прузи и железничких скретница; онеспособљена је једна железничка станица и покидана железничка пруга на више места; уништена су два тенка и један авион.

Осамнаестог септембра Штаб 2. пролетерске дивизије је тежиште дејстава усмерио против четничких снага на левој обали Западне Мораве, где се, на положајима од Трстеника на исток линијом села Богдање—Велика Дренова—Бела Вода—Јасика и даље до Варварина, концентрисало око 6.000 четника Раеинско-топличке групе корпуса и Варваринског корпуса, којима је непоередно руководила четничка Команда Србије. Око половине овог људства тек што је било присилно мобилисано. Њихов морал је био слаб, како због нагле промене војно-политичке ситуације у Србији тако и због неуспеха и губитака у августовским борбама против Оперативне групе дивизија Народно-ослободилачке војске и касније против јединица 2. дивизије. Борбе против четничких снага су вођене од 19. до 22. септембра. Јединице 2. пролетерске дивизије успешно су форсирале Западну Мораву¹¹⁴ и одбациле четничке снаге с првих положаја, наневши им знатне губитке. Међутим, убрзо је уследио противнапад концентрисаних четничких јединица из рејона Варварина и четири батаљона Српског добровољачког корпуса, Српске државне страже и делова немачких снага из Крушевца. Непријатељ је могао рачунати на успех, јер је бројно стање својих снага пред фронтом ангажованих делова 2. пролетерске дивизије повећао на око 8.000 људи, чиме је, према око 1.000 наоружаних про-

летера, створио надмоћност у живој сили од око 8 : 1 у своју корист. Он је упорно настојао да одржи контролу над комуникацијама у долини Западне Мораве. С обзиром на ограничени циљ дејства, јединице 2. пролетерске дивизије су се повукле на десну обалу реке.

У борбама на левој обали Западне Мораве непријатељ је у почетку био разбијен и деморалисан. Његова одбрана на овој обали лако је савладана. Међутим, она је убрзо консолидована увођењем немачких окупаторских трупа, Недићевих квислиншких јединица и свежих четничких снага. Прешавши у противнапад, непријатељ је постао дрскији и упорнији. Са друге стране, 2. пролетерска дивизија задржала ее на линији достигнутој већ у првом налету, не експлоатишући постигнути успех. Пошто је њен напад извођен с ограниченим циљем — да се разбије непријатељ на приобалном простору Западне Мораве и онемогући четничка мобилизација, то она није ни имала задатак да продре дубље у Шумадију. Да је намера 2. дивизије била продор у Шумадију и да је она продужила напад без задржавања на освојеној линији, вероватно би, већ деморалисане и обезглављене, четничке снаге биле тотално разбијене, а тиме би и резултат операције на левој обали Мораве био знатно већи. Овако, постигнуто је оно што се у ствари желело и очекивало, заробљено је око 1.200 (касније су се готово сви ови заробљеници разбежали, јер није било довољно снага које би их обезбеђивале и пребацивале на десну обалу Западне Мораве, а непријатељ је вршио јак противнапад), погинуло 168 и рањено преко 300 непријатељских војника. Заплењено је доста оружја и друге ратне опреме и три магацина животних намирница. Јединице 2. пролетерске дивизије имале су 24 мртва, 31 рањеног и 29 несталих (добар део несталих бораца непријатељ није

успео да зароби: привремено одсечени, они су се накнадно, у групама, пребацили на десну обалу реке и вратили у састав својих јединица). Њима је пришло око 100 нових бораца, међу којима и тридесетак црвеноармејаца који су, као немачки заробљеници, побегли из заробљеничког логора и прикључили се четницима.

Крајем септембра 1944. године, у духу ранијих директива Врховног штаба, 13. корпус и 2. пролетерска дивизија Народноослободилачке војске су наставили борбе против немачких снага које су настојале да отворе јужноморавску комуникацију између Куманова, Ниша и Сталаћа и нападали преостала непријатељска упоришта и гарнизоне у јужној Србији. Тежиште дејстава 13. корпуса (22, 24, 46. и 47. дивизија¹¹⁵) и даље је било на простору Ниша, Лесковца, Враћа и Власотинаца, а тежиште дејстава 2. пролетерске дивизије — на прилазима Крушевцу, односно у Жупи и Расини. Међу значајније успехе спада заузимање Власотинаца 29. септембра 1944. од стране јединица 8. и 12. српске бригаде 22. дивизије Народноослободилачке војске и једног батаљона 1. ударног пука бугарске 1. партизанске (софијске) дивизије. Борба за ово место је трајала 40 часова. Само мањи део непријатељских снага је успео да се извуче у Лесковац. Том приликом је око 50 непријатељских војника погинуло и 309 заробљено. Поред доста другог материјала, заплењено је: 15 аутоматских оруђа, два топа, један минобацач, 350 пушака и око 50.000 метака. Јединице 22. дивизије су имале 25 мртвих и 45 рањених. Ослобођење Власотинаца је било значајно и зато што је у операцијама за ослобођење Лесковца и Ниша створило могућност за бржу употребу великих и покретних снага, каквим је нарочито располагала новообразована 2. армија отечественофронтоске Бугарске. На жалост, те могућности нису

искоришћене, а то је ишло на руку непријатељу, који је тада био у критичној ситуацији, јер није имао довољно снага да се супротстави нападу.

За то време је 2. пролетерска дивизија одбијала нападе непријатеља из Крушевца на ослобођену територију и изводила акције на комуникацијама између Сталаћа и Ниша. Нарочито је оштре борбе водила од 24. до 28. септембра против око 3.000 четника, који су поново покушали да из долине Западне Мораве озладају Жупом. Четницима је у почетку пошло за руком да потисну слабије делове ове дивизије јужно од друма Александровац — Крушевац и да заузму Александровац. Дивизија је, међутим, прешла у противнапад и енергичним дејством принудила четнике да се повуку на леву обалу Западне Мораве. У тим борбама се истакла новоформирана 6. српска бригада. Иако развучена на фронту ширине око 20 километара, она је пружила снажан и добро организован отпор. Њене су јединице испојиле висок морал и велику упорност, иако су биле састављене од новог, још недовољно обученог, без борбеног искуства и у борбама очеличеног људства.

У међувремену је на простор Ниша почела пристизати главнина немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Она је ту преузела одсек одбране 1. брдске дивизије, да би се 1. брдска оријентисала на источну Србију. Као прву меру за обезбеђење Ниша, командант 7. СС дивизије је планирао отварање комуникације Ниш—Врање и заузимање Власотинаца. Делови ове дивизије (Борбена група »Дојч« и »Грунвалд«) 2. октобра су прешли у напад из Ниша и Лесковца. После тешке борбе против надмоћних непријатељских снага код Печењевца, села Каштавара, Добре главе, села Међе и Шарлинаца, делови 13. српске бригаде 24. дивизије су

се повукли у рејон села Петровца. Друга немачка колоне, која је нападала из Лесковца ка Врању, потисла је делове 15. српске бригаде 47. дивизије и освојила Грделицу. Затим су, 4. октобра, делови 7. СС дивизије и немачке снаге из Лесковца извршиле концентричан напад на Власотинце из три правца. Две колоне, једна у захвату пута Лесковац—Власотинце, а друга од Грделице предузеле су наступање ка Власотинцима са запада и југозапада. Једновремено је мања колоне 7. СС дивизије, с правца села Равне Дубраве, почела подилажење Власотинцима са севера. Циљ напада је био поновно поседање овог места као важне карике у ланцу одбране нишког раскршћа, и да стабилизује и учврсти одбрану на овом правцу. У дводневним борбама немачке снаге су потисле делове 22. дивизије Народноослободилачке војске и бугарске 1. софијске партизанске дивизије и повратиле Власотинце. Истовремено је друга колоне 7. СС дивизије (колону су сачињавали: 2. батаљон 13. пешадијског пука и 3. дивизион 7. артиљеријског пука) продрла на исток правцем Ниш—Бела Паланка, ка положајима бугарске 2. армије, и избиле у висину Беле Паланке и села Дражева, где је, сменивши делове 1. брдске дивизије, организовала одбрану.

Када је непријатељ заузео Власотинце и избио на његову источну ивицу, заробио је начелника Обавештајног одељења бугарске 2. армије.¹¹⁶ Овај је Немцима открио планове операције за ослобођење нишке зоне која се управо припремала. стање снага и средстава, нарочито бугарских трупа, њихов борбени морал и степен њихове спремности да се боре против немачких трупа.

Баш када су се у тешкој ситуацији нашле немачке снаге у рејону Ниша и Лесковца, где су имале компли-

кован задатак — да што дуже омогућавају извлачење снага из Грчке, које је било почело, заробљавање овог бугарског официра и доброг познавања планова Нишке групације несумњиво је помогло Немцима да се и с мањим снагама организују, боље снађу и постигну много више него што би иначе успели. Немци су, наравно, то и искористили.

У то време је оживела и активност непријатеља у долини Јужне Мораве, од Куманова ка Врању, и на простору Крушевца и Сталаћа. Наиме, 11. пољска ваздухопловна дивизија, као чело немачке Групе армија »Е« (која се повлачила из Грчке преко Македоније), добила је задатак да деблокира немачку посаду у Сурдулици, а затим, пошто је смени 22. ловачка дивизија, постепено се помери на север, у рејон Лесковца, успостави везу са снагама на сектору Лесковца и Ниша и тиме отвори комуникацију Скопље—Ниш ради довођења нових снага које ће ојачати одбрану нишке оперативне зоне и повезати фронт са десним крилом 7. СС дивизије, образујући јужно крило корпусне групе генерала Милера.¹¹⁷ Предњи делови 11. пољске ваздухопловне дивизије (борбена група »Папст« — 22 ловачки пук и 2. дивизион — три батерије топова 75 милиметара 11. артиљеријског пука) кренули су 5. октобра из рејона Куманова ка северу и, одбацивши снаге Оперативног штаба Народноослободилачке војске Југославије за Косово и Метохију с линије села Буштрање—Божењевац, пред ноћ овладали линијом Старац—Крајмировац. У напад су кренуле и албанске квислиншке јединице из рејона села Трновца ка Бујановцу, осигуравајући лево крило и бок немачких делова. Сутрадан је непријатељ, борећи се против делова 25. српске бригаде 46. дивизије, овладао Пршевом и Бујановцем и угрозио Врање. Штаб 46. дивизије На-

родноослободилачке војске преценио је могућности предњих делова немачке 11. пољске ваздухопловне дивизије и стога одлучио да се са 25. бригадом повуче на десну обалу Јужне Мораве, на положај од села Жбевца па све до Владичиног Хана. Овако отворен пут према Грделичкој клисури пружао је могућност непријатељу да без великог напора дође до Владичиног Хана. Али је ту одлуку о повлачењу изменио Штаб 13. корпуса својом заповешћу од 7. октобра. Била је срећна околност што ни непријатељ тренутно није имао довољно снага ни смелости за даљи продор према Лесковцу, те је, губећи време, омогућио 46. дивизији да предузме мере за спречавање немачког продора ка Лесковцу.

У међувремену су јединице 2. пролетерске дивизије успеле да одбију напад удружених немачко-четничких снага из Трстеника, Крушевца и Сталаћа.

*

Продор Оперативне групе дивизија у Шумадију, избијање 1. пролетерског и 12. ударног корпуса на Колубару и Саву и 14. корпуса на Дунав и затварање долине Јужне Мораве од стране 13. корпуса означили су успешан завршетак ове етапе операција за коначно ослобођење Србије. Тиме су била остварена два основна циља тих операција: војно-политичка организација четника Драже Михаиловића је потпуно разбијена, а крупне снаге Народноослободилачке војске су заузеле такве позиције у Србији да су могле приступити даљој реализацији основног стратегијеког пла-на маршала Тита — коначном ослобођењу преосталих делова Србије.

У извештају врховног команданта Југоистока од јануара 1945. »Велико повлачење ка Југоистоку« констатовано је да се ове борбе Армијске групе генерала Фелбера у Србији »једва могу да разликују од често описиваних битака на Истоку«, тј. на совјетско-немачком фронту и да је то било »рвање без почетка и краја, борба без фронтова и против свих правила модерне ратне вештине«. ¹¹⁸

Иако су четници, у ослонцу на недићевце и на немачке и бугарске окупаторске снаге, до краја августа 1944. године контролисали највећи део територије Србије, што им је омогућило да приступе провођењу опште мобилизације у циљу стварања довољно јаких јединица, које би успешно спречиле продор снага Народноослободилачке војске у Србију, догађаји су показали нереалност њихових планова, пре свега због тога што нису наишли на подршку у српском народу. Тиме су коначно покопане и тежње реакционарних кругова око двора и у врховима југословенских грађанских политичких партија у емиграцији да се уз подршку најреакционарнијих снага Сједињених Америчких Држава и Велике Британије очува војно-политичка организација Драже Михаиловића у Србији, као противтежа народноослободилачком покрету и најјаче уоприште контрареволуције. Спречено је било какво политичко-дипломатско комбиновање западних савезника у спрези с реакционарним снагама у земљи и иностранству. После пораза у сукобима са снагама Народноослободилачке војске у августу и септембру, Михаиловићеве снаге у Србији су сведене на неколико хиљада наоружаних четника, који су своју судбину још више везали за судбину немачког окупатора, без икаквог виднијег ослонца у народу.

Међу четницима су завладали још већа узбуна и

страх. Њихови главари су даноноћно конферисали и договарали се шта даље да раде. Били су беспомоћни гледајући како се њихове јединице осипају. Један број четника, првенствено оних компромитованих, нагло је почео да брије браду и скраћује косу. Неки су тајно напуштали меџа својих злочина. Али управо у тим часовима обезглављености они су били најопаснији за мирно становништво.

Ипак, све то није сметало четничким командантима да издају »саопштења« о тобожњем почетку борбе против окупатора и »доласку краља у земљу«, као и о »подршци« коју ће им пружити совјетске и друге савезничке армије приликом преузимања власти.¹¹⁹ Није им сметало ни то да у селу Наталинцима, код Тополе, непосредно пред долазак јединица Народноослободилачке војске нагоне сељаке да граде »аеродром за краљев долазак«, нити да немачким авионима око Космаја растурају летке којима су позивали народ у борбу против партизана и за припремање братског дочека »нашој савезници братској руској армији«. Али та равнгорска »саопштења« нису никога могла да обману.

И Немачка је била изненађена успесима снага Народноослободилачке војске. Много брже него што су у Хитлеровом главном штабу претпостављали, дошло је до обрта ситуације у Србији. Постало је очевидно да је закаснила одлука о извлачењу Групе армија »Е« са грчког и македонског ратишта и о формирању новог балканског фронта. У исто време Управи за ратну привреду Врховне команде Вермахта у Берлину стизали су драматични извештаји да се мора »закључити поглавље немачког управљања привредом« на тлу Србије,¹²⁰ пошто се читава Србија нашла под влашћу, односно утицајем комуниста, сем северног дела и уских трака поред источне и западне саобраћајне линије

према југу« (тј. железничке пруге Београд—Ниш и Београд—Краљево—Скопље). Железнице су стале, нарочито споредне, које су биле ван употребе за непријатеља. То је нарочито важило за пругу узаног коловоза Београд—Чачак—Сарајево. Индустрију су највише погађали неповољни »услови у саобраћају, оскудица угља, недостајање сировина и угроженост већине погона од стране комуниста«. Рудници и готово сва предузећа су обуставила производњу, а испорука жита и стоке је »скоро потпуно престала«, јер је »прикупљање у чисто српским подручјима било равно нули«. ¹²¹ Услед опадања пореских и других прихода знатно су расли издаци редовног буџета, што је довело до потпуног слома Недићевих државних финансија. Опцијај новчаница се повећао са 34,4 на 37,7 милијарди динара. Недићева влада није исплатила финансијска средства од 500 милиона динара за окупационе трошкове. ¹²² Брзо се ближио крај немачке окупације у Србији.

У овој фази офанзиве за ослобођење Србије снажне оперативне групације Народноослободилачке војске, распоређене по свим деловима Србије, биле су у могућности да изводе операције таквог обима које су значиле тражење решавајућих судара на широком оперативном подручју, а не само у тактичким оквирима, избегавајући при том да им противник наметне битку на другом месту, где њему одговара. У том периоду, почела је да се испољава операција стратегијског значаја, коју изводе, под непосредном командом врховног команданта маршала Тита, оперативно-стратејски састави, јачине од више дивизија и корпуса до армијске групе, ради решавања најсложенијих војно-политичких задатака народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Обједињене у крупне оперативно-страте-

гијске групације, јединице Народноослободилачке војске почеле су да траже и примењују стратегију одлучујућих судара по месту, времену и начину, онако како им је најбоље одговарало. Паралелно с тим, поставило се и питање освајања и коначног ослобођења већих градова и насељених места, као императив у таквом стратегијском офанзивном концепту. Снага и моћ јединица Народноослободилачке војске биле су сада толико увећане да се могло прихватити начело коначног ослобођења градова, и то без ичије помоћи са стране.

У својој победоносној офанзиви, јединице Народноослободилачке војске су до краја септембра 1944. године већ биле ослободиле и учврстиле око две трећине територије Србије, очистиле од непријатеља простор од неколико десетина хиљада квадратних километара и створиле оперативно-стратегијску базу за даље извођење операција у духу плана врховног команданта маршала Тита. То су постигле сопственим снагама, без ичије помоћи са стране, и тиме још једном потврдиле снагу и способност Народноослободилачке војске у извођењу операција с радикалним циљем и намером да се ослобођени простор одржи. У стратегијској сфери, однос према територији потпуно се изменио. Раније начело да губитак једне територије треба, уједно, да значи стварање нове и веће, еволуирао је у нови квалитет дефинитивног ослобођења и ненапуштања ослобођене територије и њено увећано коришћење за потребе оружане борбе у судару коначних решења. Непријатељ се још држао углавном у Понишављу, од Беле Паланке до ушћа Нишаве, у Поморављу, од Лесковца до ушћа Мораве и од Пожеге до Сталаћа, у долини Тимока, на саобраћајници Ниш—Књажевац и на ширем простору Београда и Крагујевца. Од 94 сре-

за на које је Србија у то време административно била подељена, 46 је било потпуно, 12 претежно и 20 делимично ослобођено. Непријатељ је у потпуности контролисао свега 16 срезова. Од 12 седишта војних округа — 5 је било у рукама Народноослободилачке војске, а 7 још увек под контролом непријатељских снага. На ослобођеној територији, а делимично и на окупираној, активно су радили: Главни народноослободилачки одбор Србије, 3 обласна, 10 окружних, 18 градских, 84 срегла и више стотина сеоских и месних народноослободилачких одбора. У то време Покрајински комитет КПЈ за Србију интензивно је радио на припремама за заседање Антифашистичке скупштине народног ослобођења (АСНОС) и на формирању Главног одбора Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) Србије. Припремама за сазивање скупштине АСНОС-а непосредно је руководио Петар Стамболић, председник Главног народноослободилачког одбора Србије и члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију, уз помоћ стручњака. Као помоћ за организацију скупштине Централни комитет КПЈ је упутио и члана Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба Сретена Жујовића. На основу сагласности Централног комитета КПЈ, за председника АСНОС-а био је предвиђен Станоје Симић, бивши амбасадор краљевске југословенске владе у Москви.¹²³ Окружни комитети КПЈ и одбори народне власти још раније су изабрали делегате — најугледније људе — и само се очекивало да се тачно одреди време и место где би се обезбедили најповољнији услови за рад скупштине. Пошто се још тачно није могло предвидети у ком року би се Србија и Београд могли коначно ослободити, било је договорено да се скупштина, још пре ослобођења Београда, одржи 1. септембра 1944. негде на територији Јабланице и Топлице. Сретен Жујовић,

који се налазио код Оперативне групе дивизија, сматрао је да скупштину треба одржати у западној Србији. Датум одржавања скупштине померен је за 10. октобар, с тим да се њено заседање одржи у Ваљеву. У ослобођеном Ваљеву требало је да се одржи и конгрес Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Међутим, догађаји су се одвијали брже него што се то предвиђало, па је ипак одлучено да се скупштина АСНОС-а и конгреси политичких организација Србије одрже у Београду. Али, пошто се на територији Топлице било окупило око 500 делегата из нишког, пиротског, зајечарског, крушевачког и прокупачког округа, то је, ипак, њихово присуство искоришћено да се с њима одржи конференција.

И омладина Србије је интензивно радила на припремама свога конгреса, који је требало да се одржи на ослобођеној територији у септембру 1944. године. Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију послао је 4. августа 1944. писмо свим окружним и бригадним комитетима СКОЈ-а у Србији и у њему истакао како да се припремају за Први конгрес УСАОС-а, а 12. августа 1944. је издат и проглас Сазивачког одбора Првог конгреса антифашистичке омладине Србије. Срески одбор УСАОЈ-а Пусте Реке упутио је позив на такмичење свим окрузима и бригадама Народноослободилачке војске на територији Србије:

»Ми Пусторечани и Пусторечанке решили смо да у знаку припреме прославе нашег конгреса што више помогнемо нашу борбу. Позивамо вас да то исто учините . . . «¹²⁴

Претконгресно такмичење је прихваћено. За време такмичења омладина је испојила веома живу активност. Тако на пример, само у три среза лесковачког округа (лесковачком, јабланичком и пусторечком) од

25. августа до 15. септембра добровољно су ступили у Народноослободилачку војску 1.623 омладинца и омладинке. На санитетски курс отишле су 34 омладинке, а ударне групе су извршиле 14 акција на непријатеља. Одржане су 172 конференције и формирани: један срески, 18 општинских и 96 сеоских одбора УСАОС-а. На име добровољног прилога сакупљено је: 7.107 килограма жита, 461 килограм поврћа, 480 килограма воћа, 65.184 динара и низ других ствари. Омладинске чете су дале 1.810 добровољних радних дана. Једна кројачка радионица израђивала је пре такмичења 100 до 120 пари гаћа дневно, а када је такмичење организовано, производња се попела на 200 до 250 пари дневно.

И пионири су учествовали у овом такмичењу.

У то време снаге Народноослободилачке војске у Србији непрекидно су вршиле припреме за ослобођење Београда, Крагујевца, Ниша и других још неослобођених градова у овом делу земље.

Поред борбених дејстава, у свим јединицама Народноослободилачке војске у Србији и даље се плански и интензивно изводила војно-политичка обука бораца и старешина. При штабовима корпуса, дивизија и бригада непрестано су радили официрски и подофицирски курееви на којима су се оспособљавали и усавршавали нижи командни кадар, артиљерци, радио-телеграфисти, инжињерци, диверзанти, обавештајци, болничари и други.